George Dennis

lumea etruscilor

Editura Meridiane

George Dennis

lumea etruscilor

Volumul I

Traducere de
ERSILIA MOROIANU

Prefaţă de
ION FRUNZETTI

LUMEA ETRUSCILOR ÎN FAȚA LUMII EUROPEI NOASTRE

Cititorului îi poate părea ciudată ideea de a traduce în anul 1982, în românește, și de a publica despre etruscii, despre care s-au editat atîtea alte cărți, una scrisă acum cam un secol și jumătate! Și încă o carte a unui diletant...

Dacă ar fi fost vorba de o operă literară — cum în beletristică operele viabile, chiar apărute demult pot fi citite oricînd, peste decenii, secole și chiar milenii, și uneori devin mai interesante tocmai pentru că mărturisesc și reflectă trecutul, — este probabil că nimeni n-ar găsi ceva de obiectat. Dar obiecțiile devin îndreptățite în genere (chiar dacă pentru cazul în speță ele pot fi, analizînd, spulberate), cînd e vorba de un volum care întrunește studii și impresii de călătorie în legătură cu vestigiile arheologice și cu „monumentele" mai mult sau mai puțin bine cunoscute astăzi la noi, ale unei civilizații de acum trei milenii aproximativ, — în orice caz, cele databile cert sînt majoritatea din secolele VIII—IV ale mileniului I înaintea erei noastre, — și îndreptățirea acestor obiecții, ce se pot face de către oricine, și nu numai de către cititorii specialiști în istorie și arheologie, sare în ochi.

Etruscologia și-a modificat enorm aspectul rezultatelor în răstimpul scurs de la scrierea *„Cetăților și mormintelor din Etruria"* — acesta este titlul exact dat de George Dennis, — și a pro-

gresat mai întîi prin studiile de teren metodice și adîncite, în urma organizării unor întinse rețele de depistare a vestigiilor și de cercetare arheologică, bazată pe săpături costisitoare și minuțios întreprinse de către colective uneori multinaționale, foarte competente, și harnice în pasiunea lor de a face să progreseze cunoașterea civilizației acesteia atrăgătoare și stranii, care intrigă în primul rînd pe istoricii culturali și pe istoriografi înșiși. Căci, așa cum formulează *Donald Strong* — Directorul Departamentului Antichităților Greco-Romane de la British Museum, — paradoxul istoric, *enigma* pe care o constituie etruscii constă în faptul că . . . „poporul pe care-l numim *Etrusc* a locuit în Italia centrală pe vremea grecilor și romanilor; *el aparține deci Istoriei, dar n-a lăsat o istorie!*" . . . Istoria, ca proces, l-a asimilat și șters.

Într-adevăr, continuă același autor anglo-saxon contemporan „. . . nici unul dintre aspectele mai vii ale istoriei scrise — nume de oameni faimoși și isprăvile lor, povestiri despre războaie și revoluții — nu ne-a fost adus la cunoștință direct din izvoare etrusce". (Donald Strong, *„Un popolo storico che non ha lasciato storia"*, în volumul colectiv *„Le Civiltà del Mistero"* subintitulat „Popoli dimenticati del mondo antico" („Popoare uitate ale lumii antice, civilizații ale misterului"), apărut la Mondadori, Milano, în 1963, același an în care în septembrie apărea, cu titlul *„Vanished Civilizations"*, prima ediție engleză la Londra, în Editura Thames and Hudson).

Da, etruscii nu ne-au lăsat istoria lor scrisă, iar pe cea trăită le-a scris-o, pentru noi, cei ce i-au nimicit.

Scriitorii greci și romani care ne-au lăsat mărturii despre etrusci erau, firește, interesați să-i înfățișeze pe acești locuitori ai peninsulei Italice, anteriori cuceririlor sau colonizării lor, într-o lumină prea puțin favorabilă, ca pe unii ce-i concurau și li se opuseseră o vreme. Potopirea lumii etrusce, întreprinse de elini pe calea expedițiilor maritime cu scop economic comercial, un fel de 6

căutare de „debușeuri" ca în fenomenul colonialist, și de romani pe cale militară în primul rînd, dar și economico-politică mai apoi, se-nțelege de ce era util să fi fost însoțită de un soi de imperialism cultural, care tindea să-i anihileze.

Descrierile despre caracterul poporului etrusc lăsate de literatura istorică greacă și latină ni-l înfățișează pe acest neam aproape mitic, accentuînd în chip suspect asupra cruzimii și mai ales licențiozității lui. Acestei populații, care, se vede de la o poștă, va fi fost prejudiciată de ura rivalilor, incomprehensivi față de specificul lor și față de farmecul unei civilizații, totuși strălucite — cum reiese din urmele arheologice din a căror permanență știm ceva mai mult decît doar din pătimașele mărturii scrise —, i se atribuie în chip necontrolat (de către etruscologia, dezvoltată amatorist încă de pe vremea cînd se ocupa de ea împăratul Claudius, victimă el însuși a unor sentimente subiective, pline de „ira et studium") multiple însușiri negative care s-au acreditat în istoriografia acestui popor.

Renașterea, atentă mai ales la reconstituirea vieții romane prezente prin monumente în Italia, preia teza, continuată și la scriitorii veacului XX: o neexplicabilă aversiune față de acești locuitori ai Italiei din mileniul I î.e.n. le urmărește memoria. D. H. Lawrence, de pildă, care e un scriitor de imaginație și nu un istoric, încearcă să-și explice, ca pentru sine, dar influențînd mulți cititori, de ce a dispărut din istorie această etnie, fără alte urme decît cele lăsate în viața romanilor. Și iată cum își explică: „Nu se poate, în același timp dănțui în sunetele vesele ale flautului-dublu, mai și cucerind, între altele, regate, ori acumulînd mari averi în bani!". Adică, analog, cimpoaiele scoțiene ar fi incompatibile cu imperiul britanic!

O reprezentare superficială, falsă și calomnioasă a etruscilor s-a acreditat unanim, perpetuînd imaginea unui popor dedat exclusiv hedonismului, plăcerilor senzualității, vieții celei mai triviale, ocupat doar de ospețe și orgii, și nepăsîndu-i de organizarea politico-administrativă serioasă a vie-

ții sale sociale, prin care istoria l-ar fi putut reține altfel decît ca pe un nume — și acela incert — pomenit doar de alte popoare. Oare e drept, într-adevăr, să excludem de la masa istoriei *cultura etruscă*? Nu cumva tocmai originalitatea și excelența ei, trăsături prețuite și invidiate de cuceritorii teritoriilor cîndva foste etrusce, îi fac pe istoricii latini să minimalizeze o civilizație materială mult mai veche decît a lor și pe care au preluat-o, știind că în fond le era superioară, a unei etnii dușmane, civilizație literalmente aneantizată de romani, apoi, dar în prealabil asimilată aproape în întregul ei? Oare s-ar mărturisi astfel romanii, stăpînii lumii vechi, lesne ca debitorii altor prototipuri culturale decît cele pe care au pretenția a le fi inventat? Cunoaștem mîndria seacă, exclusivistă și tardivă a parvenitului ce se crede și autorul spiritual al operelor artistice originale adunate de el prin pure manevre de ordin pur material, al acaparării, și date drept elaborări proprii, manifestată la indivizi. Etniile să fie altfel?

Și totuși funcția foarte importantă pe care a îndeplinit-o civilizația etruscilor în Italia, înainte de fundarea Romei, apoi în timpul regilor, unii din ei de origine etruscă, în sfîrșit în perioada Republicii și în anii imperiului chiar, nu mai poate fi pusă la îndoială. Iar dacă Europa se caracterizează (așa cum analiza cîndva — într-un eseu devenit loc comun de atunci, atît e de just — Paul Valéry), prin *baza raționalistă elino-romană antică*, pe care *se grefează* apoi *civilizația iraționalistă creștină a evului mediu* și în care-și implîntă din nou rădăcinile *raționalismul renascentist*, apoi atunci rolul etruscilor în edificarea ciclului actual al istoriei universale nu e de fel mic. În lumina a ceea ce știm azi, el pare chiar considerabil și nu mai poate fi negat. Căci, fără etrusci, romanii n-ar fi putut fi ceea ce au devenit, sau ar fi fost cu mult mai tîrziu, iar multe din monumentele artei etrusce, trecute drept romane printr-o eroare, trebuie restituite în cartea cuceririlor spirituale ale omenirii, nu romanilor atît de slăviți în toate timpurile de vulg și de istorici, ci „cui de drept“, adică

plăzmuitorilor reali ai operelor, sau barem ai prototipurilor, izvoarelor originare de la care s-au inspirat operele și edificiile respective ale civilizației latine, difuzate timp de două milenii și jumătate, după asimilarea și a celei grecești, pe mai multe continente, dacă nu chiar pe tot globul. Studiind arta și deducînd din ea cultura etruscă, ajutăm în primul rînd la cunoașterea originilor Europei și la înțelegerea ciclului actual de civilizație al omenirii. De ce, așadar, (reluăm întrebarea pe care ne-o puneam la începutul acestei prefețe) mai poate avea vreun interes cartea arheologului acestuia amator, care, cînd a scris *„Cetăți și monumente din Etruria"*, a făcut-o doar din pasiunea sa romantică de călător, pornit în căutarea peisajului cu iz uman exotic, un turist cultural, cum erau mulți în prima jumătate a veacului XIX? *George Dennis*, chiar dacă membru marcant al Institutului de arheologie din Roma, la conducerea căruia a și contribuit ca vicepreședinte o vreme, s-a dedicat, din 1842 pînă în 1847, cercetării locurilor care păstraseră urmele arheologice ale civilizației etrusce din pasiune doar, și era, de bună seamă, ceea ce se cheamă un diletant, de felul celor constituiți în veacul anterior, al XVIII-lea, în patria lui, Anglia, în societățile de *„anticari"* — un fel de trusturi de exploatare comercială a cioburilor antichității clasice parvenite pînă la ei mai întîi ca marfă,deci ca sursă de îmbogățire, dar ambalată într-o poleială de „hobby" nobil, spiritual, apoi, ca material de studiu și prețuire axiologică.

Nu este deloc superfluu să repetăm că insularii Europei, cetățenii Regatului Unit al Marii Britanii, în veacul luminilor, al XVIII-lea, căutau și ei *„drumul bătătorit al rațiunii"* ca să se opună, prin *Kames*, *Burke*, *Hume*, *Locke* și alții mai mărunți iraționalismului neoplatonician al lui *Shaftesburry* (+ 1713), care-l contaminase și pe *Hutcheson* (+1746), și au întemeiat în estetică doctrina raționalistă, triumfătoare în veacul următor, în epistemologie, estetică și psihologie, ca în toate celelalte domenii ale cunoașterii, pe atunci difuze

în mase drept „common sense", bun simț, bazîndu-se și pe conceptul de *bun-gust* („good-taste"), extras în fond în chip la fel de empiric dintr-o experiență estetică trăită. Teoretizările de ordin general estetic purced acolo din analizele asupra teatrului, întreprinse de către Addison (+ 1719) la revista „Spectator", care nu teoretiza în gol, ca iraționaliștii, ci discuta problemele artei pe baza cronicilor de spectacole, și din cele asupra artelor plastice ce se făceau în cadrul reuniunilor acelor celebre „Societăți" cu aere academice, compuse din zeci de colecționari ai „antichităților". Aceștia jefuiau Europa meridională și chiar nordul Africii și Orientul apropiat, de urmele civilizației elino-latine, nu fără să-și caute o bază concretă, deci, pasiunii lor evident nu numai simplă „colecțiomanie", ci și comerț, nevoie de îmbogățire materială, dar și spirituală, plus o acțiune logic condusă, de influențare a conștiinței estetice a vremii. Circulația formelor artistice și stilurilor are în acest veac, al XVIII-lea, drept suport, două categorii de fapte: *călătoriile și comerțul cu obiectele de artă*, pe baza *bursei* artistice, constituite — așa ca la Paris și Amsterdam — și la Londra, cu cote, „hausse" și „baisse", ca și orice altă bursă de valori materiale.

Ideea de a colecționa cucerind șefi de școală culturală și șefi de stat, capete încoronate, ca Ecaterina a II-a a Rusiei (urmașă în această privință a lui Petru-cel-Mare), în acest veac în care se formează estetica propriu-zisă, ca disciplină cu șanse filosofice reale, pe bază rațională, călătoriile acestora și ale însoțitorilor și curtenilor lor, jurnalele de voiaj lăsate de artiști și scriitori, împrumuturile de intelectuali de la o țară la alta (Voltaire în Prusia și Scandinavia, Alfieri în Scandinavia și Rusia, Leibniz, Franklin, Hogarth și Reynolds de asemenea, diseminați peste tot, într-o Europă cosmopolită care se naște din ideea că orice om cultivat nu se poate mărgini să-și cunoască doar patria sa proprie) sînt stimulenți pozitivi ai cunoașterii de sine a continentului european, pe atunci hegemon, și a umanității ca ființă,

luată în întregul istoriei și preistoriei omului, acestei spețe biologice dotate cu rațiune și cu capacități creatoare, menite să transforme și să supună natura, contribuind astfel, se crede, la propria ei desăvîrșire. Format în acest spirit, călător romantic pasionat și el, căutător al unui nou tip de *exotism* (astfel decît cel pur și simplu peisagistic și geografic, propus literaturii și artei de către romantici), Dennis este un fel de globe-trotter al timpului, bătînd drumurile din Iberia și Italia pînă în nordul său natal, dar și un mare îndrăgitor al peisajelor umane noi ce se desprind din atmosfera morală a locurilor cunoscute direct prin călătorie, un amator de descoperiri, un îndrăgostit de „exotismul cronologic", de civilizațiile revolute în interiorul cărora te conduc doar mental, prin acumulări inductive și prin deducții logice, faptele mărturisite de monumentele istorice și de operele de artă, studiate la fața locului. Extensia itinerarelor fiind dificilă pe atunci, redusă zilnic doar la măsura pasului cailor, pasionații exotismului geografic și ai celui cronologico-istoric o suplinesc prin febra sondării realității, prin excesul informației și intensitatea acută a observației. Chiar dacă *„introducerea"* de ordin general, pe care-a redactat-o Dennis, la începutul acestei cărți pe atunci suficientă spre a preveni cititorul, ne poate apărea săracă azi, după un veac și jumătate aproape, de puneri la punct critice și de informații reieșite din săpături sistematice, valoarea muncii întreprinse de acest prim cercetător al întregului fenomen etrusc cunoscut la data cînd și-a făcut călătoria (1842—1847), pe tot teritoriul unde fuseseră pînă atunci scoase sau doar indicate ca posibile urme etrusce, nu poate fi minimalizată, mai ales că, de pe vremea lui și pînă azi, din nefericire, multe din obiectele de studiu ale volumului de față (apărut în 1848!) și-au modificat aspectul și starea, s-au deteriorat parțial ori și-au ruinat interioarele, sau chiar s-au pierdut cu totul, descrierile și judecățile de gust ori de valoare ale lui Dennis rămînînd singure capabile în prezent să ne dea o idee, cît de cît creatoare în mintea

noastră de imagine, despre ceea ce erau cînd puteau fi încă văzute. Pe de altă parte, nimic din concluziile trase de George Dennis pe baza studierii monumentelor pe care le descrie, oricît de diletante şi de nemetodice îi sînt mijloacele, nu s-a dovedit a fi presupunere hazardată. Concluziile lui au format o primă intuiţie globală a culturii spirituale şi materiale a poporului etrusc, şi tot ce s-a adăugat de atunci, ca descoperire arheologică, n-a făcut decît să confirme, în liniile ei mari, prin amănunte ce adînceau parţial cunoaşterea monografică a domeniului, sinteza propusă, sugerată ori alcătuită de autorul cărţii de faţă, care dorea nu doar să „reunească fragmentele etrusce disparse, ci să le şi cimenteze“, reconstituind din fragmentele acestea o istorie, deductiv extrasă din opere. Geografia fizică şi politică a regiunilor lumii etrusce, cu multiplele ei „politei“ — cetăţi-stat, cum se spune în limbile ce au înlocuit etrusca —, a mai sporit şi ea de la o vreme şi „confederaţiei etrusce“ de cetăţi state i se pot enumera astăzi ceva mai multe centre decît cele 12 cunoscute la 1848. Problemele ce se pun astăzi, după 14 decenii de completări documentare, sînt de asemenea mult mai complexe, aşa cum se vede din bibliografia unui veac şi jumătate cît de parţial şi de întîmplător abordată chiar de nespecialişti, din cercetarea cea mai recentă. Astfel, *E. A. Arslan* formulează, în 1975, un înconjur de orizont al lor în „*Problemi di sostrato nella regione Toscana*“, comunicare densă, (doar 20 de pagini dar foarte nutrite) publicată în „*Atti del convegno internazionale del XIX centenario della dedicazione del Capitolium*“. A căuta substratul istoriei cunoscute într-o protoistorie doar deductibilă din ea, a scurma „solul“ social-cultural al Toscanei şi a revizui opiniile — tropi seci —, atribuind fiecărei etnii ceea ce-i aparţine, a nu mai confunda caracteristicile pre-romanităţii, dînd unei rase din protoistorie avantaj asupra alteia, fără temei, ci cunoscînd precis specificul *etrusc*, deosebit în chip definitoriu măcar de specificul *galilor* veniţi din nord şi de cel al *elinilor*, infiltraţi prin

Grecia Magna — sudul Italiei —, ca și de specificul popoarelor *orientale*, care au dat Italiei acele „*culturi adriatice*" studiate în 1970 de *V. Cianfarani*, a deosebi ce este, în subsolul și solul fizic — straturi revelatoare de noutăți arheologice — ale Italiei bun apartenent culturilor diverse ce se întrepătrund pe teritoriul ei, iată problema. Astăzi nu mai putem face abstracție de cultura *Villanoviană*, ținînd de pragul dintre epoca bronzului, și cea a fierului, și nici de difuziunea culturii fierului din centrul *La Tène* opunîndu-i-se primeia prin extinderea la galii cisalpini a tehnicilor metalurgiei ce o caracterizează, cum demonstrează *R. de Marinis* („*The La Tène Culture of the Cisalpine Gauls*" în „*Keltscke studije*", Brezice, 1977) și contaminînd lumea romană, cum se vede și din concluziile trase de *J. V. S. Megaw*, („*Art of the european Iron Age*", Bath, 1970). În sfîrșit, s-a produs reexaminarea critică a concluziilor și problemelor stilistice ori de cultură materială deschise de săpături așa cum se petrece la *M. Michelucci* în „*Caratteri dell'Ellenismo nelle urne etrusche*", Firenze, 1977, sau la *M. Zuffa*, în „*I commerci ateniesi nell'Adriatico e i metalli in Etruria*", Em. Preer, 1975.

Dezvoltarea tehnicilor metalurgiei în Italia și în Europa în general produce în civilizațiile locale o adevărată revoluție, comparabilă cu cea derivată din introducerea, în economia neoliticului, a agriculturii. Între savanții secolului al XVIII-lea și cei ai secolului al XIX-lea se împarte meritul de a se fi stabilit în studiul preistoriei *succesiunea celor trei ere*. Thomsen a teoretizat-o mai întîi, vorbind de epoca *pietrei*, epoca *bronzului* și epoca *fierului*, iar *Nilson* a fost primul savant care a clasificat culturile pe baza mijloacelor de subzistență. Pe la mijlocul veacului al XIX-lea ies la lumină civilizațiile bronzului și fierului din teritoriile europene; palafitele din *Obermeilen*, necropola de la *Hallstatt*, depozitul votiv din *La Tène* ilustrează în chip concret substanța celor *trei mari civilizații ale metalului* din Europa centrală, în
 vreme ce săpăturile conduse de *Pitt Rivers* și

Flinders Petrie, combinate cu metoda tipologică, permit să se întemeieze știința preistoriei în formula ei modernă.

În urmărirea tabloului ipotetic al evoluției civilizațiilor pe teritoriul peninsulei italice, întîia apariție și difuzarea pe scară largă a metalului lucrat în Europa, ne sînt, astfel, puncte de referință pentru a se putea stabili în chip obiectiv locul civilizației etrusce între celelalte civilizații din Italia dinainte de romani.

*

* *

Istoria etruscologiei ne spune odată mai mult că inițierea studiilor arheologice pe plan intern este dictată de obicei de sentimente naționale și de rațiunile politice ale popoarelor respective, care le pun în acțiune din patriotism, justificat sau doar veleitar, mai curînd decît din dorința de a ști și cunoaște obiectiv adevărurile științifice. De ce, adică, nu s-ar pune și problema generală a unor populații europene prezentînd caractere similare celor din Italia, unitare oarecum pe mai mari teritorii decît cele ale peninsulei, și ea divizată între etnii, de origini, caracteristici etnice și rasiale și cu apartenențe la sfere culturale diverse? În fond, etruscii, — ce-și ziceau ei înșiși „Rasna" — erau denumiți de greci *„tirenieni"* și locuiau la origine o porțiune din teritoriul Italiei, pe versantul vestic al declivei lanțului Apeninilor, pe care-l delimitau geografic, la nord, rîul Arno, apa ce trece prin Florența deviind spre mare, și la sud Tibrul (Tevere) ce trece prin Roma, navigabil, în vreme ce litoralul apusean, cel zis astăzi *„tirenian"*, cu un nume etrusc, putea să indice locul lor de obîrșie ca fiind identic cu cel după legendă, presupus a fi fost locul de debarcare probabil al unui grup atlantic rătăcit după scufundarea, în mileniul X î.e.n., a „Poseidoniei" platonice. Acolo, solul producea roadele necesare, grîul, orzul, ca și celelalte cereale creșteau bine, viile își coceau pe colinele dulci ale Etruriei, foarte temeinic, strugurii dătători de vi-

nuri tari; livezile de pomi fructiferi (*frutteti*) și cele de măslini argintii (*olivetti*) mai produc acolo și astăzi din belșug vitaminele necesitate de alimentație, ca și untdelemnul pentru uzul populației, iar vitele în ciurde pasc vergilian, în voie, pe pășunile naturale toscane și latine (ale Lațiului), cîmpii înțesate de greieri cîntători uriași („cicalele" arboricole le sînt rude). Le simți mustind de soare, aceste izlaze, ogoare și vii, mai bine de jumătate din an. Bogăția vizibilă a pămînturilor acestor splendide regiuni va fi putut atrage „descălecătorii" veniți din vest, fiind sporită și de depozitele nevăzute de minereuri ale subsolului, căci, dincolo de mlaștinile Maremmei, traiectul costier din zona deluroasă și vulcanică semnalează vechi mine, de fier ca și de cupru. Între limitele politice ale confederației Etruriei preromane se aflau toate resursele miniere ale Italiei, sau aproape toate, și este probabil că anumite cetăți etrusce, ca Populonia, și-au datorat prosperitatea tezaurelor subsolului și rentabilității pescuitului marin, pe lîngă agricultura înfloritoare. Tripla ocupație a etruscilor antici era astfel asigurată, nu este deci de mirare că s-au putut dezvolta aici cetăți, centre urbane.

Rapida acumulare de bogății, vizibilă în costisitoarele edificii ce serveau cultului morților și în diversitatea inventarului lor, semn al unei active civilizații, demonstrează că dezvoltarea etruscilor, începînd din veacul al VII-lea î.e.n., nu s-a produs așa cum o receptăm astăzi, doar printr-o muncă socială a etniei acesteia ciudate, rezumîndu-se la cîteva zeci de ani, ci era rezultatul unui lung proces, inițiat, de mult mai multă vreme, de alte, sau de aceleași etnii, stabilite în Italia, ori arborigene, e greu de spus.

Înaltul nivel de viață a permis, desigur, și importuri de produse străine de pe toate coastele Mediteranei, centrul maritim al lumii antice.

Inscripții în alfabetul etrusc ce pot fi datate cel puțin de prin preajma anilor 650 î.e.n., dacă nu urcă și mai adînc, în primele veacuri, X și IX, ale mileniului I î.e.n. au fost considerate pînă la

 o vreme decisive pentru teoria originii orientale a

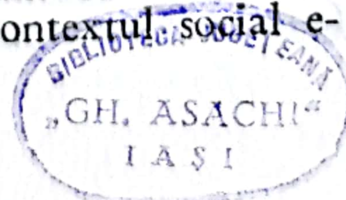
etruscilor, argumentînd-o prin conţinuturile lor mitologice şi costumiere. Ele ar putea fi totuşi doar efectele intenselor relaţii comerciale ale Etruriei cu lumea Orientală. Prevalenţa modelelor orientale în veacurile VII — VI î.e.n., vizibilă în afrescuri, sculptură şi edificii, este, după unii etruscologi, a căror părere autohtonistă am fi tentaţi să o împărtăşim, un indiciu absolut al originii etruscilor, căci aporturile bazinului oriental nu-s decisive, ci par să altoiască doar, cu „mòde" noi, civilizaţii locale mult anterioare acestor aporturi, din perioada tîrzie a vîrstei bronzului şi din vîrsta fierului.

Civilizaţia villanoviană era, în momentul în care pare să fi fost iniţiată forma ei etruscă (secolul IX — VIII î.e.n.), dominantă în peninsula Italică, extinzîndu-se într-o vastă regiune ce cuprindea centrul Italiei, şi zone mari din Emilia şi din Campania, din extremul nord al celei dintîi şi pînă în extremul sud al celei din urmă. Ampla difuziune teritorială şi relativa omogenitate de cultură,care caracterizează această civilizaţie villanoviană, ne explică destul de bine supremaţia ei spirituală, puternic influenţată de culturile central-europene, cu care are în comun o foarte înfloritoare tehnică a prelucrării metalelor, a aramei în primul rînd, şi un repertoriu decorativ-geometric în ornamentică, decoraţiei abstracte fiindu-i aproape în exclusivitate rezervate toate cîmpurile susceptibile a fi decorate, din obiectele produse. Apărînd drept cea mai veche matrice a societăţii etrusce din *perioada istoriei*, societatea pre- şi protoistorică villanoviană, în plină eră tîrzie a bronzului, apare organizată pe baze agricole ample, cu o vastă difuziune capilară în zona văilor Toscanei centrale şi sudice, a Laţiului septentrional (care a devenit apoi parte a Etruriei), a Campaniei centrale şi a Emiliei padane, în valea Padului structura agrară a acestei societăţi găsind temeiurile fecunde pentru a se difuza şi evolua, adăugîndu-şi zone de intensă activitate pastorală şi alte forme de creştere a vitelor, pe lîngă ocupaţiile artizanale derivate din metalurgie.

Cultura villanoviană a beneficiat de poziția sa intermediară între Europa continentală și lumea Mediteranei, poziție privilegiată, dacă ținem seama de faptul că navigatorii fenicieni și greci au cunoscut de multă vreme imensele bazine miniere de care villanovienii beneficiau, ceea ce pe navigatorii mediteraneeni i-a atras, în periplurile lor comerciale, stabilind astfel zone de influență orientală, egeeană și apoi greco-continentală, care n-au întîrziat să-și producă efectul în schimburile spirituale dintre etnii. Primele aventuri navale ale lumii grecești și orientale, iar mai tîrziu întemeierea de colonii în Italia, se întovărășesc, pe de altă parte, cu o diferențiere a structurilor mai vechi villanoviene, omogenitatea acestei civilizații avînd de suferit atît pe plan teritorial, cît și pe plan economic. În cursul veacului VIII î.e.n., și cu atît mai mult în secolul următor, al VII-lea, izvoarele grecești pun în evidență primejdia pe care o prezentau pentru navigatorii elini temerarele întreprinderi piraterești ale etruscilor. În sudul teritoriului Etruriei nasc primele cetăți etrusce — *Tarquinia*, *Caere* (Cerveteri), *Veio* —, iar în Campania se ridică, peste celelalte așezări, *Capua;* aceste cetăți etrusce sînt nuclee ale unei noi structuri sociale. Ele reprezintă o societate de tip aristocratic, — e vorba de aristocrația epocii sclavagiste — și se dezvoltă ținînd pasul cu procesul de elenizare a civilizațiilor italice.

Fenomenul pirateriei este, în vechime, firesc. El se leagă în chip organic cu activitățile de schimb al bunurilor materiale, și nu este de fel un semn de barbarie. Într-altă perioadă decît cea arhaică a Europei, sub marea regină Elisabeta I-a a Angliei, fenomenul pirateriei nu înflorește oare în chip hipertrof? Este, poate, cultura perioadei elizabethane, care l-a produs pe Shakespeare, cel mai mare scriitor al lumii moderne, cumva mai puțin vrednică de admirat, numai pentru că navele piratului amiral Drake jefuiau galioanele spaniole întoarse din Lumea Nouă încărcate cu aur?

Arheologia atestă prezența din ce în ce mai marcată, a elementului grec în contextul social e-

trusc, ca şi o difuziune a ceramicii grece în cetăţile etrusce. În veacul al VII-lea î.e.n. fastul şi puterea aristocraţiilor din cetăţile-state etrusce îşi ating culmea. Produsele oreficeriei şi argintăriei se adaogă bronzului lucrat măiestrit, ivoriul şi marmora sculpturilor etrusce se întrec cu celelalte opere orientale, mesopotamiene, egiptene, feniciene şi greceşti, o artă aplicată foarte variată se înregistrează, concurînd izvoarele citate şi adeseori întrecîndu-le în frumuseţea stilului, în originalitate şi inventivitate. Gigantice morminte-tumuli, create în acest timp, ne revelează naşterea arhitecturii cu materiale durabile, produsele de ceramică de factură elină fabricate în Etruria pentru clientela locală le concurează pe cele introduse prin schimb în Italia de către navigatorii greci, sau ieşite din atelierele coloniilor greceşti ce vor compune Magna-Grecia. Aceleaşi izvoare greceşti, apoi şi cele latine, ne vor vorbi despre tendinţele de hegemonie care învrăjbeau cetăţile etrusce între ele. Cerveteri, Tarquinia, Vulci, Veio, Chiusi, sînt, în secolul următor, organizate ca politeile grece, şi se războiesc între ele rînd pe rînd, după cum se luptă între ele facţiuni aristocratice din interiorul aceleiaşi politei, ceea ce face să se simtă nevoia luării puterii de către tiranii, capabili să domolească prin forţă aceste adversităţi; aşa apar figurile istorice de regi absoluţi, ca *Porsenna* la Chiusi, *Thefarie Velianas* la Caere, sau *Servius Tullius* la Roma, din dinastia etruscă a primilor regi.

Primele ciocniri dintre etrusci şi greci nu întîrzie să aibă loc. La 535 î.e.n., prin bătălia de la *Alalia*, etruscii obţin controlul insulei Corsica, pînă atunci domeniu al comerţului elin, iar punii (cartaginezii, fenicieni de origine) controlul Sardiniei, şi puterea acestei etnii creşte pînă la bătălia din *Ariccia*, anul 504 î.e.n., care dă prima lovitură stăpînirii etrusce şi-o împiedică de a mai domina ginţile Latium-ului. Pentru latinii învingători, această bătălie înseamnă şi smulgerea de sub controlul etruscilor a coloniilor din Campania. Iar întîlnirea armată în cîmp deschis de la Cuma (anul 474 î.e.n.), o nouă înfrîngere a etruscilor,

trece în mîna lui Geron din Siracuza puterea asupra regiunilor controlate pînă la acea dată de navigatorii etrusci. Afirmarea tendinţelor hegemonice ale coloniei grece din Siracuza merge mînă în mînă cu reacţia restului Helladei faţă de tendinţele de cucerire ale imperiului persan, înfrînt în întîlnirea celor două lumi, Asia şi Europa, la începutul veacului al V-lea î.e.n., ca şi cu revolta lumii ionice. Pe plan intern, dat fiind cursul schimbat al evenimentelor în lumea internaţională, etruscii se închid în ei, făcînd frondă lumii eline, tendinţă ce se accentuează în a doua jumătate a veacului V î.e.n. cînd izbucneşte războiul peloponeziac. Aristocraţiile locale iau o atitudine defensivă faţă de dificultăţile pe care li le provoacă, înlăuntrul fiecărei cetăţi-stat, lupta dintre clasele care, la Roma, se numeau „patricieni" şi „plebei". Este un net declin, care duce la pierderea unei părţi a teritoriului confederaţiei etrusce (aşa-zisa „dodecapolis", cele 12 cetăţi), şi anume declinul este resimţit în special în Etruria meridională şi în cea campană, cucerită în anul 424 î.e.n. de către samniţi, în vreme ce Etruria centrală cîştigă în importanţă, urmată în ascensiunea sa de Etruria padană, cea care era în contact direct cu Grecia prin Adriatica, prin emporiul greco-etrusc al *Spinei*, înainte de năvala galilor, care în secolul IV î.e.n. nimiciră în valea Padului puterea etruscă. Din criza deceniilor ultime ale veacului V î.e.n. Etruria pare să renască odată cu trecerea de la primul sfert la cel de al doilea al veacului IV î.e.n., cînd se reiau lucrările edilitare de mare anvergură şi prosperă din nou industriile locale ale ceramicii şi bronzului. Acum apare şi o nouă serie de morminte, hipogee clădite de familiile nobile, care înlocuiesc anticele tombe ale secolului VI î.e.n., folosite şi de-a lungul întregului veac al V-lea î.e.n., dezvoltînd un fast mult mai evident şi căutînd să impresioneze prin exhibarea semnelor puterii sociale. Acest fapt trebuie pus în legătură cu alianţa patriciano-plebee, care la Roma s-a văzut consacrată de legile licine-sexte în anul 366 î.e.n., şi care în Etruria va fi putut da naştere unui nou

tip de aristocrație. Certă este prosperitatea economică a acestei societăți, pătrunse de elinism odată mai mult, dar de data aceasta nu de un elinism provenit din Grecia, ci din coloniile grecești ale occidentului, din *Taranto* și *Siracuza*, de bună seamă și prin mijlocirea regiunilor campane, supuse acestei din urmă cetăți în epocă.

Cetățile-stat etrusce au, în această perioadă, magistraturi republicane, fiind conduse de *pretori*, (*praetores*, în etruscă „*zilath*") dar avînd o marcată structură aristocratică totuși. Se poate infera chiar la existența unei „ligi" etrusce, de fiecare dată pusă sub hegemonia altei cetăți dintre componentele acestei „confederații", ca să folosim un termen modern.

Primele ciocniri cu galii, ce se năpusteau în chip primejdios asupra teritoriilor Etruriei centrale, s-au rezolvat într-un chip favorabil etruscilor, în vreme ce însăși steaua născîndă a Romei, îndată după cucerirea cetății etrusce Veio, ce pare o excepție a norocului capricios, avea să pălească momentan, Roma intrînd sub indirecta tutelă a lumii *tirene*, a etruscilor, care-i influențează puternic structurile sociale, administrativ-politice, culturale și economice. În a doua jumătate a secolului IV î.e.n., după războiul romano-tarquinian de la 358—353 î.e.n., mersul evenimentelor face să se încline balanța în favoarea marii cetăți latine. După primele ciocniri doar cu samniții, Roma va învinge la *Sentinum*, în anul 295 î.e.n., o mare coaliție de popoare. *Umbrii, samniții, galii cisalpini*, se coalizează, sub conducerea *etruscilor*, și-și înfruntă rivalul cel mai periculos. Roma pune în războaiele împotriva lumii etrusce — lupta de la *Vulci*, în anul 280, și cea cu *Volsinii*, în 265 î.e.n., — tot ce are mai bun ca mînă armată, îngenunchind puterea ligii etrusce și a coaliției militare pe care o conducea ea. „Confederația" etruscă, amenințată dinlăuntru de răscoalele sclavilor, se va supune puterii romane pînă la războiul social al anului 90 î.e.n. În aceste două veacuri, etruscii vor decădea rapid și progresiv. La acest declin al civilizației etrusce a contribuit dez-

voltarea structurilor sociale aristocratico-sclavagiste, venite o dată cu fărîmițarea marilor proprietăți și îngrădirea puterii latifundiarilor, care, pentru Etruria, făcuse obiectul atacurilor energice ale unor tribuni ai poporului, ca *Tiberius Gracchus*, deodată cu integrarea tăcută, perlată, a marilor familii de aristocrați etrusci în clasele conducătoare ale societății romane. Felul în care s-au putut „bucura" etruscii de „immensa pax romana" nu mi se pare prea favorabil culturii și civilizației lor. Plină de incertitudini, lumea romană care lua naștere era zguduită de convulsii sociale catastrofice. Răscoalele împotriva colonilor din *Sylla*, episoade ca acelea pe care istoria le leagă de numele lui *Lepidus* sau al lui *Catilina*, războiul perugin din anul 40 î.e.n. dovedesc că sistemul politic de după marele război social de la începutul veacului I î.e.n. nu le putea fi foarte favorabil. Pacifica asimilare a etruscilor în lumea romană a însemnat, de fapt, extincția lor, încetarea de a mai fi un popor distinct.

*

* *

Este licit să ne întrebăm care erau legăturile civilizației etrusce cu celelalte civilizații locale, ale peninsulei italice, ca și cu civilizațiile antice ale restului lumii cunoscute. *Villanovienii*, (numiți astfel după localitatea *Villanova* de lîngă Bologna, deci în centrul „axei", spinei muntoase, appeninice, a peninsulei), care-și bazau de la o vreme civilizația pe alt metal decît bronzul, pe *fierul* ce ne domină și azi tehnologiile metalurgice, după ce și-au asimilat cultura cetăților ce se revendică de la Era Bronzului-tîrziu, s-au constituit ca un element etnic de intruziune, repede asimilabil de către fondul local, strict legat de civilizațiile zise *„ale urnelor"*, decisiv înfloritoare la nord de Alpi. Popoarele acestea, ale căror tombe, de incinerare, cu cult funerar recognoscibil peste tot unde nu domină plugăritul, foloseau puțuri cilindrice, foarte
 apropiate unele de altele, în care se punea cenușa

morţilor, închisă în urne caracteristice, de tip *bi-conic* sau *bitronconic*, s-au confundat o vreme, în antichitate, cu ceea ce s-a spus că ar fi constituit pe atunci un popor imens, european, *„celţii"*. Celţii reprezentau, în lumea antică, un grup etnic foarte numeros, ce s-a deplasat dintr-o zonă de origine nu prea bine ştiută (în general individuată între versantul nordic al Alpilor şi bazinul hidrografic al munţilor Carpaţi) pînă înspre Balcani, apoi dincolo de limitele continentului, în Asia Minoră, trecînd prin Boemia, dinspre zonele occidental-septentrionale ale Europei. Informaţiile pe care le au despre ei anticii istorici greci erau întemeiate doar pe spusele neprecise ale negustorilor de aceeaşi naţionalitate, elină, şi nu sînt mărturii foarte demne de încredere. Herodot, în două pasaje diferite (II, 39 şi IV, 49), referă în chip accidental prezenţa celţilor care *„locuiesc regiunile cele mai depărtate ale apusului Europei"*, vorbind apoi de fluviul *„Istros"* (Dunărea), care, după istoricul grec *„ia naştere în ţara Celţilor, lîngă cetatea Pyrèné"*, atestînd în scris astfel existenţa lor în bazinul Dunărean şi în aria *Pirineilor* deopotrivă. În opera lui *Hekateos din Milet*, în pasajul în care se vorbeşte de cetatea *Massalia*, care se defineşte ca un oraş al Liguriei, ni se spune că acest sit urban se mărgineşte cu lumea *„celtică"*, pomenind de *Nurax*, cetatea celtică, identificată îndeobşte cu *Norcia*, şi asta individuat către secolul VI î.e.n. Necontestată este prezenţa celţilor în secolul IV î.e.n. în golful Adriatic, cum reiese din *„Periplul"* acelui *Pseudo-Skilax*, povestire a unei călătorii navale făcute în miezul acestui secol IV î.e.n., de-a lungul coastelor mediteranean-iberice şi atlantic-iberice, şi pînă înspre insulele britanice (Diodor, IV, 56). Invaziile celtice asupra insulelor Balcanice şi în Asia Minoră au fost tratate în opera lui *Pompejus Trogus*, ale cărei conţinuturi ne-au parvenit prin epitoma lui *Justinus*, care a trăit în finalul secolului II (şi în al III-lea incipient al erei noastre. Nucleul lor central era *„Silva Hercynia"*, între malul drept al Rhinului şi malul stîng al Dunării, munţii limitrofi cu Boemia şi

Carpații nordici. Într-o epocă precizată, deci, de istorie, drept *a doua vîrstă a fierului*, se constituie o formă de civilizație europeană nemediteraneană, definită drept „*Civilizația La Tène*" după numele actual al locului unde a fost mai întîi aflată. Ea fusese precedată de „*civilizația Hallstatt*", dezvoltată în „*prima vîrstă a fierului*", adică în prima jumătate a primului mileniu î.e.n. și este clar că în această fază s-au putut pune bazele unei civilizații europene neimportate din Orient, în marginea ariilor grece, etrusce și romane, civilizații ale căror succesiuni în timp, azi convențional acceptate ca înșirîndu-se în istorie în această ordine, ar putea cîndva să se dovedească eventual drept foarte neadecvat și precar fixate. Complexul cadru al reconstituirii urmelor de populații europene protoistorice a fost examinat de *J. De Laet* în „*La Préhistoire de l'Europe*" (Paris 1967), iar problema migrării lor și a enormului teritoriu acoperit de celți în protoistorie este reexaminată de *J. Harmand* în „*Les Celtes au second âge du Fer*", 1970, decizîndu-se că nicăieri o cucerire demografică dinspre partea celtică asupra unei țări ocupate în chip armat de ei, n-a fost totală, și că n-au mai fost absorbite „elementele etnice care puteau totuși conta cu propriile lor forțe", fapt ce se mai verifică și după moartea lui Alexandru cel Mare, cînd, după o tentativă de pătrundere în Tracia, celții invadează Macedonia, fără să distrugă, pînă la aneantizare totală, vechea civilizație, precum și în anii 280—279, cînd masa celtică se scoboară spre sud și, condusă de Brennus, trece Helespontul, apoi pătrunde în zone din Asia Mică, după ce trecuse prin tot Balcanul spre a fi în sfîrșit învinsă de oastea lui Antioh I al Siriei, rege care le asignează teritoriul denumit *Galația*, după una din denumirile sinonime cu „*Celția*", și omonime cu „Galații" aflați pe teritoriul nostru în mai multe puncte.

O expoziție, organizată la Roma în 1978, intitulată „Galii și Italia", avînd în comitetul de organizare științifică pe *Ermanno A. Arslan*, directorul muzeelor civice din Milano, pe *Gino V. Gen-*

tili, supraintendentul antichităţilor din Emilia şi Romagna, pe *Massimo Pallotino*, profesorul de la Universitatea din Roma, etruscologul renumit, şi pe *Georges Vallet*, directorul Şcolii Franceze din Roma, dimpreună cu *Michel Gras*, şef de cercetări pentru Antichitate la aceeaşi şcoală de arheologie romană, şi cu *René Jouffroy*, conservatorul-şef al muzeului din Saint-Germain-en-Laye, pe lîngă un alt mare număr de savanţi italieni şi francezi, a pus în valoare similitudinile şi deosebirile dintre cultura celtă şi restul culturilor protoistorice şi timpuriu-istorice ale Italiei. N-a fost o simplă expoziţie, ci o demonstraţie globală a tezei autohtonismului european, ca o luare de poziţie, ea urmărind şi împrumuturile lexicale ale idioamelor ce-au convieţuit pe acest teritoriu, ca şi contaminările gramaticale şi fonetice, toponimia şi onomastica rămasă impregnată de trecerea sau de stabilirea celţilor în lumea dominată de romani. Astfel, în *Arrianus* (la capitolul 33 al scrierii sale *„Tehné taktiké"* — Arta tactică) găsim informaţia că romanii au luat termenii relativi la domeniul hipic, de la celţi, care le erau în acest cîmp de activitate superiori, ca şi în domeniul transporturilor cu *care*. (Galic: „Kar", latin *„currus"*, = vehicul cu roţi). Dar oare superioritatea cavaleriei etrusce asupra celei romane, de care atestă rezultatele bune obţinute iniţial în bătăliile dintre aceştia din urmă şi cetăţile etrusce ale confederaţiei, rezistente la invazia latină o vreme, n-are nici o legătură cu tradiţia hipică protoeuropeană? Şi mormîntul etrusc cu friza cailor nu ar fi un argument similar?

Trama de continguităţi şi de continuităţi între lumea continental-europeană şi lumea Mediteranei, constatată şi subliniată de Massimo Pallotino cu acest prilej, în 1978, cînd afirma că nu e vorba de *a primi* doar bunuri culturale, ci de o anume *„Koiné"* culturală, astăzi ieşită la iveală din datele arheologice, privind un întreg ciclu de formaţie al unităţii Europei, este foarte seducătoare, chiar pentru cei ce nu vor aventura ideii. 24

Înainte de a deveni *„Italia“*, peninsula era desigur mult mai puțin divizată în etnii discontinui și necontigue, decît ne închipuim, par să zică faptele. *M. Pallotino* a ținut o conferință în acest sens și la colocviul internațional de la Mamaia, în România, între 1 și 8 septembrie 1968, intitulată *„Italia preromana“*, și tipărită în *„Sources arhéologiques de la civilisation européenne“*, Bucarest, 1970. În *„Gli Etruschi nell'Italia del Nord, nuovi dati e nuove idee“*, apărut în „Hommage à Grenier“, Paris, Latomus, 1962, Massimo Pallotino dezvoltă idei similare pe baza marilor informații obținute din săpăturile arheologice efectuate la sud de Alpi, mai ales în *Valpadana*, dar și la contactele Etruriei cu teritoriile galice, ligure, venete și retiene, tinzînd să acrediteze viziunea unei civilizații timpuriu-europene unitare, înainte de ciclul roman al istoriei, care ne-a hipnotizat prin forța sa.

Una din principalele zone centrale ale civilizației villanoviene a fost regiunea costieră a Etruriei meridionale, aria Tarquiniei și a localității *„Caere“* (Cerveteri azi). E licit să se infereze astfel și de la multiplele *situri* de nuanță villanoviană în teritoriul etrusc. În mormintele cele mai vechi, de incinerație, cenușa defuncților arși este depozitată, cum s-a mai spus, în urne *biconice* caracteristice, mai întîi de lut ars și apoi de metal, adeseori cu capac de bronz în formă de coif militar, dar și — alte dăți — în formă de acoperișuri de colibe, formă copiată fără îndoială după locuințele timpului, locale. Către aproximativ secolul VII î.e.n., apar primele *tombe de inhumație*. E justificat deci să deducem că o mitologie de popoare agrariene a luat locul ritualurilor focului, adoptate de vechii tehnicieni ai metalelor. Mormîntul zis *„Tomba di Bocchoris“*, care și-a tras numele de la un vas egiptean de lut ars, aflat aici, care are o plăcuță ovală cu înscrierea numelui regelui *Bakenref*, ce-a domnit în Egiptul antic între 732 și 720, ne vorbește iar despre „aporturile orientale“ la cultura etruscă: dar orientul acesta este agrarian!. . . Marile culturi agrare ale imperiilor orien-

tului antic nu sînt prezente însă numai prin asemenea împrumuturi, ci și prin substanța gîndirii funciare asupra universului. Dacă limba etruscă nu pare să prezinte analogii evidente cu lidiana sau anatolica, parcă avînd unele afinități cu idiomul din insula Lemnos, fapte ce pot fi și semne ale supraviețuirii limbii mediteraneene doar, celei pre-indoeuropene, atît în Lemnos cît și în Etruria, în schimb teza originilor orientale ale tuscilor și-ar putea afla mai multe argumente în religia lor, prevalența de tip agrarian a miturilor fiind sigură. În credințele și practicile religioase ale etruscilor se manifestă însă nu o contaminare, ci practica unui tip de ritualuri. Spre pildă în „hepatoscopie", adică în ghicirea augurală a viitorului evenimențial pe baza lecturii unui ficat de pasăre, se include corelația de tip mitic-agrar, cer-terra. Haruspiciile romane, ce moștenesc obiceiurile etrusce de a scruta semnele cosmice, au fost întemeiate pe această «știință etruscă» nu mai puțin decît pe tehnicile similare mantice din orientul apropiat, artă divinatorie care echivala cerul cu oglindirea regiunilor lui în organismul de animal, în cel mai nobil organ, legat cu întregul cosmic prin omologii și funcții, ficatul, ce regizează creerul. Între credințele etrusce de tip mitic și cele babiloniene găsim, așadar, o analogie, care se explică perfect doar prin tipologia agrară. Dar apropierile-s izbitoare. S-ar putea pune problema în zadar, fără să se găsească vreodată soluția adecvată, dacă citirea voinței zeilor în ficatul victimelor animale jertfite, era o credință originar-etruscă, locală, sau dacă era un mod general de a aplica o viziune a lumii născută peste tot în lumea agrară, necum importată din Mesopotamia prin contacte, între altele prin cele de tip comercial, ceea ce ar fi abuziv să afirmăm, căci alte elemente dezmint teza.

Un sincretism religios, datorat influențelor orientale, nu se poate produce de fapt, niciodată, decît dacă între cîmpul emitent și cel receptor se află similitudini de ordinul psihismului colectiv, ceea ce în alte privințe decît haruspiciile și semio-

logiile hepatoscopice nu se verifică. Dacă o parte din mitologia greacă a fost adoptată de etrusci, cum reiese din Pantheonul religiei transmise de ei romanilor dimpreună cu numele zeilor etrusci cu tot, de ce n-ar fi fost ei receptivi şi la mitologia şi concepţiile magice caldeene, fără ca pentru asta să fie nevoie să se tragă din Asia? Elementele care indică unitatea şi omogenitatea civilizaţiilor europene sînt de altfel prea multe, şi indiciile despre dezvoltarea cetăţilor autohtone europene şi italice, din timpurile villanoviene, ale epocii bronzului, trecînd prin Hallstatt şi prin La Tène, (cele două civilizaţii ale fierului), sînt atît de multiple şi atît de concludente, încît teza difuzionistă-mecanică, ce ni se pare şi politiceşte interesată ori suspectă de a fi teza preluării civilizaţiilor orientale, conform căreia *„istoria ar începe la Summer“* cum s-a tot spus, nu mai pare sortită lesne a triumfa. *„Disciplina etruscă“* prevede, după cum o afirmă tradiţia ocultismului medieval, o analogie cosmică, „cer-pămînt“, care înscrie religia etruscă printre cele *panteistice*, foarte generoasă cînd e vorba să individualizeze divinităţile, sporind necontenit ca număr şi atribuţii în practica religioasă, dar în acelaşi timp manifestînd, dincolo de politeismul acesta de suprafaţă, constatabil în înmulţirea zeilor cu specializare strictă în acţiunea lor, favorabilă ori neprielnică faptelor de viaţă umană, un *funciar şi real sens al unităţii universului*, stratificat pe ierarhii imuabile, cu raportări la realităţile astronomice, la fizica sistemului solar din care facem parte. Un fragment de manuscris egiptean, atribuit miticului personaj denumit în tradiţia antică şi medievală Trismegistul (de-trei-ori-măritul) Hermes, sună într-adevăr a concepţie tipică agrariană despre omologia cer-pămînt, aplicată la imperiul agrar al Egiptului: „Nu ştii, O, Asklepios, că Egiptul este imaginea cerului, proiecţia aici, în adîncurile lumii, a întregii ordini cereşti?“ (*„Hermes Trismegiste“*, textes traduits par A. J. Festugière, I—IV, Paris, Les belles lettres, 1954).

Solidaritatea cosmobiologică este implicată în toată „Disciplina etruscă“, asupra căreia sîntem

informați destul de bine de către izvoarele romane. Cunoașterea cărților etrusce de ritualuri derivă din citate și referințe sau aluzii aflate în opere latine din primul secol î.e.n. și din altele, mai noi, relevîndu-ne un soi de „corpus“ de cunoștințe declarate a fi fost „revelate“ poporul etrusc, fiu al lui „*Tinia*“ (Jupiter) cel mai mare dintre toți zeii, prin sacerdotele *TANES*. Cea mai mare parte din acest „cod“ privea divinația (ghicirea) hepatoscopică, pusă în legătură cu interpretarea evenimentelor vizibile pe cer la momentul consultării augurilor, *ca fulgerele*, cu sau fără *tunete*, de tipuri și forme diverse, survenite în cutare *regiune cardinală a bolții cerești*, deasupra punctului geografic unde se afla „haruspicele“ ghicitor în ficat, sau ca zborul păsărilor, în grupuri mari ori mici, sau izolate, tăind în direcții anumite cerul, spre sau dinspre locul dat, ceea ce dădea, conform codului, indicații privitoare la voința zeilor, în legătură cu perspectivele de succes ale acțiunii pentru care, — de obicei acțiunea statală, politică ori militară, sau pur individuală, a *lucomonului* și familiei sale, — pentru care se cereau haruspiciilor premonițiunile de rigoare. În decursul istoriei instituțiilor Romei, multă vreme după declinul puterii etrusce, practica divinației de aceste tipuri, moștenită de sacerdoți, de imperatori sau de generali, de la „*haruspex*“-ul etrusc, a dăinuit. La întemeierea unui nou oraș, al unui fort, al unei cetăți sau unei lucrări publice utile — viaduct, stradă, apeduct, — se consultau, conform „disciplinei“ etrusce, augurii haruspiciilor. Modelul în bronz al unui ficat, găsit în 1878 lîngă Piacenza, și împărțit în 40 de secțiuni, corespunzătoare împărțirilor cerului conform științei etrusce, fiecare din ele purtînd înscris numele unui zeu din pantheonul etrusc, nu era încă, pe vremea lui Dennis, cunoscut, dar el ne dă o idee exactă despre sensul mitului omologiei cosmice pămînt-cer și microcosm-macrocosm, așa cum era el fixat în centrul viziunii etrusce a lumii.

Locașele etrusce de cult dominau, în orașe, casele, și erau temple sau sanctuare ale diverșilor zei,

conţinînd statuia zeului respectiv ca obiect de cult. Spre diferenţă de templul grec, cel etrusc n-a renunţat treptat la materialul de construcţie iniţial, lemnul, spre a fi edificat doar în piatră. El putea avea de la început pereţii zidiţi din piatră sau din cărămizi, dar cea mai mare parte a suprastructurilor a continuat să fie de lemn, protejat exterior şi intern de plăci de ceramică. *Vitruvius* atribuie Etruriei, arhitecturii „tuscanice", originea templului cu o singură încăpere şi coridoare pe trei laturi (în afară de cea dinspre răsărit) cele ce dau în peristil. Acoperişul era fie în două ape, şi în acest caz faţada avea sub fronton, 2 sau 4 coloane, şi scări pe toată lăţimea ei, fie în 4 ape lin declivate, cum se vede dintr-o reducţie — cea de la Chiusi, actualmente aflată în muzeul etrusc local, — a unui asemenea edificiu, servind drept urnă funerară; — într-o măsură mare probabilitatea de a fi templu şi nu casă reiese din soclul supraînălţat pe care stă unicul nivel al construcţiei, cu o deschidere zenitală pătrată, dînd aer şi viziune dinlăuntru către cer, între cele 4 ape ale culmilor, purtate de 4 ziduri cu cîte o deschidere laterală (uşă sau fereastră) deasupra unor terase similare prispei caselor româneşti. Dispoziţia interioarelor etrusce ne e cunoscută din basoreliefurile ce ornează lăuntrul anumitor tombe, cum sînt cele de la Cerveteri („Tomba dei Bassorilievi"), cu plafonul în casetoane modelate în stuc şi pereţii ornaţi cu obiecte casnice, ale vieţii de fiecare zi, aduse „în efigie" celor ce locuiesc după moarte necropola.

Dar mormintele etrusce nu ne sînt utile doar pentru a extrage din ornamentaţia lor o cunoaştere a arhitecturii domestice şi a obiectelor vieţii cotidiene a societăţii timpului. Ele sînt şi unicul izvor de informaţie pentru a putea reconstitui viaţa etruscilor. Ideea lor centrală — intensificarea după moarte a vieţii terestre, — permite să extragem din aceste dense rezumate vizuale ale realităţii umane

 şi sociale din Etruria, o întreagă şi completă ima-

gine a tipului de funcţionare a omului acestei civilizaţii.

Atunci cînd, înlăturînd caracteristicile epocii bronzului, a cărei tipică civilizaţie, similară celei indoeuropene, se întindea încă de prin mileniul II î.e.n. în valea Padului, se instalează către anii 800 î.e.n. civilizaţia fierului cu centrul la Villanova, precedînd intruzia lumii eline în peninsula Italică, în Toscana şi în Umbria mai ales, se constată proliferarea necropolelor, cu puţuri de depozitare a urnelor de incineraţie, şi obiectele lor de bronz şi de fier. Etruscii, individualizaţi în Toscana în chip evident în preajma anilor 700 î.e.n. villanovieni ei înşişi probabil, îşi afirmă puterea, extinzînd-o în Latium, unde către anii 750 î.e.n., după tradiţia legendară, Roma fu întemeiată, rămînînd sub influenţa etruscă, cu care poartă lupte în secolul VI î.e.n. şi care substituie regilor romani de origine sabină şi latină, dinastia tuscană (etruscă) a Tarquinilor, instalată către anii 550 î.e.n.

Structura economică şi organizarea societăţii etrusce pare destul de simplu de expus. Ea se întemeia pe puterea exercitată de o aristocraţie, cu origini probabile în şefii militari şi politici ai grupărilor etnice din vîrsta primă a fierului, şi cu stratificări consolidate pînă pe la sfîrşitul veacului al VI-lea î.e.n., avînd drept bază economică proprietatea funciară. Pămîntul se lucra după sistemul sclavagist, cu mase de *servi* (în limba etruscă „*etera*"). Societatea etruscă este pomenită peste tot cu o accentuare a caracterului ei puternic marcat de *oligarhie*. Izvoarele istorice nu mai contenesc să vorbească de acel „*otium*", de viaţa de huzur (greceşte: *tryphé*) a acelor „*principes Etruriae*", cum sînt numiţi de scriitori latini, ce controlau mijloacele de producţie.

Grupurile sociale intermediare, adică negustori, artizani ai diverselor tehnici industriale manuale, servii sustraşi puterii legale şi asimilaţi populaţiei oraşelor, au intrat în conflict cu oligarhia ce căuta să-i subjuge, şi asta încă din primele decenii ale secolului V î.e.n. În secolul IV î.e.n., ştiri despre revolte sociale, ca aceea de la Arezzo, adaugă con-

flictelor acestora opoziţia maselor rustice, ridicate împotriva unei ordini ce s-a soldat, abia după războiul din anul 90 î.e.n., cu o perioadă de reforme.

Schimbările sociale şi instituţionale cele mai notabile s-au petrecut între sfîrşitul secolului V î.e.n. şi mijlocul secolului IV î.e.n., cînd, în oraşele de sud, s-a constituit un nou bloc istoric, compus din resturile vechilor oligarhii ale fiecărei polităi şi vîrfurile economice mai active ale claselor subalterne. În nord, însă, vechile sisteme ale servituţilor, înlocuite în sud cu o transformare a economiei în sensul sclavagist clasic, au durat mai mult. De la începutul secolului II î.e.n., multe indicii arheologice şi onomastice lasă să se presupună că oligarhiile elaboraseră, sub presiunea răscoalelor tot mai frecvente, un mecanism de integrare politică a claselor subalterne, capabile să aducă la totala subordonare voinţele, luate în răspăr de contrastele sociale tot mai violente. Roma, aliată cu oraşele din nord (Chiusi, Roselle, Perugia, Arezzo, Fiesole) a absorbit parţial, teritorialmente ca şi sub raportul social, pe cele din sud, iar gravele dezordini locale din cadrul luptelor civile, culminînd cu războiul perugin (40 î.e.n.) au schimbat radical structurile sociale din Etruria, făcîndu-le asemeni cu cele din restul Italiei. Totuşi, vitalitatea aristocraţiei etrusce din perioada republicii romane, ca şi autonomia mai mult de ordin intelectual a etruscilor, a persistat şi la începutul perioadei imperiale. Acest fapt se vede după felul cum sînt apărate, cu mult zel, tradiţiile culturale, religioase şi ideologice, abil absorbite apoi de restauraţia perioadei augusteane, numai aparent tolerante faţă de specificul provinciilor. Reflexele acestor tradiţii sînt vizibile în scrierile literaţilor din cercul lui Mecena, etrusc de origine.

Regii perioadei preistorice, acei „lucomones“ ai tradiţiei, au fost înlocuiţi în veacurile V şi IV î.e.n., la Cerveteri şi Veio, cu tirani, similari celor din cetăţile Magnei Grecia, susţinuţi probabil de masele populare, care-şi găseau în ei un sprijin împotriva oligarhiei. Din veacul anterior, datează primele mărturii epigrafice despre acei „praetores“ („*zilath*“), magistraţi supremi ca şi consulii romani,

cu sarcini specializate pe funcţii: *„zilath parchis"*, *„zilath cechameri"*, magistraturi laice şi sacerdotale. Magistraturi şi sacerdoţii mai mărunte par să fie sarcinile numite *„masù"* şi *„cepen"*, ori *„zilath eterau"* (şefii servilor) şi *„camthi eterau"* (supraveghetorii muncilor servile). Organizări paralele — la Tarquinia, Vulci, Orvieto —, ne demonstrează servii (etera) integraţi în contextul statal, întocmai ca tribunii şi *„aediles plebis"* la Roma. Magistratul cel mai înalt al cetăţii, care exercita prin rotaţie hegemonia politico-militară asupra altor oraşe, era numit *„zilath mechl rasnal"*, iar în epoca imperială, în vremea reviviscenţei cu caracter mai mult religios a ligii etrusce, tolerate de August, *„praetor Etruriae XV populorum"*.

Izvoarele istorice atribuie etruscilor o mare influenţă, exercitată asupra instituţiilor politice şi religioase romane. Recunoaştem această influenţă în primul rînd în insemnele magistraturilor Romei republicane, în îmbrăcăminte, în fascii, în obiceiurile de a se organiza „triumfuri" etc., pînă într-atîta încît grecii numeau Roma o *„polis tyrrhenis"* cetate etruscă — şi e probabil că, între secolele VI şi IV î.e.n. aşa a şi fost. Oricum, faptul că praetorul, zilathul suprem al ligii, este denumit în epoca imperială „praetor al celor cincisprezece popoare ale Etruriei", neagă ideea greacă a unei dodecapolii, — sporind numărul cetăţilor etrusce de la 12 la 15, ceea ce e altceva.

Asupra religiei etruscilor Dennis spune puţine lucruri. Unda de elinizare care a atins sfera religioasă în secolul al VII-lea î.e.n. aducînd un proces de asimilare a concepţiilor, miturilor şi iconografiei grece, a asimilat pe Zevs cu *TINIA*, pe Hera cu *UNI*, pe Athena cu *MENRVA* etruscă, trinitatea principală, urmată de triada *TURAN* (Afrodita), *MARIS* (Ares) şi *NETHUNS* (Poseidon), secundară în pantheonul etrusc. Importaţi direct din Grecia, adică inexistenţi pînă la contactele cu elinii, sînt zeul *APLU* (Apollo) şi zeiţa *ARTUNE* (Artemis), soarele şi luna, completaţi cu HERCLE (Herakles). Etruscii şi-au conservat însă şi propriile lor zeităţi, din care se trag LARI

şi MANI latini, definiţi de textele clasice ca „involuti" „consentes" etc., cu funcţii obscure, complexe, denotînd originea lor arhaic-agrară. Ritualurile divinatorii bazate pe observarea viscerelor animale (haruspicina) şi pe locul de producere al fulgerelor şi felul lor de manifestare (fulguratoria) par de asemenea vechi credinţe ale fazei arhaice agrare. Etruscii au lăsat romanilor un complex de legi şi reguli privind regizarea raporturilor dintre oameni şi zei (disciplina), în care intră concepte ca divizarea spaţiului pentru auspicii şi credinţe privind viaţa de dincolo de mormînt (*Libri rituales, acheruntici, fulgurales*), elaborate în scris încă din prima antichitate, şi este important faptul că, pînă şi după dispariţia ca popor a etruscilor, obiceiul de a se consulta sacerdoţii de tradiţie etruscă în momente grele, cruciale pentru istoria poporului roman, sau în momentul înregistrării producerii unor fenomene neobişnuite, unor „minuni", s-a păstrat, şi nu numai în momentul asimilării etruscilor, ci pînă în perioada tardo-romană.

*
* *

Odată cu problema originilor poporului etrusc, a contribuit la acreditarea unui „mister" al existenţei în istorie a acestui popor care n-a lăsat o istorie scrisă, afirmîndu-se însă cu putere în istoria popoarelor ce au avut de-a face cu el sau i-au absorbit civilizaţia străveche, problema greu de rezolvat a *limbii* etrusce.

Este astăzi mult mai cu putinţă decît pe vremea lui Dennis a descifra şi, în sfîrşit, a stabili substratele, chiar lingvistice ale idiomurilor, dialectelor italiene, aşa cum au încercat la date diferite, unii dintre cei mai avizaţi lingvişti şi filologi comparatişti, *J. Whatmough, „The Prae-Italic dialects of Italy"*, London-Cambridge, 1933, apoi grecul de origine albaneză *Zacharias Maiani*, care crede să fi descoperit, cu ajutorul limbilor acestora, albaneza în special, vechea tracă din Balcani, originea balcanică a etruscilor, prin anii 1953—65, (revista
 „Jardin des Arts" a lui H. Perruchot, din acei ani,

i-a publicat concluziile), teze contrazise recent de *Angelo di Mario* pe baza tehnică a *desinențelor* limbii etrusce; pare-se monosilabică, în ea formîndu-se cuvintele complexe prin adaosul silabei prepuse, folosite spre a stabili raporturi între idei, ceea ce o face să pară o limbă similară albanezei-trace ori greacăi, aptă a fi pusă în slujba unei gîndiri din ce în ce mai articulate față de modelul elementar originar. Azi limba etruscilor apare deosebită de viziunea lui Z. Maiani, și anume se relevă a fi, văzută de foarte aproape, de tipul limbilor aglutinate ale Asiei minore și centrale, cum se dovedește în „Il Torchio artistico e letterario" (An II nr. 4, 1979). Toate aceste savante și adeseori contradictorii travalii, fără să poată da vreodată absolutul adevărului necontestat, ci doar adunînd și punînd la punct stadiul cunoașterii realităților de diverse ordine în privința antichităților epigrafice, arhitectonice și artistice ale culturii etrusce sub raportul originii acestui popor, rasei și tipului său de umanitate și de viață, familiei lingvistice din care face parte și al familiei spirituale mărturisite de stilurile artistice cu ajutorul cărora se exprimă în limbajele vizuale, în pictură, ceramică, sculptură, arhitectură, în orfevrărie și feronerie etc., nu și-au spus, evident, niciodată ultimul cuvînt. Dar înconjurul de orizont al istoriei etrusce, atîta cîtă a putut fi ea reconstituită, pentru marele public român, este facilitat, la noi, deocamdată doar prin lectura cărții lui *Raymond Bloch*, *„Etruscii"*, în traducerea profesorului Nicolae Lascu (Editura Științifică, București, 1966), ediția română avînd drept bază textul englez *„The Etruscans"*, publicat în a doua imprimare, în 1963, la editura Thames and Hudson, London. Cine este, deci, interesat să aibă „stadiul problemei" (cel de pînă acum două decenii, din anii 60) pe masă, în limba română, se poate documenta asupra caracterului, civilizației și mai ales *originilor* poporului etrusc, problemă dezbătută secole în șir, ba chiar milenii, și în care mai recent triumfă teza autohtoniei, propusă pentru prima oară acum două mii de ani aproximativ de către

Dionysos din Halicarnas. Scriitorul grec, fără să conteste înrudirea Etruriei cu Orientul, nu conchide la teza provenienței etruscilor în Italia ca rezultat al unei migrări din Asia, ci o explică prin existența, în regiunile Mediteranei, înaintea invaziilor indo-europene, a unor probabile popoare localnice băștinașe, din care ne-au rămas unele insule etnice, care vor fi supraviețuit, izolate, marelui dezastru general al năvalei dinspre Orient, dezvoltînd civilizații proprii. Cu trăsături tipice mediteraneene vizibile, relevate și de înrudirea limbii etrusce cu idiomurile preeline din Asia Mică și din arhipelagurile Mării Egee, — ele nu sînt însă concludente spre a infera la teza migrației.

Prin *Franz Altheim* și *Massimo Pallotino,* azi teza autohtonismului etruscilor în Italia preia o argumentație științifică folosind tot materialul cunoscut, în sprijinul ei, cu pertinență.

Partizanii autohtoniei cîștigă teren în etruscologia modernă, și relatarea lui Herodot, cu foametea din Lydia care ar fi decis un număr mare de lydieni să-și caute spațiu agricol peste mări, în peninsula Italică, rămîne de domeniul legendei, tot mai vizibil relegată unei mitologii fără putință de verificare prin fapte, cu atît mai mult cu cît data pretinsei migrațiuni, presupusă de istoricul antic elin a se situa între 1500 și 1000 î.e.n., nu se împacă defel cu intrarea Italiei în istorie deabia prin jurul anului 800 î.e.n., pînă la care moment în trecut se extinde vîrsta bronzului. Primele înfloriri ale civilizației etrusce în Tuscania (Toscana își ia numele de la „tusci" — etrusci) fiind atestată de mărturiile arheologiei în jurul anilor 750 — 700 î.e.n., cum știm, și nu ei sînt, cert, substratul etnic autohton unic.

Părerea lui G. Dennis coincide cu teoriile noi, ale veacului nostru. Presupunerea unui nucleu autohton stabil, care a absorbit treptat iradiații ale civilizațiilor externe, mai ales ale celei grecești (și galice, adăugăm noi), prin contactele din cadrele teritoriale ale Italiei și din afara lor, este judicios
 intuită și formulată de autorul nostru, de un dile-

tantism foarte puţin „diletant" o dată mai mult, în acest caz.

În ce priveşte *„Istoria etruscologiei"*, cititorul român va afla şi din volumul lui Raymond Bloch o sumă de date suplimentare faţă de cele conţinute şi transmise lui în rezumatul succint din scurtul excurs bibliologic şi arheologic întreprins la începutul acestei cărţi de către Dennis. Dar nici la Raymond Bloch nu sînt decît schiţate exterior perspectivele teoretice.

Poporul care reuşise, înaintea *Romei* (oraş al cărui nume ar veni de la substantivul comun etrusc *„ruma"*, însemnînd „fluviu, rîu"), să unifice aproape întreg teritoriul peninsulei Italice, a dat romanilor în întregime, prin cărţile sfinte ale etruscilor, traduse în latineşte de *Tarquitius Priscus*, concepţia de factură mitică, despre lume şi viaţă, etica lui şi un bun substrat al religiei romanilor, sincretice pînă în cele din urmă, după acceptarea Olympului grec, apoi cutumelor galice ale druizilor şi, parţial, intruziilor spirituale tîrzii ale lumii nordice, germanice. În mentalitatea superstiţioasă a poporului, atestată istoric, romanii mărturisesc la origine, deci, eresurile etrusce.

Primul etruscolog, împăratul *Claudius* (domnind între 41 — 54 î.e.n.) se pare că a fost ultimul care a cercetat trecutul Italiei etrusce pe baze scrise, ajutat de arhivele marilor familii rămase pe atunci la tradiţia etruscă, deşi romanizate, dintr-una din ele trăgîndu-se şi prima soţie a împăratului, *Urgulanilla*. Lupoaica romană, *lupa capitolina*, este o operă etruscă, şi era cunoscută din Evul Mediu, Renaşterea adăugîndu-i cei doi prunci, pe Romulus şi Remus, stilizaţi de altfel într-un cu totul alt sistem lingvistic vizual, într-un stil sculptural de tip „plastic", pe volume centrifugal-convexe — şi nu pe mase primordiale geometrizate, ca lupoaica, axată sec, şi determinată mai mult ca siluetă şi ca grafie, în plan. Himera din Arezzo a fost descoperită în secolul XVI-lea, la 1553, un an înaintea Minervei aretine („MNERVA", în etruscă, a determinat denominaţia zeiţei Athena la latini) şi cu trei ani înaintea ves-

titului *„Arringatore"* (Oratorul) din muzeul arheologic florentin, care dă tiparul plastic tuturor viitoarelor mari efigii reprezentative ale epocii imperiale romane (Caesar, Augustus etc.), de asemenea operă etruscă. Fresce etrusce, de atunci distruse de vreme, erau cunoscute de Michelangelo, care la desăvîrşirea operei sale din Capela Sixtină, la 1519, a preluat capul lui AITA, acoperit cu piele de lup, personaj din pantheonul mitologiei etrusce. În secolul al XVII-lea au fost descoperite mai multe morminte etrusce ornate cu afrescuri, dintre cele mai celebre: mormîntul zis *„Tartaglia"* (1699), după numele unui jurisconsult, şi *„del Cardinale"*, după funcţia lui *Garampi*, episcopul de Tarquinia, care intraseră cei dintîi în aceste edificii hipogee acum trei secole. Dar tot un britanic, *Sir Thomas Dempster*, scoţian nobil, a scris între 1616 şi 1619 o vastă monografie asupra etruscilor, în 7 volume, *„De Etruria regali libri septem"*, rămasă în manuscris un secol şi mai bine, şi publicată abia în 1723—24 la Florenţa, lucrare în care se încearcă de către acest bun cunoscător al literaturilor antice (greacă şi latină) un prim înconjur de orizont al celor ştiute în legătură cu civilizaţia şi istoria etruscă, care de bună seamă a fost cunoscută şi de conaţionalul lui Dempster, George Dennis, dimpreună cu planşele — nouăzeci şi trei la număr —, ce reproduceau în gravură clară, bine realizată calitativ, diferitele documente epigrafice şi monumente etrusce citate. Însoţite apoi de către senatorul florentin Buonarroti cu *„explicationes"* şi *„coniecturae"*, ele au devenit punct de pornire al tuturor cercetărilor arheologice şi istorice ulterioare de pe teritoriul toscan. Primele săpături pe teren au fost iniţiate în 1728 în regiunea toscană de nord, la *Volterra*, în 1739 descoperindu-se apoi mormîntul familiei *Cecina*, cu patruzeci de urne *in situ*, inventar ce constituie nucleul muzeului arheologic volterran, creat în 1750 de către abatele *Mario Guarnacci*, al cărui nume îl mai poartă încă şi azi. Urmele *„lucumoniei"* etrusce *Velathri*, mai

 extinse decît graniţele urmaşei sale *Volterra* de la

acea dată, culminînd cu celebra *Poartă a arcului*, vizibilă la Volterra şi azi, au stat la baza desenelor executate de mulţi pictori şi gravori ai veacului XVIII şi au intrat în decorul familiar al peisajelor zise *„de compulsaţie fantastică"*, reunind *„antiquità"* diverse, mai exact sau mai fantezist redate şi alcătuind un gen peisagistic nou, *„le fabbriche"* („plăzmuirile decorative", într-o traducere liberă a sensurilor), gen ce invadează plastica settecentistă, în Italia rămasă mult în urma Ţărilor de Jos, unde, încă din veacul XVI, voiajele transalpine, începînd de la călătoria din 1552—53 a lui Pieter Brueghel bătrînul, dau justificare plastică interesului pentru ruinele italice în operele sale şi ale urmaşilor săi flamanzi, olandezi, francezi sau germani ori elveţieni; numai că aceste ruine, cele ce-i interesau pe străini, pentru ei erau romane, mai mult sau mai puţin bine recognoscibile în opere ca ale lui *Gossaert*, *Heemskerck*, *Goltzius*, *Cornelis Cort*, *Hendrick van Clève*, *W. van Nieulandt*, *Jan Brueghel-bătrînul* şi atîţia alţii, ce făcuseră apoi şi ei pelerinajul în Italia şi fuseseră izbiţi de pitorescul unui decor inedit pe care italienii, din obişnuinţa vieţii zilnice printre vestigii străvechi, nu-l mai vedeau. Un francez sau un german (*Dupérac* sau *Elsheimer* de pildă, *Joseph Heinz* sau *Hans Rottenhammer*) atrag mai lesne atenţia asupra valorii ruinelor romane, decît înşişi cei născuţi printre ele. Dar abia reflectate de alte naţii şi studiate apoi de scoţianul Dempster, comentat grafic la Florenţa, ele intră în veacul XVIII între „genurile majore". Şi asta datorită redescoperirii lumii etrusce, explorate din afară de Italia ori revelate italienilor. Tot un florentin cum era şi senatorul Buonarroti, un patriot local al „Tuscaniei", *Antonio Francesco Gori*, a publicat o operă considerabilă pentru vremea lui, *„Museum Etruscum exhibens insignia veterum Etruscorum monumenta"*, cu trei sute de planşe în care operele „etrusce" sînt adeseori date drept atare greşit, fiind în realitate greceşti sau romane, dar cu nu mai puţin ecou în epocă, de la 1737—1740, data pu-

blicării celor trei volume masive asupra colecţiilor
Muzeului Guarnacci din Volterra. „Etruscheria"
sau „etruscomania" secolului al XVIII-lea s-a da-
torat entuziasmului justificat, dar adeseori plasat
greşit, din ignorarea domeniului stilistic cercetat,
pe care l-au manifestat societăţile dedate studiu-
lui civilizaţiei şi artei etrusce, cum a fost cea de-
numită „Accademia Etrusca di Cortona" din
1726, pildă de zel meritoriu care poate produce
şi erori dezastruoase. *A. F. Gori* şi-a completat
prima sa operă printr-un volum supliment, *„Mu-
seum Cortonense"*, şi savantele societăţi din vea-
cul luminilor incipiente, al XVIII-lea, şi-au du-
blat activitatea studioasă prin cea de alcătuire şi
organizare a colecţiilor de antichităţi etrusce, des-
pre care se vorbea elogios în celebrele *„Notti co-
ritane"* („Nopţi ale Cortonei") prezentate de aba-
tele *Onofrio Baldelli* şi de rudele sale, entuziaşti
ai autohtonismului etrusc, care reclama etrusciza-
rea toponimiei toscane şi deci revenirea şi la tra-
diţia moravurilor etrusce, parodiate carnavalesc
prin alegerea de „lucumoni". Nouă volume in
quarto editate de-a lungul veacului, pînă la 1795,
sub titlul *„Saggi di Dissertazioni accademiche pu-
blicamente lette nella nobile Accademia etrusca
dell'antichissima città di Cortona"*, elegant scrise
şi bine ilustrate, cu gravuri splendide, au stîrnit
în secolul XIX interesul lumii ştiinţifice a istori-
cilor şi arheologilor, de tipul lui *Winckelmann* şi
al *Contelui de Caylus*, la cel dintîi în *„Istoria ar-
telor"* ca şi în *„Culegerea de antichităţi"* a fran-
cezului cuprinzîndu-se capitole consacrate vechii
civilizaţii italice a Etruriei şi încorporîndu-se ast-
fel arta etruscă în sistemul de gîndire despre dez-
voltarea artei clasice elino-latine a descoperitorului
şi organizatorului săpăturilor de la Pompei, Her-
culanum şi Stabiae, Winckelmann, mai şi predîn-
du-se prin Caylus, artei Europei, noi materiale
de studiat şi de imitat. Lucrările abatelui *Luigi
Lanzi* (1723—1812), arheolog şi lingvist florentin,
scriitor şi istoric de artă, caută mai întîi să fixeze,
printre vechile dialecte italice, locul limbii etrusce.
 În al său *„Saggio di lingua etrusca e di altre lin-*

gue antiche d'Italia", se pot afla datele sărăcăcioase ce alcătuiesc totalitatea cunoştinţelor vremii în legătură cu istoria, instituţiile, civilizaţia materială şi spirituală, religia şi arta etruscilor, iar prin organizarea colecţiei de artă etruscă la muzeul *degli Uffizi* din Florenţa, Lanzi, asistat de un elev al său, *Zamoni*, a dat acestui oraş impulsul primordial pentru crearea „Muzeului etrusc" florentin, azi de-abia depăşind centenarul (înfiinţat la 1870) instituţie rivalizînd cu cea similară a Romei, din Villa Giulia.

Aceasta este copilăria etruscologiei. *Maturitatea* ei a început cu descripţiile, de mare rigoare obiectivă, şi cu ipotezele, intuind cu o forţă sigură de inducţie istorică şi analiză stilistică, soluţiile reale ştiinţifice, actualmente verificate, din opera lui George Dennis, precursorul lor.

Iată de ce merită să fie reluat. Dibuirile şi umbletul în bobote în acest domeniu au încetat de mult. Cînd gravorul *Gian-Battista Piranesi* era îndîrjit să discute polemic valoarea artei etrusce şi raporturile ei cu arta romană, pe la 1770—1775, el avusese timpul să se mîndrească de mult cu titlul de „*Socius antiquariorum regiae societatis londinensis*" („Membru al societăţii regale londoneze a anticarilor"), căci era ales din 1761, după ce-şi publicase marea sa operă numită „*Della magnificenza ed architettura dei Romani*" (212 pagini *in-folio*, cu patruzeci de gravuri format mare) din ciclul „*Le antiquità romane*", atît de apreciat de maestrul comun istoricilor de artă români *Henri Focillon* pentru patima cu care este alcătuit, şi ca imagine gravată şi ca pledoarie prin cuvînt. *G. B. Piranesi*, vrînd să dovedească celor ce denigrau puterea de creaţie a poporului italian prin afirmaţia că arhitectura romană e o imitaţie a celei eline, originalitatea absolută a edificiilor de pe teritoriul Italiei, a recurs la urmele arheologice romane, şi a crezut nimerit a demonstra că Tarquinii, etrusci de origine, clădeau, înainte ca influenţa greacă să fi apucat a pătrunde în peninsula italică, unele opere arhitectonice de o mare valoare,

şi că dinastia această etrusco-romană, dînd impuls artei, a creat ceea ce a stat la baza stilului roman, limbajul spaţial întemeiat pe o tradiţie italică, autohtonă, remarcată de altfel şi în tratatul lui *Vitruvius*. Contrazis de *Pierre-Jean Mariette*, „connaisseur" fin al artei, partizan al convenţionalei viziuni geometrice în istoria evoluţiei artei şi al tezei preponderenţei influenţelor greceşti în structura artei romane, Piranesi este obligat să-l contrazică şi să-l corecteze violent, răspunzînd articolului acestuia din *„Gazette littéraire de l'Europe"* (cu data de 4 noiembrie 1764), că etruscii nu erau greci de origine, cum crede omul de litere francez, în chip tendenţios, iniţiind o discuţie — care durează şi pînă azi — asupra originii autohtonilor pre-romani din Italia. Ea era pornită de la ideea apărării artei *romane*—, care n-ar fi fost, după Mariette, decît o artă greacă decăzută ca stil şi coruptă — şi atrăgea asupra *etruscilor*, ţîşniţi astfel brusc din uitare direct în istorie, atenţia publicului contemporan. Piranesi a fost şi la Cortona, apoi la Chiusi şi la Tarquinia, făcînd desene după frescele descoperite pe atunci recent în mormintele deschise acolo, fără însă a avea rigoarea ştiinţifică a decalcului exact, cum se cere, nici grija de a nota de unde anume sînt luate elementele, asamblate în chip fantezist, pe o singură planşă. Fără valoare documentară totală deci, opera lui Piranesi, *„Della introduzione e del progresso delle Belle-Arti in Europa"*, ilustrată astfel, are meritul de a fi pus civilizaţia etruscă în rînd cu cele succesive elineşti şi romane, zguduind astfel nişte automatisme de conştiinţă la istoricii şi iubitorii artei, cărora, odată intraţi în criză de cunoaştere, le-a facilitat preluarea tezei autohtoniste.

Secolul al XIX-lea cunoaşte o recrudescenţă a etruscologiei. La 1828, *Luciano Bonaparte*, fratele împăratului Napoleon I, devenit principe de Canino, a pus bazele săpăturilor de la Vulci, în pustietatea Maremmei, a iniţiat primele înregistrări arheologice sistematice, devenind un colecţionar pasionat de artă etruscă, dar şi un Mecena al cercetătorilor etruscologi.

Canonicul *Regolini* și generalul *Galassi* au descoperit în necropola de la *Sorbo*, la Cerveteri, în anul 1836, un monument care scăpase furiei jefuitorilor de morminte, aparținînd unei familii de principi etrusci din secolul VII, iar ceva mai tîrziu s-au găsit la Palestrina alte morminte, la fel de bogate, aparținînd unor familii aristocratice etrusco-latine. Un anticar setos de bani al Romei papale din veacul XIX, *G. P. Campana*, a constituit un muzeu proprietate privată, de pe urma săpăturilor conduse și plătite de el la Cerveteri și Veio. Este descoperitorul „mormîntului Campana“ și al „mormîntului cu basoreliefuri“.

Odată cu maturizarea nivelului de cercetare științifică, de la săpăturile arheologice conduse metodic și extinse sistematic, se așteaptă progresele etruscologiei. Au ieșit astfel la lumină *„Apollo din Veio“*, fabuloasele necropole de la *Spina*, acea faimoasă „biga“ (car cu doi cai) de la *Castro*, sanctuarul din *Pyrgi* (lîngă Cerveteri), reședința-sanctuar a principilor di Murlo și di Acquarossa, piețele grecești de la Gravista.

Aceste fapte se înșiruie în contextul interesului general pentru stabilirea raportului dintre culturile vechi de pe teritoriul Italiei. În Sardinia sînt studiate cele cca. 7000 *„nuraghi“* — turnurile de o construcție specifică, răspîndite pe întreaga suprafață a insulei, mărturie a civilizației vechilor sarzi, în vreme ce avanposturile feniciene și cartagineze din aceeași insulă revelează interesul pe care lumea exterioară Italiei îl nutrea pentru bogățiile minerale și agraro-pastorale ale acestui teritoriu, plin de „morminte ale uriașilor“ și de „case de zîne“.

S-a dat în sfîrșit atenție acelor ciudate „Tabulae iguvine“ („Tavole di Gubbio“), rămase nedescifrate de la descoperirea lor din anul 1444, acoperite de scriitură etruscă, dar revelîndu-se a fi scrise în limba *umbră* a populațiilor *umbro-sabelice*, pe care abatele *Bernardino Bardi* a încercat să le traducă, publicîndu-le în 1613, și trimițîndu-le savanților vremii, pentru ca în 1723 Dempster să le reia în a sa *„De Etruria regali“*. Ele sînt

de fapt o secvență de acte liturgice, textele rituale cele mai importante ale occidentului antic se cuprind în cele 7 tabule rămase, din nouă cîte raportează Alberti în 1530 că ar fi fost găsite într-o subterană ornată cu mozaicuri, în apropierea unui teatru roman, la Gubbio. Ele cuprind o „Ceremonie de expiare", o „ceremonie de lustrație" (purificare), una de „sacrificiu expiatoriu", apoi un „sacrificiu al cîinelui", o „ceremonie a tributurilor", o „ceremonie a băuturii" și un „Decret asupra raportului dintre frații *Atiedii* și *Decuviile*" — testimonii ale cultelor italice, răspîndite în toată peninsula. Sînt în aceste texte informații asupra unei politèi umbriene ce adoptase mai întîi alfabetul etrusc, apoi pe cel latin (unele tabule sînt transcrieri latine mai noi), dar ele permit să se reconstituie moravurile ce caracterizau totalitatea statelor italice. Pe de altă parte, există în aceste *„Tabulae iguvine"* precizări topografice, aluzii la etniile vecine, limitrofe, la pădurile considerate sacre, la cursurile de apă, la hotarele politice, la porți de orașe și arcuri, la organizarea internă și la populație. Astfel, de la „Ceremonia lustrației" (tab. I, b, 15—18 și VI b, 53—55) se cere să se excludă prezența unor stirpi intolerabile, ca stirpele *tadinată, naharcă, turscă* (etruscă) și *iapodică*, aceasta din urmă fiind cert identificabilă cu neamul ilirilor din Apullia (Le Puglie), numiți cînd *Iapigi* cînd *Messapi*, care au venit în contact cu populația iguvină în vremea lui Gentius, regele ilirilor la 168 î.e.n. Apar în tabelele de la Gubbio și informații cu privire la magistrații civili: cei doi *„marones"*, își exercitau în chip colegial sarcinile în cetățile umbre, — apoi informații cu privire la *adunările cetățenilor*, sacre și militare, la subîmpărțirea populației în *curii* și *decuvii* (dekvias), la organizarea religioasă în confraternități și colegii, conduse de un *uthur*, magistrat corespunzînd în sfera sacrală acelui *maronis* din sfera civilă, ajutat uneori de un *Kvestur* și de un *Arfetur* (pontif), cărora li se încredința executarea ritualelor în cinstea zeilor — triada
 Jupiter, Marte, Vofionus (acesta din urmă „zeul

scutitor") — şi altor divinităţi legate de vegetaţie, de recolte.

În regiunile locuite de *osci*, s-au găsit tabèlele de la *Agnone*, cuprinzînd cultele horticole, cu altarele lor de sărbătorile primăverii „floralia", cu procesiuni, cu opriri la puncte fixe; erau altare dedicate unor divinităţi venerate, ce au pătruns treptat în districtele samnitice îndepărtate. Ele se numeau *Euklo* (Hades) şi Nimfele sale, *Ceres-Demetra* şi fiica ei *Koré* sau *Futir*, apoi *Heracles*, etc.

Se poate trece astfel, prin documentele osce şi umbre, la reconstituirea marilor linii ale migraţiilor de popoare ce ocupau peninsula Italică în vechea istorie a perioadei preromane. Viitorii italieni se desprindeau din trunchiul originar, parvenind în momente diverse ale istoriei la teritoriile şi sediile lor cunoscute istoric azi. Astfel, *Picenii*, pe teritoriul adriatic corespunzător regiunii *Le Marche* şi unei părţi din *Abruzzo*, sînt o stirpe ajunsă la un grad mai dezvoltat de civilizaţie între secolele VIII şi V î.e.n.

La sărbătoarea numită *„Ver sacrum"* („Primăvara sfîntă") promoţii întregi de tineri plecau de la locul lor de origine, în speranţa de a găsi pămînturi noi de ocupat. Este un obicei ce trebuie pus în legătură cu moravurile triburilor nord-europene, descrise de *Tacitus*, cînd vorbeşte despre „convoaiele de ocupare a noilor ogoare", în grup — în perioada numită de filosoful istoriei *Karl Lamprecht*, a „animismului preistoric sau a ocupării normale şi devălmaşe a pămînturilor"*. Să fie aici o urmă a originii nordice a aborigenilor peninsulei italice?

Prezenţa militară romană a pus capăt, prin presiuni lesne de înţeles, expansiunii ginţilor acestora, dînd latinilor aproape totala dominaţie asupra Campaniei locuite de osci; de asemenea asupra volscilor şi sabinilor, (*sabelli*, *samnites* ori *saunitai* cum le ziceau grecii, *safinim* pe limba lor

---

* Vezi studiul nostru „Leo Frobenius în filosofia culturii şi a istoriei", pp. XVIII, introducere la „Cultura Africii", Ed. Meridiane, Buc. 1982.

națională, cu un sufix ebraic pentru plural) din regiunea *Samnium* (în latină), teritoriu nordic între Tevere și Aniene. Abandonîndu-și radicalul arhaic *sabh*, sabelli sau samniții își luară numele de osci de la o populație denumită *opici*, și *umbrii* se diferențiază etnic adoptînd denominația ginții Umru. În veacurile V—IV î.e.n. schimbările substanțiale de ordin demografic și etnic se dublează cu mutații de structură socială și economică, populațiile italice, în continuă fracționare, cu o economie prevalent agraro-pastorală, intrînd sub constelația civilizației romane din ce în ce mai puternic, prin centrele rurale de mici proprietari terieni, exploatarea agricolă a teritoriilor prevalînd, și prin organizarea armată de tip oplitic, bazată pe cens, pe suma veniturilor funciare. Avem astfel *pagi* și *vici* (așezări rurale), *oppida* pe înălțimi (cetăți), în poziții strategice. Fiecare *pagus* și *vicus* constituie, de fapt, un fel de stat autonom, cu teritoriu propriu și magistrați. Aproape nediferențiate de municipiile, de tip orășenesc, aceste structuri rurale se urbanizează.

Așa se explică de ce se uniformizează nu numai organizarea civică și politică, dar și cultura: arhitectura, artele, limba și obiceiurile.

* * *

S-a susținut multă vreme că limba etruscă nu se poate citi. Scrisă într-o variantă locală a alfabetului greco-kalkidic, etrusca se poate citi și în bună măsură a și fost citită și pricepută.

Cu metoda etimologică — bazată pe căutarea posibilelor *etimi* din limbi cunoscute — și cu metoda combinatorie — ce încearcă să limpezească faptele lexicale și gramaticale uzînd de variate combinații de texte—, comparînd idiomul etrusc cu limbile istoricește și geografic apropiate etruscilor, acesta se configurează din circa 6000 de texte epigrafice descoperite pînă azi. El prezintă afinități puternice, înrudiri, am putea spune, cu limba pre-greacă din *Lemnos*, și este în chip sigur o limbă ne-indo-europeană. Din comparația cu

faimoasa stelă funerară găsită lîngă satul *Kaminia* din Lemnos, conţinînd 33 de cuvinte, 198 de litere, incizate pe cele două feţe ale lespedei, în jurul unui profil de războinic, reiese un fapt fundamental: cel al caracterului preelin al limbii etrusce. Studierea răbdurie a miilor de inscripţii etrusce (cu toate că de-abia zece inscripţii au mai mult decît 10 cuvinte), a permis rezultate apreciabile. Inscripţia cea mai lungă şi mai preţioasă este constituită de celebrul manuscris etrusc pe feşe de in, care serviseră la mumificarea unui egiptean defunct, conservate în Muzeul din Zagreb: e vorba de 1185 de cuvinte aparţinînd unei „cărţi sacre", conţinînd indicaţii precise asupra ceremoniilor şi ofrandelor ce trebuiesc dedicate anumitor zei, după un calendar anume, în locuri preferenţiale. Urmează, ca ordine de importanţă, aşa zisa „tègola di Capua", conţinînd 300 de cuvinte, cu caracter ritual funerar, cu normele doctrinei etrusce asupra morţii şi permanenţei sufletului în lumea de dincolo de pragul vieţii terestre, apoi „il cippo di Perugia" cu 130 de cuvinte, cu caracter juridic: un acord intervenit între două familii, Afuna şi Valthina, pentru proprietăţi de terenuri (sec. II). Lamina di Magliano descrie, în 70 de cuvinte, modul de a se îndeplini, la timpuri determinate şi în locuri prestabilite, ofertele închinate unor divinităţi. Printre alfabetele etrusce cele mai complete, gravate pe obiecte, cel mai vechi (datînd din prima jumătate a secolului VII î.e.n.) are ca suport o tăbliţă de fildeş, găsită într-un mormînt din *Marsiliana d'Albegna*, şi constă în 26 de litere, adică avînd totalitatea semnelor adoptate de greci din alfabetul fenician, sporită cu trei litere suplimentare*. Inscripţii mai mici se găsesc gravate sub obiecte, vase şi morminte. Stela funerară a şefului militar *Avile Tite* (Volterra, Museo Guarnacci) întovărăşeşte basorelieful cu chipul personajului, care revelează influenţe siro-hitite şi ara-

---

* Alfredo Trombetti, în 1924, nu ştia că scrierea etruscă este orientată invers de la dreapta spre stînga, fapt stabilit de Z. Maiani — cu un sfert de veac mai tîrziu.

meice în execuţie. Contribuţia cea mai recentă este cea oferită de cele trei plăcuţe (lamine) de aur, descoperite în sanctuarul de la Pyrgi şi păstrate acum în muzeul de la Villa Giulia, la Roma. Inscripţia, din jurul anilor 500 î.e.n., are un caracter istoric şi comemorează închinarea unui sanctuar în templul zeiţei feniciene Astarte (Uni, Junona etruscilor), oferit de regele din Cerveteri, Thefarie Velianas. Existenţa unui cult oficial punic în Etruria este dovedită pentru prima dată, şi asupra semnificaţiei acestui fapt am insistat în alt paragraf al studiului de faţă.

Este prevalentă opinia că alfabetul etrusc a fost introdus în a doua jumătate a veacului VIII î.e.n. prin colonia greco-eubeică de la Cuma, ca o variantă a alfabetului greco-kalkidic.

Limba etruscă, de origine preindoeuropeană, nu are asemănări cu alte limbi ale lumii antice, chiar dacă lasă să se întrevadă componente mediteraneene arhaice, mai ales ageene şi anatolice, apoi îmbogăţiri de factură grecească şi includeri sucesive de contribuţii latine şi umbro-sabelice. I se cunoaşte azi în mare parte gramatica, i s-a studiat structura morfologică, şi totuşi... e dificil de spus de unde şi cum a venit. Inscripţiile paralele, punice şi etrusce, de pe laminele templului de la Pyrgi, chiar dacă oferă elemente noi pentru cunoaşterea istoriei şi religiei etrusce, nu duc la nici un rezultat sub raportul soluţionării principalelor enigme care i-au pasionat pe studioşii civilizaţiei etrusce.

De curînd, o cercetătoare sudamericană, *Natalia Rosi,* docent la universitatea din Caracas, Venezuela, a publicat o carte intitulată „*America, Quarta dimensione*“ („America, a patra dimensiune“), în care prospectează ipoteza că etruscii, sau poate străbunii lor, vor fi ajuns în Europa, după diferite peregrinări, din lumea de dincolo de Atlantic. Ipoteza este întemeiată pe comparaţia lexicului etrusc şi italic cu cel al idiomurilor *quechua-aymara*, ce stau la baza limbilor precolumbiene central şi sud-americane. Astfel, cuvinte ca

 „*anta*“, vîntul rece din nord, se regăsesc la etrusci

ca și la quechua-ayamara, alături de „*charan*", loc de dezolare și moarte, divinitate infernală, de „aruspichu" — *haruspex*, de „orco" — infern, de „omu" — mag, ghicitor, prevestire, de *Unu-Uni* — apă, principiu feminin, divinitatea primei triade etrusce, de *Vilca* (quechua) devenit VELCHAN, VELXAN, VULCAN la etrusci, zeu al focului, și de multe alte elemente lexicale comune. „Nu e sarcina mea — scrie Natalia Rosi — să determin felul în care a avut loc migrațiunea etruscă, nici care au fost căile urmate de aceste migrații. Popoarele andine ar fi putut ajunge în Italia pe mai multe căi, fie maritime, fie de uscat: printre acestea, cele ale Caucazului"... O ipoteză ca aceasta, oricît de fantastică pare ea, merită atenție.* Ea ar împăca teza originii asiatice a etruscilor, explicînd afinitățile lor lingvistice egeene și anatolice, ca și concepțiile comune cu anume sisteme ale popoarelor mesopotamiene, dar și similitudinile cu lumea celtică. O perspectivă temerară, dar nu lipsită de sugestii pentru cercetarea științifică.

*
* *

Arta etruscă rămîne, în condițiile atîtor controverse privitoare la originile, limba și civilizația acestui popor, singura mărturie concretă pe care, de îndată ce știm să o interogăm adecvat, ne putem bizui. Studiul morfologico-sintactic al formelor expresive duce adeseori la concluzii mult mai satisfăcătoare, în privința familiilor stilistice revelatoare de afinități etnice și de contiguități între civilizații, decît chiar studiile bazate pe documentele, cele mai deseori rare sau nesigure.

Arta etruscă își face apariția *anterior pragului* acestui veac al VII-lea, în care grecii își pla-

---

* Vezi în acest sens „La straordinaria avventura degli Etruschi", studiu publicat în periodicul „Dimensione X", săptămînal editat de EDIPEM, Novara, volumul I, fascicolul 5, 1981, sub semnătura lui Peter Kolosimo.

sează primele lor sculpturi, așadar *nu* sub influență greacă se dezvoltă plastica etruscă, ci ea *precede* cronologic apariția artei grece care, e drept, o va influența începînd din veacul VI î.e.n. Iată, de pildă, capul de leu din mormîntul-tumul de la Montecalvario, la Castellina in Chianti, azi în muzeul etrusc din Florența. Exagerat aplatizată orizontal, deși încă în ronde-bosse, piatra în formă de cap leonin „pare monstruoasă", zice *Pericle Ducati*, în *„La sculptura etrusca"* (Firenze, Novissima Enciclopedia Monografica ilustrata NEMI, 1935), „cu ochii ei enormi «à fleur de peau», cu șirurile dinților egali toți între ei, între care atîrnă limba, lipită de falca inferioară. „E aproape un cilindru turtit, gravat cu incizii adînci. Dar acest cap leonin, care are mai curînd un aer orientalizant, este un obiect etrusc, fără nici o legătură cu arta greacă. Așa sînt și chipurile volterrane, găsite în partea cea mai antică a necropolei vetulone, azi de asemenea în muzeul florentin. „Simple incizii amigdaloide indică ochii — scrie Pericle Ducati — o verticală ieșindă-nasul alungit, o tăietură dreaptă gura." Este o primă încercare de artă sculpturală, lesne de comparat întru totul cu produsele artistice ale popoarelor rămase inculte — se hazardează să afirme arheologul — timp de veacuri. De la aceste forme primigene se trece la măști și la capetele așa ziselor *vase canopice* sau *urne*, de *formă globulară* alungită și ele, surmontate de capace cu aspect de cap uman, „evocînd vasele canopice ale civilizației egiptiene, în care sînt închise viscerele mumiilor" (op. cit., p. 6), proprii teritoriilor din jur de Chiusi, datînd din primii ani ai veacului VII î.e.n. Caracterul iconografic în aceste rudimentare tentative portretistice, ca și în măștile funerare cu gît lung ca un tub, din osuarele metalice, fie ele de teracotă ori de bronz în plăci, este recognoscibil apoi în plastica romană timpurie. El apare și în vasele canopice, unde capacul globular își ia, în partea anterioară a lui, sarcina de a reproduce chipul uman, și chiar în acele vase canopeene în care capul omenesc se confundă cu globul vasului. Ca să se spo-

rească asemănarea cu corpul, antropomorfizarea vasului merge uneori pînă la sugerarea mamelelor pe vas, sub capacul-portret, şi a membrelor în toartele, adeseori protejate ca de nişte aripi. Un realism brutal, ca o drojdie puternică pusă în aluatul întregii sculpturi etrusce, se va trasmite prin ea primei plastici portretistice a romanilor, sub regat şi republică, dar şi urmaşilor plasticii sculpturale a imperiului.

„Accentul realist franc şi lipsit de prejudecăţi", vizibil, după P. Ducati, pînă şi în produsele artei industriale, de serie, a obiectelor utile, dispare încet-încet, pe măsură ce, odată cu acel *canòpo* antropomorf de la Muzeul Civic din Chiusi, din tablă de bronz, găsit la Dolciano, cu capacul în formă de cap, ce revelează primele influenţe venite din lumea Helladei, cu toată amprenta etruscă în obrajii tari şi bărbia viguroasă, grea, contrastînd cu lipsa absolută a frunţii sub diadema de păr a craniului, teşit în manieră arhaic-orientală. În Muzeul britanic, la Londra, statuetele de tuf din tomba de la Vulci, ca şi bustul feminin din foaie de bronz, relevă acelaşi ton de individualizare a figurii, ca în Orient. Dealtfel şi tehnica bustului de tablă metalică lucrată prin ciocănire, corespunzînd acelor „sphyrelata" (sculpturi din ciocan) greceşti şi orientale, demonstrează de asemenea o rezistenţă a plasticii arhaice etrusce faţă de raţionalizarea şi idealizarea reprezentării eline a figurii umane.

Tendinţele realiste rămîn vizibile şi în statuetele fitile. Reproducerea trăsăturilor defunctului pe urnele funerare obligă la vivacitatea observaţiei vieţii mai curînd decît la idealizarea şi spiritualizarea la care ar duce tipismul — similar celui din sculptura greacă, explicabil prin ierarhizarea straturilor existenţiale ale persoanei umane, rezolvate în favoarea *spiritului*, a generalităţii şi nu a individului. Primele influenţe eline se văd în aşa-zisul „centaur de la Vulci", din nefrit, aflat în Muzeul naţional de la Roma din Villa Giulia, cel mai bogat şi mai complet muzeu de artă etruscă, figura umană amintind

un *Kouros*, mai grosolan, de tipul torsului de calcar din Eleutherna (Creta), așa cum stela lui AULE PHELUSKE din muzeul florentin, cu chipul războinicului mort sgrafitat în piatră nisipoasă moale, amintește stelele funerare, și ele graffiti pure, din acropola cretană de la Priniàs, deși provin din tumulul de la Pietrera, fără relații cu coasta maritimă. Persistă, ca și în sculpturile în tuf vulcanic ori calcar, trăsăturile primitive ale acelora lucrate în *poros* din Grecia, ce-și trag schematismul din străvechea sculptură în lemn, lucrată cu barda, a acelor *xoana* protoeline. Arhaismul artei etrusce persistă și în statuetele bronzee alungite ca acelea din *Brolio*, de la muzeul arheologic al Florenței, figurine reprezentînd trei războinici cu căști, sumar drapați, și o femeie, cu proporțiile deformate de lungimea lor, monoaxiale, dar pline de mișcare, în planuri.

Această curioasă predilecție pentru unidimensionalitate a dus, în arta modernă, la sculpturile lui Giacometti, elvețian de origine italică, la care influența etruscă regăsită a germinat capodopere originale, capabile să exprime sentimentul de corodare a trupului uman prin ambianța spațială nefavorabil resimțită. Bestiariul etrusc dă același sens teratologic stilizărilor de animale; iepurii și cerbii alergînd, hăituiți de un destin neprielnic ca și oamenii descărnați de vitriolul mediului urban, ai lui Giacometti, sînt o încifrare a „atmosferei etrusce“ conform căreia necropola este o locuință mai durabilă decît habitatul terestru. În muzeul etrusc gregorian, la Vatican leul funerar de la Vulci relevă stilizări de tip assiro-babylonian, iar antefixul cu gorgonă de la *Veio*, din muzeul de la Villa Giulia, repetă teratologia Helladei primitive. Un acroter de la Civita Castellana (Villa Giulia azi), cu un grup de războinici, amintește perioada eginetică a stilului sever grec, iar arhaicele antefixe astarteene, de la Louvre, ca și grupul Silenului cu Menadă, de la Conca (Villa Giulia), ne transportă în plină influență greacă, de unde va păși vestitul Apollo din Veio
 în himation cu pliuri în ritm radiar divergent și

Lupoaica de pe Capitoliu, din Palazzo dei Conservatori, atît de prezentă la noi în còpii dăruite de Italia orașelor noastre Cluj-Napoca, București și Timișoara; toate acestea stau bine alături de bronzetul reprezentînd o femeie de tipul arhaic grec, găsit la Monte Guaragazza, azi în muzeul civic din Bologna, și lîngă Minerva de la Galleria Estense din Modena, exemplare ale unui stil ce culminează în schematismul strict al Sfinxului din Chiusi (Museo Civico). Ultimele dovezi de etruscanism ale secolului VI î.e.n. sînt, cu toate intruziunile stilistice și iconografice grece, preferabile „umanizării" quasi-academiste a statuii umane decalchiate după canoanele grecești, din veacul următor. Statui cinerare ca aceea de la *Pieve*, azi la Gliptoteca din Ny-Carlsberg, sau vestitele grupuri antropomorfe de pe capacele sarcofagelor etrusce de la Tarquinia, Firenze, Villa Giulia ori Berlin, celebre ca și sculptura vechii Felsina — Bologna de azi —, tratînd fie banchetul funerar, fie voiajul la „infern", în veacurile V—IV î.e.n., apoi „Marte din Todi", de la Muzeul etrusc-gregorian la Vatican, sînt ultimele redute ale stilului etrusc, în sculptura ce se elenizează treptat, începînd cu veacul al IV-lea, pînă la pierderea identității stilistice specific etrusce. Pe cînd curentul elin cîștigă, expresivitatea etruscă dispare, arta italică se uniformizează regretabil, cu toată particularizarea portretistică a „Obezului etrusc" de pe sarcofagul chiusin (Muzeul din Florența) sau a defunctului gisant pe o urnă volterrană de la Muzeul Guarnacci din Volterra, unde caracteristicile brutalului vechi realism se mai văd, ca și în capacul fitil al sarcofagului celor doi soți bătrîni. În schimb, în gisantul relaxat al sarcofagului din Tuscania de la Muzeul etrusc-gregorian al Vaticanului, Etruria a dispărut, invadată de spiritul Romei elinizate. Pur roman rămîne „L'Arringatore", tipul tribunului ce dă izvodul efigiilor imperiale de for, lui August de la Prima Porta, în Brațul-Nou al Vaticanului, și lui Cezar din Via Forului imperial. Dar e si-

gur că realismul portretisticii sculpturale romane nu s-ar fi produs fără modelele etrusce.

Poziția populației din Etruria față de prestigiul puternic al culturii grecești nu trebuie judecată însă — cu toată accentuata elinizare a stilului artei etrusce începînd din secolele V — IV î.e.n. — doar după preponderența formulelor artistice și iconografiei sculpturii și picturii etrusce, aceasta din urmă, pictura, fiind la fel de înrîurită de arta greacă, atît cînd e vorba de pictura ceramică, uneori chiar producîndu-se confuzii între vasele etrusce pictate ale atelierelor italice și vasele grecești importate pe cale maritimă — cît și în ceea ce privește pictura murală, extrasă de pe pereții tombelor tuscane ori rămasă „in situ". Există, recent, dovezi despre opoziția făcută de etrusci intruziunilor grecești. Astfel, începînd din 1964, în portul *Pyrgi*, devastat în anul 384 î.e.n. de flota lui Dionysios din Syracusa, care era în război cu statul etrusc *Caere* (*Cisra* în limba etruscă, *Agylla* în greacă. *Caere* în latinește, *Cerveteri* = *Caere vetere*, în italiană azi), s-au făcut prospecțiuni sub conducerea marelui etruscolog Massimo Pallotino, spre a se da de urma unui sanctuar celebru, pomenit de autori greci din vechime, de o mare bogăție, și a fost scos la lumină de săpăturile italienilor nu numai un singur sanctuar (după unii al zeiței Eileithuia, protectoarea parturientelor, după alții al zeiței tot grecești Leukothea, divinitatea luminii aurorale), ci două temelii de temple diferite, unul cu trei cellae (24×34 m) și altu cu o cellae (20×30 m). Între cele două temple, într-un bazin de piatră umplut cu reliefuri în teracota fragmentate, dar reconstituibile, au fost găsite trei lamine, foițe de aur la origine bătute în peretele unuia din sanctuare, cu inscripții votive adresate zeiței *Uni* (Junona etruscă). Sînt două texte paralele: dedicatorii ale regelui etrusc din Caere, numit *Thefarie Velinas*, în textul punic (cartaginezo-fenician) închinate zeiței *Astarte*, în cel etrusc zeității denumite *Uni-Astarte*, datînd din secolul V î.e.n., adică de pe vremea cînd la
 Roma domnea dinastia etruscă a Tarquinilor.

Textele demonstrează legăturile dintre cetățile etrusce ale litoralului tirenian și colonia feniciană din nordul Africii, Carthagina, ce luptau împotriva dușmanilor comuni al liberei lor dezvoltări comerciale, grecii. Pe planul istoriei religiilor, adorarea zeiței Astarte, din Pantheonul popoarelor semitice, de către un popor european de extracție villanoviană, cu aproape cinci veacuri înainte ca Eneida lui Vergilius să fi popularizat descendența carthagineză a grupului debarcat de Enea pe teritoriul peninsulei italice, pune în mare lumină clarificatoare unitatea mitică ce leagă pe *Uni*, Junona (Hera) etruscilor, de semita *lună* punică, Diana feniciano-cartagineză numită *Astarte*, explicînd multe din metaforele theofaniei de tipul „mării mume" identificată în triada Lună, mare, maică născătoare (femeie sau brazdă agrară) în culturile telurice unde *homo* este egal cu *humus* — pămîntul, asociații tipice înregistrate de Mircea Eliade și pentru alte civilizații, la origine marine, devenite stabile și agrarianizate apoi, după colonizarea unei noi patrii. Departe de a adopta modelele grecești în sculptură și pictură din simpatie pentru elini, etruscii le-au opus modelele mitologiei feniciene, cu care stilul lor are mari asemănări, din ură față de lumea Helladei, și numai asimilarea în poporul roman, (cu timpul grecizat și el prin cultură) și topirea etruscilor în masa latinității italice, a dat apă la moară treptatei predominanțe în sculptură și pictură a módurilor clasice grecești. Îmblînzite și trase către generalitate și către academism ca expresie, imaginile crud-realistice individualizatoare de la inițiii ale artei etrusce n-au cedat decît odată cu supunerea nației etusce puterii romane gravitînd în matca stilistică a lumii eline. Ca mod de viață zilnică și concepție despre lume, Etruria a rezistat. Aceasta se vede din impresionantele ei necropole, ce dublau prin adevărate „orașe ale morților" centrele urbane ale celor vii. Am avut norocul să fiu condus de un prieten, artist roman, pe *„via degli Inferi"*, artera care lega cetatea Cerveteri (Cisra) de necropola ei, tăiată în tuf vul-

canic, de îndată ce ultimele case ale vechii Caere spre sud-vest se răresc, un parcurs de circa 4 kilometri. O vegetație nebunească, luxuriantă, aproape de necrezut față de subțirele strat de pămînt depus pe tuful calcar, acoperă mormintele, camere practicate direct în roca vulcanică, în tuf, prin excavație și nu prin edificare. Decliva progresivă a căii îți dă impresia că te coboară de-a dreptul în Infernul spre care pășești printre intrările unor morminte concepute după arhitectura habitatelor urbane ale timpului — veacul VII î.e.n. O atmosferă locală densă de efluvii magnetice, remarcată și de noi, i-a făcut pe ziariștii *Luciano Gianfranceschi* și *Gabriele la Porta* să simtă, în periplul lor dimpreună cu secretarul regional al Partidului Socialist Italian (PSI), *Dl. Pino Marango*, persistența unui soi de fascinație stranie, pe lîngă emoția strictei intrări în arheologia protoistoriei europene.* Calea, strînsă între cele două aripi de tuf ale podișului vulcanic, dealul zis „La Banditaccia", permite deschideri necontenite spre hipogeele mirabile, fiecare altfel concepute. *Tomba dei Capitelli* reproduce un ambient urban caracteristic secolului VI î.e.n. recognoscibil și în casele de tradiție etruscă din Viterbo, altădată Aquarossa, în Lațiu, dar și în templul de la *Pyrgi*, (azi Santa-Severa), vechiul port tiren al cetății Cerveteri, Caere, Cisra etruscă. De-a lungul acestei stranii căi sepulcrale se deschid patru morminte, dintre care cel zis „al Cabanei" (della Capanna) e din prima jumătate a secolului VII î.e.n. apoi tomba „dei vasi greci" și „Tomba dei Rilievi", ambient hipogeu imitînd interioarele din acel timp, cu banchină de piatră de-a lungul pereților și cu pilaștri caracteristici stilului edilitar al vremii, transpus în cheie funebră. Apoi vin „Tomba della Cornice" și cea „della Casetta", din secolul VI î.e.n. și tomba colonelului, sau mormîntul Mengarelli, adevărate cartiere de

---

* Cf: „*Itinerari magici d'Italia*", 2, Edizioni Mediteranee, Roma, 1980, pp. 120—128 „La via degli Inferi" + il. 40.

edificii similare celor urbane din veacul anterior. Cerveteri, centrul cel mai important al arheologiei etrusce, se înalță pe un podiș de tuf, apărat de rîpi și de ziduri quasi-megalitice, alcătuite din mari blocuri cubice și paralelipipedice nelegate prin mortar, necimentate între ele și netencuite. El este delimitat de șanțurile, văioagele *„Manganello"* și rîpa *„Vaccina"*, descrise și de Dennis. Pe două coline, paralele celei pe care se înalță cetatea vechii Caere, Cerveteri de azi, se extind cele două necropole principale, la vest *„Banditaccia"* și la est *„Monte Abbatone"* sau *„Abetone"*, la o distanță de circa 5 km de mare, cerveterienii vechi fiind cunoscuți în lumea greacă mai ales ca pirați și pescari. Bunăstarea și luxul maximei activități a cetății și portului Pyrgi sînt atestate de munificența necropolelor, impresionante printr-o urbanistică sui-generis și o lumină de vis, tamizată prin frunzișul crîngului ce surmontează, ca o răzbunare a lumii vegetale sfidînd civilizațiile, azi moarte, cu vitalitatea ei nestăvilită, oarbă, triumfătoare, cum o visa răzvrătindu-se împotriva erei betonului urban modern, poetul nostru Al. Philippide. Dacă în regiunea rocilor de moale tuf vulcanic cum este Cerveteri, tombele sînt camere tăiate direct în materia podișului, litică, la nivelul căii morților, și acoperite cu tumuli de pămînt pe care cresc arbori, în ținutul din preajma localităților *Viterbo* și *Norchia* sau *Castel d'Asso*, mormintele sînt săpate în malul stîncos, prezentînd fațade arhitectonice verticale imitînd templele, cu detalii de ornamentică sculpturală, sau casele notabililor etrusci.

În regiunea cu peste 60 de morminte etrusce, în jur de Tarquinia, sînt tombe-camere cu interioarele pictate, în care scobori sub nivelul solului, venind din lumina orbitoare a lanurilor de cereale cu zumzete de greieri și cosași cîntînd imnuri luminii solare și adîncindu-te prin contrast în subteranele lăcașuri ale morților, ca într-o adevărată ceremonie a pășirii dincolo de viață.

Vizibile, la Tarquinia, au mai rămas circa douăzeci. Fusesem acolo în 1966 cu un grup com-

pus din români (Petru Comarnescu, Dan Hăulică, pictorii Ion Nicodim, Paul Gherasim şi Ariadna Nicodim) rămînînd, cum atestă şi rîndurile de jurnal de călătorie scrise de Comarnescu, încîntaţi şi uimiţi totodată de darul nepreţuit al afrescurilor etrusce păstrate *in situ*, pe lîngă cele prelevate prin operaţii delicate de rantolare a stratului de mortar, executate de specialiştii restauratori şi expuse pe panourile muzeului din oraş, la Tarquinia, dar vizitarea, după mai bine de un deceniu, a straniei „Via degli Inferi" de lîngă Cerveteri, deşi oferind mai puţine satisfacţii artistice, ne-a zguduit mult mai mult, pe mine şi pe cei doi pictori, românul Viorel Marginean şi italianul Gabriele Stocchi, ce ne înfundam în exotismul temporalităţii. Prin complexitatea parcursului straniu, între urbanistică şi procesionalitate funerară iniţiatică, în care ne regăseam ca vrăjiţi, Europa arhaică ne înghiţea, ştergîndu-ne conştiinţa contemporaneităţii, nu ştiu dacă în defavoarea ei.

La Chiusi au ieşit la lumină alte douăzeci de morminte, dar au rămas vizibile doar trei. Seria afrescurilor din regiunea Tarquinia (vechiul Corneto) se întinde cronologic de la jumătatea veacului al VI-lea î.e.n. pînă în plină perioadă elenistică tîrzie şi mare parte din subiectele picturilor parietale îşi extrage semantica din mitologia greacă. Şi semiologia stilistică duce tot la Hellada. Pictura mormintelor etrusce este, cum s-a spus, singurul exemplu de mărturii directe pe care-l posedăm, despre marea pictură a lumii clasice, înainte de epoca romană. Fără ea n-am avea nici un ansamblu antic de afrescuri din perioada preimperială. Şi nu este vorba, ca la Pompei şi Herculanum, de opere artizanale, de zugravi de a doua şi de a treia mînă, care să repete modèle elineşti, ci de lucrări originale, de invenţie proprie, datorate mîinii sigure şi imaginaţiei creatoare evidente a unor maeştri, frescari monumentalişti ce-şi cunoşteau bine economia mijloacelor şi meseria, o tehnică a limbajului sieşi suficientă.

Cititorul poate face cu mult folos înconjurul de orizont al monumentelor etrusce cu picturi pa-

rietale, citind cartea lui *Massimo Pallotino*, *„La peinture étrusque“*, (apărută în 1952 la Albert Skira, Genève), existentă în cîteva biblioteci românești (142 p. cu ilustrație bogată în culori, după fotografii excelent executate *in situ*).

Lista principalelor monumente astăzi vizibile încă (în afara fragmentelor de fresce salvate și expuse în muzee după rantolare) cuprinde: *„Mormîntul Leilor“* de la Cerveteri, (secolul VII î.e.n) de la începutul difuzării civilizației „orientalizante“ în Italia centrală, avînd legătură cu imigrarea de artiști greci veniți odată cu Demarates din Corint, (cum atestă Plinius în a sa *„Naturalis historia“*, XXXV, 152), etapă cînd s-a difuzat în peninsulă și ceramica protocorintică, paleocorintică și rodiană; apoi *„Tomba Campana“* de la Veio (secolul al VII-lea î.e.n. de asemenea) de tendință artistică de asemeni elină, (dorică, ionică și corintiană), explicabilă și prin contactul cu coloniile grecești din sudul Italiei și prin călătoriile grecilor orientali. De atunci datează și „plăcile *Boccanera*“ (Louvre), faianță pictată cu teme mitologice grece, într-un stil linear net cu zonele colorate dispuse în sectoare uniform saturate de pigmenți, în stil grafic de asemenea; vin la rînd *„Mormîntul taurilor“* de la Tarquinia, *„Mormîntul Inscripțiilor“* și „Tomba zisă a *„Mortului“* (*sic!*) de asemenea de la Tarquinia, ca și *„Tomba Leoaicelor“*, rezultate desigur în secolul al VI î.e.n. din colaborarea artiștilor veniți din Grecia orientală cu artiștii locali, — influențați de vasele ioniene și attice cu figurile în negru pe roșu — deși pictura parietală elimină această convenție ceramică și restituie viziunii culorile naturii, stilizînd însă cu mînă sigură, într-o formulă sintetică de grafism, formele. Aceste opere sînt datate 550—520 î.e.n. Din pragul veacului al V-lea î.e.n. (520—490) sînt *„Mormîntul Vînătoarei și Pescuitului“*, *„Mormîntul Bacchanților“*, *„Mormîntul bătrînului și al vaselor pictate“*, *„Mormîntul Baronului“* și *„Mormîntul Agonizantului“*, toate la Tarquinia, în care se constată triumful stilului ionic în arta etruscă, cu inovații

în desen, renunțări la perspectiva frontală sau laterală și adoptarea unor abrevieri de forme anatomice — raccourci-uri de tipul Cimon din Cleonae, foarte savante — într-o formulă ce vădește și influența ceramicii attice cu figuri roșii ,de stilul cel mai vechi, — dealtfel confirmată prin prezența acestui tip de ceramică în mormintele veacului al V-lea î.e.n. cum sînt *„Tomba Bigelor“*, a *„Citharedului“*, de la Tarquinia, *Tomba lui Orfeu și a Eurydicei“* de la Clusium-Chiusi și *„Tomba maimuței“* din aceeași localitate, — aflată în plin apogeu după declinul orașelor Etruriei meridionale. Aceleiași perioade (490—470 î.e.n.) i se atribuie și *„Mormîntul Leopardului“* de la Tarquinia — încă influențate toate de stilul arhaic tardiv și de tranziție al picturii ceramice cu figuri roșii attice. Stilul clasic stabilit în Grecia în secolul al V-lea î.e.n. prin picturile unor *Polygnot*, *Micon*, *Panaïnos*, *Zeuxis*, *Parrhasios*, cu perspectivă articulînd spațiul și cu clarobscurul care să dea relief zonelor cuprinse între contururile, reduse adeseori doar la limitele masei colorate, începe să se simtă între 470—400 î.e.n. în a doua jumătate a veacului al V-lea î.e.n., în *„Tomba Tricliniului“*, *„Tomba Patului Funerar“*, *„Tomba Francesca Giustiniani“*, *„Tomba Querciola“*, *„Tomba Fecioarei“*, la Tarquinia, sau *„Tomba Paolozzi“* la Chius,i pentru că între anii 400 și 340 î.e.n., *sarcofagul Amazoanelor* din Tarquinia să înceapă a demonstra declinul și decadența lumii etrusce, ce va face loc fără opoziție influenței picturii epocii elenistice între 340—280 î.e.n., proces vizibil la *„Mormîntul Golini“* de la Orvieto și la *„Tomba Căpcăunului“* de la Tarquinia, unde faptul că în lumea greacă apăruseră artiști ca Apelles, Antiphilos, Theon, are urmări. Etruria, supusă hegemoniei romane, cade ca și lumea romană din ce în ce mai puternic sub unghiul de incidență al luminilor artei grece din perioada elenistică, mai întîi attică, apoi direct sub înrîurirea Pergamului, Rhodosului și Alexandriei Egiptului, manifestînd ca în *„Tomba Scuturilor“* și *„Tomba Bruschi“*, ori în *„Tomba Cardinalului“*, toate de la Tarquinia, apoi în

„Tomba Campanari“ şi *„Tomba François“* de la Vulci, tendinţele *„baroce“* ale epocii elenistice, cu grandilocvenţa gesticulaţiei personajelor, ampulaţia formelor pînă la gigantism şi o propensiune expresionistică netă, care duce la grotesc adeseori, (între 280—150 î.e.n.). O cultură uniform clasicizantă, stabilită în Italia în chip progresiv, domină perioada 150—30 î.e.n., în care pictura „megalografiilor“, ca la *„Tomba Typhon“*-ului de la Tarquinia se instaurează în decoraţia parietală, devenită loc geometric al iradiaţiilor oriental-greceşti, sud-italice, elenistic-egiptene şi minor-asiatice, asimilînd total stilul etrusc sincroniei epocii.

*
* *

Faza anticvară a etruscologiei, care încă în secolul al XVIII-lea ridica în slăvi excelenţa ceramicii etrusce şi a oreficeriei, extrase din contextul monumental, făcînd greşeala de a nu urmări legăturile acestei arte cu contextul artistic european şi „mondial“ al lumii vechi, mediteraneene cel puţin, a fost o fază de exaltare a interesului pentru cultura artistică a acestui popor pre-roman. Odată depăşită, ea a făcut loc unei reacţii anticlasice radicale, studiile arheologice asupra etruscilor străbătînd în veacul al XIX-lea o fază de mai matură valorificare a faptelor istorico-culturale, bazată pe luarea în seamă a evoluţiei politico-sociale a etruscilor. Dacă este greu de vorbit, desigur, de o continuitate spaţio-temporală evidentă şi clară în arta etruscă, fenomenul neprezentîndu-se de fel ca un monolitic bloc stilistic, astăzi putem afirma totuşi că, îndeobşte, cultura artistică a poporului etrusc este departe de a fi doar o „variantă“ provincială a artei greceşti, cum afirmă încă unii savanţi, ca arheologul *Mario Torelli*, (autor al capitolului lexicografic *„Etruria-etruschi“*, din volumul IV al marii „Enciclopedia Europea“, editată de *Arnaldo Garzanti* în 1977, — pp. 670—678), care poate fi citit cu mult profit de ordinul informaţiei.

Astfel, urbanizarea precoce și hegemonia politico-culturală a Etruriei în perioada arhaică este de pus în legătură cu crearea unor școli locale, specializate fiecare în alt tip de produse artistice. La *Caere*, arhitectura, vizibilă din ceea ce ne demonstrează mormintele monumentale că ajunsese să fie, progresează, alături de metalotehnică și de coroplastică (urne-sarcofagii de terracotta, ceramica decorativă arhitectonică). La *Tarquinia* primează pictura monumentală, excepțional exemplu, unic în istoria culturii, de artă parietală arhaică a lumii mediteraneene. La *Vulci*, ceramica pictată, datorită unei școli locale etrusce cu modele corintiene, artizanat bronzier — statuete, oglinzi, candelabre, mic mobilier,— sculptură în ronde-bosse în tuf vulcanic. La *Veies*, sculptura „fittile" se leagă de numele singurului artist etrusc cunoscut azi onomastic, *VULCA*, autorul decorațiilor de pe Capitoliu de la Roma, căruia i se atribuie și sculpturile din Templul lui Apollo, din același Veio. La *Clusium* (Chiusi), școală de coroplastică și de sculptură figurală decorativă aplicată la vasele canopeene, urne ce influențează producția de la Volterra (Velethri), Fiesole (Faesulae) și Perugia (Perusia) ori Arezzo (Arretium). Prima epocă, deși secolul VII î.e.n. vădește similitudini cu ambientele greco-coloniale și greco-orientale, sau orientale (Siria, Fenicia, Egiptul, Cypru). Secolul următor, al VI-lea, relevă influențe de tip greco-asiatic, difuzarea culturii grecești în Asia prin diaspora ioniană dînd artiștilor de acolo o superioritate care-i face, de îndată ce imigrează în peninsula italică, șefi de școală. Stabiliți în orașele etrusce, artiștii elini exprimă, într-un limbaj plastic elin foarte coerent, conținuturile unei societăți aristocratice, mîndre de ocupațiile ei oțioase: sympozioane — banchete — vînători, convivii de tot felul, transpuse în morminte în cheie funerară, alături de jocurile sportive. Cultul păsărilor și ritualurile divinatorii transpar alături de miturile importante din lumea greacă.

Această vie tradiție artistică, răspîndită în ultimele decenii ale veacului al VI-lea î.e.n. persistă

şi în prima jumătate a secolului al V-lea, şi chiar dacă a doua lui jumătate aduce o împuţinare a producţiei artistice, datorită grelei situaţii politice a Etruriei, se constată perpetuarea ei prin repetarea, fără înnoire, a motivelor şi modalităţilor importate din lumea greacă.

Fenomenul *stilului sever* (490—450 î.e.n.) al Helladei abia atinge Etruria, deşi el îi este foarte convenient ca factură, neobligîndu-i pe artiştii din şcolile locale la un efort de totală răsturnare a habitudinilor expresive arhaice, aşa cum îi va obliga venirea zorilor noului „clasicism", pe atunci arta de avangardă, artă a secolului lui Pericle. În secolul al VI-lea î.e.n. se repetă, cu prea puţin diferenţiate variaţii, modalităţile stilistice ale secolului al V-lea î.e.n. („sever" şi „clasic"). Cu elementele robuste locale, artiştii greci creează şcoli etrusce caracteristice, cu aerul de a-şi continua în provincie activitatea iniţiată în metropolă.

În oraşele din sud, — Caere, Vulci, Tarquinia şi chiar în Centrul şi Nordul Italiei,— la modèlele grece se adaugă întotdeauna un subtil element autohton ce nu scapă privitorului avizat. Aproape fiecare oraş are propria lui şcoală de *ceramografi;* la Volterra înfloreşte o şcoală de decoratori de urne funerare de *alabastru*, iar la Perugia, de urne în *travertin*. Matricea culturală în veacul al IV-lea î.e.n. şi o bună parte din veacul al III-lea î.e.n. se mută în *Italia sudică* şi *Sicilia*, unde se ivesc noi moduri expresive, adaptate exigenţelor de conţinut ale superstiţiilor etrusce locale: lumea „cealaltă" se populează cu monştri şi demoni, paralelism teratologic faţă de optimistul, superbul fast al procesiunilor de magistraţi şi al conviviilor aristocratic solemne, deşi vesele, ale republicilor etrusce, în care femeile, respectate ca şi bărbaţii, spre deosebire de moravurile celorlalte stirpi italice, inclusiv romanii, îşi aveau locul rezervat demnităţii şi graţiei lor*.

---

* Cf. *Giulio Quirino Giglioli:* „Il mondo muliebre etrusco"; în „Le meraviglie del passato", ed. II, 1954 A. Mondadori; Milano.

Despărțirea lumii etrusce de marea circulație a temelor plastice eline și elenistice are loc în urma înfrîngerilor grave din secolul al III-lea î.e.n. care reduc aproape la tăcere metropolele din Italia meridională. Producția artistică devine apoi, — în afară de puține cazuri, ca Volterra și Arezzo — o continuare mai mult mecanică, din ce în ce mai puțin strălucită și mai „înjosită", a formulelor secolelor IV și III î.e.n. cu fenomene explicabile de conservatorism, mai ales în arhitectură, dar și în sculptură. Resursele artei etrusce, de la izbucnirea geniului ei și pînă la declin, o fac însă să reziste tentației studioșilor de a-i conferi un simplu statut de „manieră provincială" a artei eline. S-a mers cu prejudecata superstițioasă a superiorității artei eline pînă la a se nega valoarea picturii parietale a mormintelor de la Tarquinia, nu în genere, — căci erau apreciate cele ce vădeau un arhaism stilistic matur, produs al intruziunii picturii ceramice eline arhaice, luate drept summum expresiv, — ci în manifestările ei foarte valabile, datorate penelului etrusc educat la gustul elin pe plan local, considerîndu-se că sînt „banale, uniforme. . . ca să nu se spună direct grosolane" (Mario Torelli, loc. cit.)

Ca să se poată însă înțelege bine caracteristicile culturii etrusce, e nevoie să se recurgă la producțiile artistice locale, luînd în evidență progresele lor, raportate la condiția meșteșugarilor, subordonați îngustei caste dominante, aristocrației fiecărei politei, care comandita operele, nu în vederea satisfacerii nevoilor poporului, ci pentru propriile ei foloase. Producțiile artizanale dezvoltate în medii regionale foarte bine determinate pot da cheia problemei. E drept că tratarea tuturor ramurilor artelor plastice, decorative și aplicate, cere un volum de pagini echivalent cu o carte. Ne vom limita deci la un singur exemplu. Iată caracteristica pildă a evoluției ceramicii prin excelență etrusce, așa-numitul „*bucchero*", de culoare neagră la suprafață, asemenea ceramicii negre de origine traco-dacă de la noi. Este vorba de o ceramică ce rămîne neagră și în zonele de fracturare,

obținută prin anumite tehnici ale coacerii, în medii bogate în oxigen, întocmai ca la noi, ceea ce ne face să ne gîndim la un substrat comun al ambelor tradiții. Problema rămîne deschisă. În aria greco-orientală se cunosc tehnici ceramice analoage: așa-zisul „bucchero eolian". Încă înainte ca introducerea acestei ceramici negre în Etruria să fi avut loc, deci în anii anteriori lui 670 î.e.n., de cînd pare să dateze cel mai vechi exemplar cunoscut, exista o *ceramică etruscă de impast*, foarte rafinată și diversă. Împrumutul se producea deci într-un ambient bogat în experiență și plin de gust, cu o variație a tehnicilor și formelor defel neglijabilă. Un *bucchero* din Caere, unde apar întîi, este celebru prin subțirimea pereților săi de formă ovoidală (*a guscio d'uovo*), adeseori de o grosime cam ca a cojii de ou, de mai puțin de un milimetru, obținută printr-un impast foarte dens și fin granulat, într-o gamă de forme neobișnuit de vastă, diversificînd tipurile grece printr-o mare putere de invenție.

În a doua jumătate a veacului al VII-lea î.e.n. se deschid, la intervale mici, foarte multe alte fabrici de ceramică tip „bucchero", în orașele vecine Cerveteri-ului, ca Tarquinia, Veio, Falerii, apoi din ce în ce mai depărtate, în Lațium-ul etruschizat, așa încît în secolul al VI-lea î.e.n. nu există, începînd de la Chiusi și pînă în Campania, centru mai important care să nu-și producă propria lui serie de buccheri ca veselă. Procesul de industrializare nu standardizează însă complet inventia formală. Tendința aristocrațiilor etrusce de a-și aservi centrele urbane subordonate nu împiedică total ieșirea la lumină a numeroaselor ateliere de meșteșugari etrusci locali, artiști rămași în condiție servilă sau semiservilă, conduși adeseori de meșteri greci, ca foarte binecunoscutul *Aristonotos*. Bazată pe transmiterea meșteșugului pe calea îmbrățișării lui de către urmași, tradiția se menține datorită muncii familiale în același atelier, dar subordonarea față de comanditarul din casta aristocratică împiedică formarea acelei trame subtile de interrelații, acelui țesut de natură a crea

climat artistic favorabil, aşa cum s-a creat în Grecia clasică şi, mai tîrziu, în Renaştere.

Rigiditatea ritualurilor şi caracterul ceremonial al faptului cultural solicitat de aristocraţia etruscă dă cererii de obiecte artistice un caracter de fixitate. Aceasta împiedică invenţia formală, stagnantă de la o vreme, şi prin urmare evoluţia ramurii ceramicii respective nu se înregistrează. Un fixism aproape chinezesc sau egiptean loveşte, printr-un edict de nulitate, originalitatea creatoare. Tradiţia devine dogmă şi în artele spaţiale, ca şi în comportamentul social, ritualitatea însă, diferită după localităţi, permite deseori olăriei să achiziţioneze caractere răspicat diferenţiate, la Chiusi, la Orvieto, la Vulci, Veio sau Fiesole ori Perugia producîndu-se mici variaţii pe tema cerveteriană, care nu scapă ochiului specializat. Se obişnuieşte să se spună mereu că, fără experienţa meşterilor greci, cultura plastică etruscă „n-ar fi trecut niciodată de nivelul verbozităţii narative foarte colorată a păpuşilor de fabricaţie napolitană actuală", destinate „ieslelor de crăciun" (*presepii*) figurînd naşterea lui Isus. Este afirmaţia, deseori citată, a lui R. Bianchi-Bandinelli, şi ea are şi o contrapondere, aşa cum relevă Mario Torelli: însăşi dependenţa meşteşugarului olar de meşteri străini de origine contribuie să explice discontinuitatea şi abaterile formale de la canon ale artei etrusce locale. Prima generaţie de buccheri reprezintă un moment de creaţie, în vreme ce aceleaşi vase tip *bucchero*, dintr-a doua, a treia sau a patra generaţie, decăzute sub raportul invenţiei, se diferenţiază prin aportul diversificator al meşterilor locali supuşi altei „măiestrii" de import. O judecată negativă generală care ar fi lansată cu privire la arta etruscă fără să i se recunoască alte calităţi decît aceea de artă greacă provincială ar neglija elemente stilistice ale tradiţiilor regionale şi locale, asupra cărora nu s-au aplecat prea intens pînă azi cercetătorii occidentali. Şi deprecierea vine din prejudecata excelenţei clasicismului, exclusivist înţeleasă, sau din dorinţa opusă de a ridica în slăvi orice contribuie la nesocotirea regulilor clasice. În

fond, și o atitudine și cealaltă reprezintă o exagerare periculoasă. Linia corectă ar fi cea a depistării, în cadrul „clasicismului" adoptat, a trăsăturilor care leagă producția artistică etruscă supusă canoanelor inexorabile de o tradiție autohtonă cu mult mai plină de sugestii comparatiste decît s-a spus pînă azi. Cred că un cercetător al artelor de la noi, deprins cu nemaiîntîlnita permanență, în folclor, a preistoriei și protoistoriei unui popor, ar avea șanse, aplicîndu-se la materialul arheologiei etrusce, să nimerească exact ceea ce este substratul viu al unei spiritualități care *s-a servit* de tehnicile eline, mai înainte de a ajunge să li se *aservească.*

ION FRUNZETTI

1 iunie — 14 iulie 1982

INTRODUCERE

Încă puțin și voi muri și totul se va sfîrși. Dacă ceea ce fac acum este conform cu natura unei ființe inteligente, sociabile și în concordanță cu legile Divinității, ce caut mai mult?

MARCUS AURELIUS
(Cugetări VIII, 2)

Cine sînt etruscii?

Cercetările arheologice, deosebit de active începînd din secolul al XIX-lea, au aruncat o prețioasă lumină asupra istoriei Italiei primitive. Pe baza dovezilor deja existente s-a demonstrat că în Italia înflorea, chiar înainte de bordeiul de paie al lui Romulus, o națiune cu o cultură avan-

Vas etrusc — Kelebe

sată și rafinată căreia Roma i-a datorat, destul de curînd, primele lecții de artă, literatură, de științe, instituțiile politice, sociale și religioase, obiceiurile și moravurile, strategia și tactica militară, într-un cuvînt aproape tot ceea ce a făcut mai tîrziu din Roma o mare națiune.

Se poate afirma că înnăscutele calități ale Romei, setea sa de cuceriri, neîntrecutul curaj care au reprezentat însușirile proprii locuitorilor săi, au fost plăsmuite, la origini, de către acest popor misterios.

Istoria etruscilor, din cauza inexistenței absolute a textelor, poate fi reconstituită cu greu și numai prin intermediul unor informații fragmentare, transmise nouă de către autorii greci și latini. Cu toate acestea, viața particulară a etruscilor, necunoscută pînă acum cîteva decenii, este astăzi ilustrată de recentele descoperiri care dau treptat formă și conținut aspectului viu al vieții lor cotidiene, într-o manieră distinctă și reală, așa cum s-a întîmplat cu viața egiptenilor, a grecilor, a evreilor.

În prezent cunoaștem îndeajuns natura particulară a civilizației sale, clasele sale sociale, obiceiurile și moravurile sale, comerțul său extins, contactele sale cu popoarele îndepărtate și vecine, misterioasa sa religie cu ritualurile, bucuriile și chinurile vieții ultraterestre, aspectele și diferitele activități ale cetățenilor în viața lor cotidiană. În prezent, datorită noilor studii sistematice și comparative, putem pătrunde biruitor în viața cea mai intimă a locuitorilor săi. Putem să-i vedem vii și în mișcare în fața ochilor noștri și să nu-i mai considerăm cetățenii unei națiuni stinse de mai bine de două mii de ani. Putem să-i urmărim din leagăn pînă în mormînt, îi vedem îmbrăcați în costumele lor naționale, diferite potrivit vîrstei, sexului, castei și gradului. Le cunoaștem pe soțiile lor, somptuoasele lor bijuterii, toate excentricitățile pieptănăturilor lor. Ne devin familiare chiar și fizionomia lor particulară, numele și prenumele lor, raporturile de rudenie, cunoaștem planul și forma casei lor, stilul mobi-

lierului. Putem să-i observăm în timpul activității lor, principele în camera de consiliu, augurul care scrutează cerul, sacerdotele lîngă altar pregătit pentru sacrificiu sau într-o procesiune solemnă, războinicul pe cîmpul de luptă, reîntoarcerea sa triumfală, judecătorul așezat la masa instanței de judecată, meșterul atent la lucrul său, agricultorul care împinge plugul, sclavul încovoiat asupra muncii sale de zi cu zi. Îi vedem în intimitatea familiei, fie așezați la masa banchetului festiv, fie tolăniți fără vlagă în timp ce ascultă muzică și observă mișcarea ritmică a picioarelor dansatorilor. Îi întîlnim pe stadion în timp ce se întrec în sporturile lor preferate, îi urmărim la vînătoarea de mistreți, la cursele de cai, la întîlnirile de lupte, îi întîlnim în palestre.

Îi observăm, în cele din urmă, pe catafalc, vedem ultimul ritual oficiat de rudele îndoliate, procesiunea, corpul lor depus în mormîntul familiei, serbările și banchetele oferite în onoarea lor. Nici măcar atunci nu-i pierdem din vedere. Le urmărim sufletul în călătoria spre o lume necunoscută, îi recunoaștem încredințați bunului plac al spiritelor bine sau rău voitoare, în timp ce sînt conduși spre judecata finală, îi recunoaștem, în sfîrșit, fie în bucuria veșnică a celor buni, fie suferind pedeapsa celor condamnați.

Monumentele

Din cauza absenței absolute a izvoarelor istorice scrise, datorăm rămășițelor actuale ale monumentelor etrusce posibilitatea de a reconstitui, cu suficientă claritate și aproximație, istoria poporului, obiceiurile și moravurile sale, sau datorăm istoriografiei romane și grecești diferitele fragmente care, ca pietricelele unui mozaic, ne-au permis reconstituirea, demnă de crezut din punct de vedere istoric, a istoriei și evoluției sale.

Dar istoria vie a Etruriei este încă înscrisă în masivele ziduri ale cetăților, în porțile monumentale, în drumurile sale, în eficientele sisteme de

rețele de canalizare, în misterioasele galerii subpămîntene și mai ales în necropolele sale. Prezența ei este vie în inscripțiile suprapuse pe mormintele rupestre, în pereții zugrăviți ai catacombelor sale. Cronicile sale sînt scrise pe sarcofage, pe urnele de incinerație, pe vasele de teracotă, pe oglinzile de bronz, pe mii de alte piese de mobilier. Autenticitatea sa ne este transmisă prin zeci de mii de obiecte de uz personal și ornamental, arme, bijuterii faimoase, obiecte care formează toate variantele și adesea foarte bogatele inventare funerare din mormintele lor.

Profundul spirit religios al etruscilor, marele respect pentru cei defuncți, mormintele bogate în inventare funerare, formate din cele mai variate obiecte folosite în cursul vieții de către defunct, ne-au dezvăluit pe larg existența lor intimă și misterioasă, aproape ca un al doilea Pompei, dar pe pămînt etrusc. Desigur, mormintele etrusce nu vor putea niciodată compensa pierderea nefericită a oricărui document scris, ca Analele Etrusce, păstrate în Tabularium Capitolino, cronicile lui Teofrast și ale lui Verrius Flaccus și, în special, cele douăzeci de cărți de istorie etruscă scrise de împăratul Claudius. Din păcate numai „MORMINTELE VORBESC ACOLO UNDE ISTORIA ESTE MUTĂ". Istoria etruscă este aproape toată concentrată în ele.

Scopul acestei lucrări nu este de a reuni fragmentele etrusce împrăștiate și de a le cimenta pentru a forma un inert mozaic funebru, ci acela de a reconstitui prin intermediul unei cercetări îngrijite și aprofundate a monumentelor sale, viața reală a etruscilor, de a studia obiceiurile și moravurile lor, de a analiza amănunțit diferitele teorii referitoare la originile acestui popor atît de ciudat, de a interpreta caracterul limbii și natura specifică a civilizației sale. Dorința noastră este aceea de a enumera și de a pune la îndemîna cititorului nenumăratele mărturii păstrate de la etrusci și mai ales de a oferi vizitatorilor cetăților și necropolelor acestora informații utile, cu indicarea exactă a ceea ce poate vedea și studia.

Oricum, înainte de a începe studierea amănunțită a antichității se cuvine să aruncăm o privire rapidă și generală asupra geografiei fizice și politice a regiunii, asupra aspectului locurilor, prezentîndu-le pe scurt.

Cetățile-stat din Etruria

În absența textelor este greu să se delimiteze cu precizie hotarele statului etrusc în decursul diferitelor epoci, hotare care au fost atît de des modificate în urma evenimentelor schimbătoare ale războaielor pe care le-a purtat împotriva dușmanilor săi. Știm cu certitudine că în antichitatea cea mai îndepărtată, dominația etruscă se întindea asupra celei mai mari părți a Italiei. La nord cuprindea cîmpia din valea Padului pînă la Alpi, la sud se întindea pînă la Vezuviu și la Golful Salerno. Titus Livius își amintea că ei „USQUE AD ALPES TENUERE"[1]. Catul considera *Benacus* un lac etrusc. Hotarele erau mărginite la est de Marea Adriatică și la apus de Marea Tireniană. Cuprindeau și insulele din arhipelagul toscan. Corsica și Sardinia, căzute sub dominația alternativă a fenicienilor și a cartaginezilor, au fost o vreme sub dominație etruscă, deși aceasta era limitată la zonele de coastă cu vedere spre continent.

Știm că întregul teritoriu era împărțit în trei mari districte. La nord era Etruria padovană, la centru Tuscia propriu-zisă, la sud Etruria Campana. Fiecare dintre aceste regiuni era împărțită în douăsprezece state federate, fiecare reprezentat de numele cetății-conducătoare, care îndeplinea funcția de capitală.

Nu avem posibilitatea de a oferi cititorului o listă completă a celor douăsprezece cetăți-stat pentru fiecare district, deoarece această listă nu ne-a parvenit din izvoarele istorice, dar și din cauză că ne temem că numărul „doisprezece", potrivit tendințelor istoriei tîrzii, este un număr pur

[1] Ei au stăpînit pînă la Alpi.

și simplu fictiv, atribuit de aceasta statelor confederate etrusce care au luptat împotriva Romei și au fost supuse de aceasta.

Știm totuși cu certitudine că statul etrusc a fost alcătuit dintr-o confederație a unor state regionale, cu legi civile, penale, rituri religioase comune, conduse de către o administrație centrală. Într-un anumit fel acest sistem a fost repetat și în vremurile recente în anumite state (Statele Unite, Elveția).

Știm că din Districtul Padovan făceau parte cetățile MANTUA, FELSINA (Bologna), MELPUM, care se pare că a fost distrusă de către gali și niciodată reconstruită, ATRIA sau ADRIA, port la marea Adriatică, care stă la originea numelui mării, SPINA, RAVENNA, CUPRA în Piceno. Știm că cetatea CAPUA a fost fondată de către etrusci în jurul anilor 800 î.e.n. și că a fost numită VULTURNUM, așa cum ne relatează Strabon. Știm că din acel district făceau parte NOLA, DICAERCHIA (actualul POZZUOLI), POMPEI, HERCULENUM, MARCINA în golful PAESTUM. SURRENTUM avea pe promontoriu un templu etrusc dedicat lui MENVRA (Minerva).

Aceasta a fost probabil întinderea cea mai mare a Imperiului etrusc pe vremea lui Tarquinius Priscus. Apoi, galii dinspre nord, sabinii și samniții dinspre est, grecii prin intermediul coloniilor lor din Magna Grecia dinspre sud, au început să împingă hotarele pînă la a le readuce la limitele strîmte ale Etruriei centrale sau Tuscia. Din această regiune s-a născut dorința de cuceriri și înăuntrul acesteia (actuala Toscana și Lațiu pînă la Tibru) a fost, în curînd restrîns statul etrusc, pînă la cucerirea sa de către romani.

Etruria centrală sau Tuscia va alcătui subiectul tratat în prezenta lucrare. După cum am spus, Tuscia cuprindea actuala Toscana și partea nordică a Lațiului, pînă la Tibru. Ca hotare avea la nord Alpii Apuani și fluviul Magra, la est Tibrul, la apus și sud Marea Tireniană. Regiunea este întretăiată de acele lanțuri de munți care

constituie sistemele orografice laterale ale marelui lanţ al Apenninilor.

Întreaga regiune etruscă prezintă două aspecte geologice net deosebite: în nord Alpii Apuani, la sud Tuscia meridională constituită de o fîşie vulcanică, bogată în izvoare calde sulfuroase, bancuri de tuf, roci de origine vulcanică (nenfro), bazalt, zgură vulcanică formată din cenuşa şi lapilii aruncaţi afară de vulcanii care au fost odată activi sau în ale căror cratere stinse se formează apoi lacuri pitoreşti. Ici şi colo în cîmpie, înălţimi stîncoase o domină cu măreţie, precum Soratte, sau crestează în mod plăcut orizontul de-a lungul coastelor mării Tireniene. Aceste diferenţe geografice au o mare incidenţă asupra aspectului celor două Etrurii, Toscana şi Laţiu.

Am spus că fiecare regiune cuprindea 12 cetăţi-stat, unite într-o confederaţie, dar nu avem mărturia celor din antichitate, lista lor certă. Totuşi nu este greu de ghicit, din fragmentele istorice care ne-au parvenit, numele unor cetăţi-stat, cel puţin al celor mai importante.

Cea mai importantă dintre toate trebuie să fi fost TARCNA sau TARCUNA, numită de romani TARQUINI. Aceasta a fost prima cetate-stat, iniţiatoarea unei politici naţionale care avea scopul de a reuni în mod strîns Statele Confederate într-o unică entitate politică şi religioasă. Apoi VEII şi FALERI, CAERE şi VOLSINI care a fost ultima regiune căzută sub dominaţia Romei. La nord, VULCI, VETULONIA şi ROSELLE, în valea Chianei CLUSIUM şi ARETIUM, CORTONA şi PERUSIA pe înălţimile din faţa lacului Trasimeno. În sfîrşit, VOLATERRAE care a dominat o mare parte în nord.

Lista numelor cetăţilor din Etruria a constituit subiectul unor diferite şi repetate dispute în toate timpurile; totuşi, numele celor mai mari cetăţi asupra cărora nu planează nici un dubiu sînt acelea pe care le-am enumerat mai sus.

În antichitate Etruria trebuie să fi fost dens
 populată, nu numai acolo unde se înalţă cetăţile

sale, ci şi în locurile care apar acum pustii şi nepopulate din cauza teribilei malarii, dezlănţuită în epoca romană, care bîntuia cu furie. Această malarie, care însoţea funest legiunile romane după orice întoarcere din Orient, în cîteva decenii a transformat în deşert întregi regiuni italiene. În ţinuturile mlăştinoase toscane şi romane, unde şi astăzi bîntuie frigurile, pădurea sălbatică, în care stăpînesc mistreţii, bivolii, vulpile, reptilele veninoase, unde omul nu riscă să-şi oprească paşii, ci fuge ca de un pămînt contaminat de ciumă, „RUS VACUUM, QUOD NON HABITET, NISI NOCTE COACTA INVITUS"[1], odinioară se întindea o cîmpie faimoasă pentru grînele, vinul şi uleiul său. Aici înfloreau cetăţi populate, puternice, foarte bogate, în sînul cărora ajungeau comorile Orientului şi ale Greciei. Aceleaşi locuri sînt astăzi în întregime pustii, abandonate ca un pămînt blestemat, incapabil să dea rod. Aici şi în puţinele sate rămase trăiesc fantasmele anticei măreţii, puţine case prăbuşite acolo unde se înălţau palate şi temple splendide. Numai necropolele sînt încă intacte acolo, ca să vorbească despre o civilizaţie îngropată şi despre o glorie apusă pentru totdeauna.

Locurile unde se înălţau cetăţile etrusce trebuie să fi avut un aspect foarte diferit, potrivit terenului. În Tuscia meridională, predominant vulcanică, cetăţile se înălţau pe povîrnişuri stîncoase înconjurate de două pîraie şi comunicau cu cîmpia printr-o îngustă limbă de pămînt, uşor de apărat. Astfel apar VEII, CAERE, FALERI, TARQUINI şi aproape toate cetăţile din Tuscia meridională. Se poate deci afirma, pentru folosul şi beneficiul arheologului diletant că dacă un sat din Laţiu este construit pe un pinten de stîncă, înconjurat de două pîraie care curg în valea adîncă şi se unesc mai jos, originea sa este cu siguranţă etruscă.

---

[1] Ţinut deşert, pe care să nu-l locuiască decît de nevoie, cînd îl sileşte noaptea.

În nordul Etruriei, în actuala Toscana, cetățile erau de obicei retrase pe poziții apărate în mod natural, totuși niciodată pe vîrful munților, greu accesibili. Acolo unde avantajele naturale erau insuficiente era prevăzută o centură de fortificații din ziduri. Acolo unde natura nu prezenta mijloace de apărare naturale, se evita întemeierea cetăților, cu excepția cîtorva cetăți amplasate lîngă mare ca LUNI, PISA, GRAVISCA, PYRGI (Santa Severa), care constituiau principalele porturi ale Etruriei.

Locul unde trebuia întemeiată o cetate era ales cu mare grijă. Trebuia să reunească importanța geografică și comercială, trebuia să fie, mai ales, ușor de apărat. Însuși faptul că cetățile erau înconjurate de mijloace de apărare naturale și de ziduri solide ne face să ne gîndim că perioada de pace era de obicei scurtă. În mod evident cetatea etruscă avea un caracter municipal, foarte asemănător din acest punct de vedere cu cetățile grecești. Armata era constituită din înșiși cetățenii săi, fortificațiile protejau locuitorii și erau un avertisment pentru dușmanii externi, întocmai ca în țările moderne unde existența unei armate și a unei marine înlătură veleitățile unui dușman potențial.

Originea etruscilor

Înainte de a examina instituțiile etruscilor este bine să spunem cîteva cuvinte despre originea acestui popor. De la bun început nu trebuie să uităm că acele popoare pe care romanii (ultimii sosiți în Italia istorică) îi cunoșteau sub numele de ETRUSCI sau TUSCI, de TIRRENI sau RASENA nu mai erau aborigenii regiunii, ci o rasă deja amestecată, compusă în cea mai mare parte din autohtonii rămași la conducerea națiunii, iar parțial din rase străine și imigrate, din unii indivizi de origine străină care pentru motive de lucru, comerț, meserie (putem să cităm un număr
 mare de ceramiști și olari greci) s-au stabilit în

mod permanent în această țară. Istoricii romani, în mod normal zgîrciți cu informațiile despre etrusci, ne informează că primii imigranți în Etruria au fost siculii și umbrii, două dintre cele mai vechi rase italiene, de curînd ieșite din starea de barbarie. Aceiași istorici ne relatează că, mai tîrziu, un popor de rasă greacă, pelasgii, au intrat în Italia peste marea Adriatică și s-au amestecat la început cu umbrii și apoi cu siculii. Pelasgii, sau alții în locul lor, au întemeiat sate și le-au fortificat cu ziduri puternice (ziduri pelasgice). Tradiția istorică romană ne mai informează că pelasgii au rămas vreme îndelungată stăpînii acelor teritorii, pînă cînd au fost subjugați de o a treia rasă, pe care grecii au numit-o TIRRENI sau TIRSENI, iar romanii au numit-o ETRUSCI, TUSCI, iar ei înșiși RÀSENA.

Potrivit izvoarelor istorice tradiționale această sosire a RÀSENILOR a coincis mai mult sau mai puțin cu anul 290 înainte de întemeierea Romei, ceea ce corespunde cu anul 1043 î.e.n. Pentru istoricii romani și greci era etruscă a luat naștere la această dată. Acestea sînt informațiile, mai mult sau mai puțin contradictorii, care ne-au fost furnizate de către Plinius, Herodot și, într-o versiune diferită, de Dionysios din Halicarnas.

De la această dată, mai mult sau mai puțin sigură, a început totuși vîltoarea ipotezelor și a afirmațiilor referitoare la originea etruscilor. Niebuhr a datat începutul erei etrusce în anul 1188 î.e.n. și afirmă că aceștia provin din Alpii Retici.

Să încercăm să facem puțină ordine în acest material, începînd cu numele. Etruscii erau numiți TUSCI sau THUSCI din cauza frecventelor lor sacrificii și acest lucru îl relatează Virgilius în Eneida. Se spune că numele Etruria derivă din grecescul ETERA ORIA, ceea ce în limba latină înseamnă ALTERI FINES[1], pentru că era regiunea de dincolo de Tibru, aceasta potrivit afirmațiilor și etimologiilor unor gramaticieni romani,

[1] Alte hotare.

care de altminteri nu sînt aproape niciodată exacte.

Pentru Muller cuvîntul TIRRENI derivă din TYRRIA, o cetate din Lidia. TUSCIA era numele folosit de scriitorii romani într-o epocă mai tîrzie. TURZUNIA (Tuscia?) este gravat pe o urnă de incinerație din Chiusi. După părerea altora, cuvîntul RASENA, folosit de etrusci pentru a se denumi pe ei înșiși, este coruperea cuvîntului TYRSENI, sau TYR-SENI, egal cu RASENI. După părerea altora, însă, cuvîntul RASENI este o contracție a cuvîntului TY-RASENI. Cuvîntul RASNA sau RESNA este adesea gravat pe urnele de incinerație etrusce.

Este cert faptul că urmele istorice ale acestei rase sînt atît de încurcate încît efortul de a găsi o soluție este zadarnic. Confuzia este mărită de folosirea, fără discernămînt, a cuvîntului THYRRENI pe care autorii antici îl atribuiau uneori pelasgilor și alteori etruscilor.

În toată această confuzie două fapte sînt incontestabile. Primul: regiunea a fost cu certitudine locuită înainte ca acele popoare care s-au numit apoi TUSCI să o fi luat în stăpînire. Al doilea: este dovedit că multe nuclee care apoi s-au numit ETRUSCI sau TUSCI au venit din afară. Din ce locuri, totuși, a rămas o problemă tot atît de discutată ca și orice altă problemă rămasă fără răspuns în antichitatea clasică.

Nu este compatibilă cu scopul prezentei lucrări aprofundarea acestei chestiuni, dar, pe de altă parte, nu putem trece sub tăcere această problemă. Ca îndrumare în această investigație avem două izvoare de informații: afirmațiile istoricilor antici și studiul ruinelor arheologice. Din păcate, izvoarele directe de informație, Analele Etrusce, care trebuie să fi relatat în mod explicit aceste informații, nu ne-au parvenit și trebuie să ne încredem numai în mărturiile tîrzii ale autorilor greci și romani. Părerea comună a acestora, fie că sînt istorici sau geografi, poeți sau filosofi, cu o singură excepție, este că etruscii sînt un trib din

Lidia, care a părăsit locurile natale din cauza foametei prelungite, pentru a debarca în această parte a Italiei. Aceasta este, pe scurt, istoria relatată de Herodot, părintele istoriei antice, repetată de scriitorii antici ca STRABON, PLUTARH, CICERO, PLINIUS, VALERIUS MAXIMUS, TACIT, TERTULLIAN, VERGILIU, HORAȚIU, SILIUS ITALICUS, CATULUS, OVIDIU, SENECA, STATIUS.

Textul lui Herodot citat de Servius este următorul: „În timpul domniei lui Ati, a bîntuit în Lidia o lungă foamete și pentru a nu simți foamea, poporul a recurs la jocuri și divertismente, inventînd jocul cu zaruri, cu mingea, trompeta și flautul cu două tuburi. Pentru a economisi proviziile mîncau odată la două zile, iar în zilele de abstinență se dedicau jocurilor și distracțiilor. Au continuat în acest fel să supraviețuiască mai bine de 18 ani, după care, nereușind să-și amelioreze condițiile, au decis că jumătate din populație trebuie să emigreze, sub conducerea lui TIRRENUS, fiul regelui Ati. După peregrinări felurite și aventuroase au atins coasta țării umbrilor, unde s-au stabilit și și-au schimbat numele de lidieni în acela de TIRRENI, în onoarea conducătorului lor".

În dezacord cu Herodot (și părerea lui are o mare importanță) este Dionysios din Halicarnas, unul dintre cel mai preciși și sîrguincioși istorici din vremea sa, a cărui autoritate este considerată de mulți suficientă pentru a respinge argumentele adversarilor. Obiecțiunile sale se bizuie pe două dovezi: prima, că Xantus, un istoric grec antic, care locuia la Sardes, dar nu era lidian, deosebit de versat în istoria antică, nu menționează o asemenea emigrație; a doua, că nu există nici o analogie între limba, religia, legile, obiceiurile lidienilor și cele ale etruscilor.

În consecință, Dionysios din Halicarnas expune un punct de vedere cu totul diferit de cele relatate de oricare alt scriitor antic. Dionysios afirmă cu hotărîre că etruscii sînt un popor au-

tohton italic, diferit de orice alt popor, prin rasă, limbă, obiceiuri.

Această teorie a fost acceptată de mulţi şi susţinută cu tărie de Micali, un cercetător toscan cu mare autoritate, care totuşi poate fi bănuit de naţionalism, fiind el însuşi originar din această regiune.

O teorie diferită este susţinută de marele Niebuhr. Etruscii ar fi, la origine, un trib din Alpii Retici, care au cucerit cu armele teritoriile tirrenilor şi ale pelasgilor. Această opinie, demnă de respect, pentru că provine de la un autor atît de ilustru, nu este totuşi susţinută de nici un autor clasic. Este adevărat că în unele localităţi alpine din Alpii Retici s-au găsit inscripţii etrusce sau cel puţin cu caractere foarte asemănătoare celor etrusce, dar este totuşi adevărat că multe populaţii etrusce din valea Padului au fost constrînse să se refugieze în Alpi, pentru a scăpa de invaziile galilor.

În sprijinul acestei teorii avem preţioasa mărturie a lui Titus Livius; acesta ne relatează că colonia etruscă din Alpii Retici s-a format datorită presiunii exercitate de către gali, care, după ce au ocupat valea Padului, au împins spre munţi populaţiile locale. Titus Livius adaugă că acestea au fost conduse de către RHAETUS, care a dat apoi numele Alpilor Retici. Această afirmaţie este confirmată şi de către Plinius cel Bătrîn, care, în *Istoria Naturală* spune: „Rhaetos Tuscorum prolem arbitrantur a Gallis pulsos, Duce Rhaeto"[1]. Textul lui Livius spune cu precizie: „Tusci, quoque Duce Rhaeto, avitis sedibus amissis, Alpes occupavere et ex nomine Ducis gentes Rhaetorum condiderunt"[2].

Într-adevăr, multe obiecte cu inscripţii asemănătoare limbii etrusce au fost găsite în Tirol, al-

---

[1] Consideră pe rhaeţi ca urmaşi ai tuscilor, alungaţi de gali, fiindu-le comandant Rhaetus.

[2] Deasemenea tuscii, sub conducerea lui Rhaetus, după ce au părăsit aşezările strămoşeşti, au ocupat Alpii şi după numele conducătorului au întemeiat neamul rhaeţilor.

toreliefuri cu personaje în procesiune. Pugiliști care se luptau cu „mănuși plumbuite" au fost găsiți la Matrei, un sat din Tirolul de sus, la 25 kilometri nord-vest de Linz. Aceste figuri sculptate au, fără îndoială, o anumită asemănare cu picturile tombale bine cunoscute de la Chiusi și Tarquinia. In apropiere au fost găsite urne cinerare de teracotă neagră și cuțite de bronz. Iar la ZILLI, tot în Tirol, coifuri de bronz cu inscripții.

Alte teorii, formulate de Müller și Lepsius, insistă asupra ocupării teritoriilor etrusce de către populații venite de departe, dar toate aceste ipoteze nu sînt sustinute de texte probante ale autorilor antici. Ar dura prea mult să enumerăm toate opiniile, foarte diferite, referitoare la acest subiect încurcat. Este suficient să amintim că originile etrusce au fost atribuite, pe rînd, grecilor, egiptenilor, fenicienilor, libienilor, bascilor din Pirinei, celților, irlandezilor.

Cititorul, aflînd cîte locuri de origine au fost atribuite acestui popor, ne va mulțumi, cu siguranță, pentru faptul că am renunțat la acest subiect și pentru a-l fi pilotat în afara acestei mări primejdioase care ar fi condus sigur la un naufragiu și nu în portul adevărului istoric. Nu dorim, totuși, să renunțăm la un subiect atît de important, încercăm, numai, să facem puțină ordine într-un conflict, atît de agitat, de idei și ipoteze.

Trebuie să recunoaștem că toți acei autori care au crezut sau cred în teoria imigrării nu au fost scoși din cauză de către susținătorii teoriei referitoare la originea autohtonă a etruscilor și pentru motivul că înșiși etruscii și romanii credeau în originea străină a acestui popor. Vom vedea mai tîrziu și motivele. Să examinăm deocamdată textele: Tacit spune că în timpul lui Tiberiu, ambasadorii veniți din Sardes, capitala Lidiei, au citit în fața Senatului un Decret Etrusc, care afirma consagvinitatea celor două popoare, justificînd-o prin antica colonizare a Etruriei de către lidieni.

Este foarte probabil că Tacit a cules această informație dintr-o tradiție populară și, dacă este așa, este cert că o tradiție populară nu poate, de

una singură, să rezolve problema. Dacă totuşi se confruntă obiceiurile şi moravurile, monumentele celor două popoare, se va ajunge la concluzia că în mod efectiv o asemenea ipoteză se sprijină pe temeiuri plauzibile.

*

Să luăm exemplul ţiganilor. Acesta este un popor fără patrie, şi fără aşezăminte, fără literatură şi istorie, fără o religie bine definită.

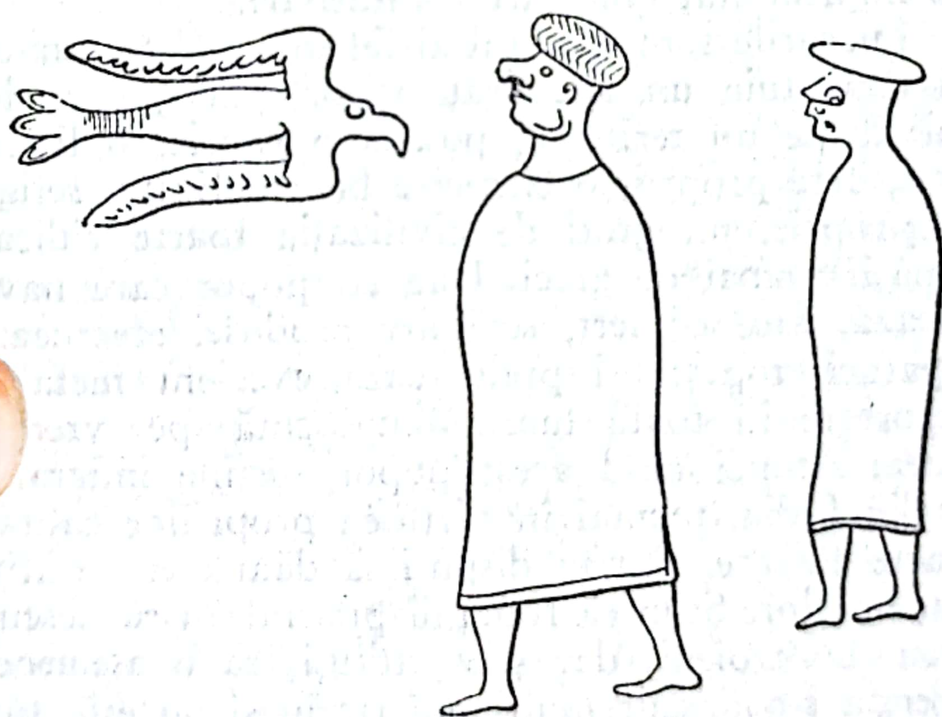
Sînt gata să adopte orice obiceiuri şi moravuri în lunga lor peregrinare pentru că sînt lipsiţi de prejudecăţi morale care să le interzică acceptarea unor noi norme de viaţă şi de moravuri. Afirmă că sînt originari din Egipt, din Spania meridională, din India, din Ungaria şi ei au efectiv unele caracteristici ale tuturor acestor popoare, întîlnite în cursul necontenitei lor peregrinări şi de la care au împrumutat obiceiuri şi înfăţişări.

Lucrurile stau cu totul altfel în cazul etruscilor. Ei constituie un adevărat popor stabil, care locuieşte pe un teritoriu, posedă o istorie, o literatură, arte proprii, o cîrmuire bine definită, religia sa proprie, un grad de civilizaţie foarte ridicat, depăşit numai de greci. Este un popor care navighează, face comerţ, schimbă produse, efectuează săpături, topeşte şi prelucrează excelent metalele exportate în toată lumea cunoscută pe vremea aceea. Atunci cînd acest popor susţine imigrarea sa din Lidia, tocmai în virtutea propriilor calităţi foarte elevate, sîntem dispuşi să dăm crezare afirmaţiilor lor. Ştim că romanii pretindeau că descindeau din troieni, dar ştim, totuşi, că o asemenea legendă s-a născut mult mai tîrziu şi nu este susţinută de fapte probante, chiar dacă este glorificată de poezia lui Vergiliu.

Dionysios din Halicarnas susţine originea autohtonă afirmînd că nu există nici o asemănare între obiceiurile şi moravurile lidienilor şi cele ale etruscilor; totuşi, trebuie să recunoaştem că după trecerea unui mileniu de la imigrare ar fi foarte

greu ca un popor să păstreze intacte obiceiurile și tradițiile originare. Noi afirmăm, în schimb, că trebuie să existe asemănări în obiceiuri, ținînd seama de marea îndemînare a etruscilor în navigație și în comerțul pe care-l întrețineau cu toate popoarele de pe țărmurile bazinului mediteranean. Ca dovadă a afirmației noastre putem să menționăm faptul că vase de bucchero se găsesc și acum în Grecia (în muzeul din Corint) și cîteva mii de vase grecești au fost găsite în necropolele etrusce. Și este util să menționăm că, deseori, în mormintele etrusce au fost găsite vase de origine egipteană, scarabei și mici idoli care proveneau din valea Nilului.

În concluzie, nu există nici o îndoială că religia, artele, scrisul, unele obiceiuri cotidiene întîlnite la etrusci au fost influențate pe scară largă de contactele cu civilizațiile din Orientul Mijlociu și din Grecia. Urme evidente ale acestui fapt sînt încă prezentate în multe monumente din Tuscia.

Bronzuri arhaice provenind din Tirol

Trebuie să admitem că cercetările istorice moderne privind originea acestui popor combat, dar nu exclud, anticele teorii referitoare la emigrarea acestuia din Asia Mică, pe cale maritimă, sau din centrul Europei, pe cale terestră, după cum nu

exclud nici teoriile referitoare la formarea lor exclusiv autohtonă.

În teoriile actuale mai moderne prevalează ideea, mai mult decît logică, de altminteri, că prin civilizaţie etruscă nu trebuie să se înţeleagă o civilizaţie exclusiv importată, ci mai curînd formarea lentă şi continuă a unei civilizaţii în curs de evoluţie, evoluţie care are loc chiar între hotarele Etruriei însăşi.

(NOTA. Explicînd această concepţie a lui Dennis cu alte cuvinte, putem afirma că trebuie să fi existat pe acel teritoriu un nucleu autahton stabil. Totuşi acest nucleu, treptat, după cum a avut ocazia, a absorbit obiceiuri, moravuri, civilizaţii culturale externe, mai ales greceşti, prin intermediul contactelor avute în cadrul şi în afara hotarelor teritoriale. Contacte externe prin intermediul raporturilor comerciale, iar cele interne prin intermediul imigrărilor stabile de nuclee etnice eterogene, care aparţineau altor rase mediteraneene. Trebuie totuşi să ne imaginăm că nucleele autohtone, cu mult mai puternice, mai numeroase, mai organizate au acceptat caractere etnice externe şi de la care au absorbit obiceiurile şi moravurile.

Pe baza exemplelor moderne de integrări rasiale credem că după două sau trei generaţii, diferenţele rasiale şi lingvistice au fost anulate şi toate au devenit şi au rămas etrusce, şi numai etrusce.

Pentru a înţelege mai bine mersul lent al acestor fuziuni trebuie să ne întoarcem puţin în cercetarea istorică, să examinăm originea fenomenului şi să analizăm condiţiile preistoriei etrusce.

În limitele hotarelor Tusciei sînt multe elemente care ne lămuresc modul de evoluţie a civilizaţiilor italice, începînd cu preistoria. În preajma celui de al doilea secol î.e.n. este viu un ferment de forţe vitale, care va da imboldul final naşterii primei civilizaţii etrusce organizate. În aceste teritorii italice din perioada preetruscă, între al doilea şi primul secol î.e.n., au avut loc fuziuni şi suprapuneri rasiale şi culturale care au

dobîndit mai tîrziu caractere proprii şi definitive. Acest lung şi complex proces de constituire trebuie să fi fost cu siguranţă alimentat de contactele pe cale terestră, cu populaţii din Valea Padului şi din zonele pre-alpine şi pe cale maritimă cu acele civilizaţii, pe atunci în floare, ca cele: cretană, miceniană, feniciană, asiro-babiloniană, cartagineză şi mai ales egipteană. Nimănui nu-i poate scăpa imensa importanţă a unor asemenea contacte.

Un mobil foarte important al acestor contacte l-a constituit sărăcia neaşteptată, a ţărilor orientale, în aramă şi apoi în cositor, metale care au triumfat între cel de al treilea şi al doilea mileniu î.e.n. şi care tocmai dădeau naştere aşa numitei civilizaţii a bronzului. Căutarea fierului, în locul aramei atît de deficitare, a împins în mod ineluctabil curentele comerciale maritime spre acele ţărmuri tirreniene unde locuitorii băştinaşi puteau să ofere fierul extras la Roselle, Vetulonia, Populonia în insula Elba şi pe deasupra arama şi plumbul, extrase din munţii Tolfa, Allumiere, Amiata. Etruscii aveau şi cositorul pe care se duceau să-l cumpere din insulele Scilly, Cornwall şi chiar din Irlanda.

În această perioadă norocoasă a avut loc consolidarea Imperiului etrusc care, în mai puţin de trei secole, îşi extinsese stăpînirea de la Luni, în golful Spezia, pînă la Tibru. Stăpînirea etruscă este într-o continuă expansiune. Se întemeiază colonii dincolo de Tibru, în Campania, pentru a face posibile schimburile de mărfuri cu coloniile greceşti din Italia meridională. Alte colonii au fost întemeiate în Valea Padului şi pe coastele mării Adriatice. Prin porturile Adria şi Spina etruscii şi-au împins comerţul în Illiria, în Dalmaţia şi în Grecia occidentală.

Apoi, prin întemeierea coloniilor de dincolo de Tibru, imperiul etrusc va favoriza, fără să vrea, naşterea şi puterea Romei de care va fi cucerit într-o bună zi. În vremea dezvoltării acestui comerţ etruscii se duceau să-şi schimbe produsele lor cu produsele propriilor lor colonii de dincolo de

Tibru și erau forțați, în mod obligatoriu, să treacă acest fluviu, absolut imposibil de trecut prin vaduri, prin punctul unde era cel mai îngust, unde se bifurcă, formînd insula Tiberina. Aici, în curînd, s-au construit două poduri, mai la îndemînă decît traseul originar dublu și proprietarii s-au stabilit în apropiere pentru a încasa taxele de trecere. Pentru constructorii podurilor a fost o foarte bună afacere, nu numai în urma încasării taxelor de trecere a podurilor, ci și din cauza posibilităților pe care le aveau de a face comerț cu etruscii care vindeau tot felul de mărfuri. Cumpărătorii revindeau apoi aceste mărfuri, înaintînd spre amonte, Tibrul fiind pe atunci navigabil pînă la Perugia.

Deoarece cuvîntul „fluviu“ se numea în etruscă „ruma“, unii au formulat ipoteza, de altminteri foarte plauzibilă, că etruscii care se duceau în Campania spuneau că se duc la Ruma, atunci cînd trebuiau să treacă fluviul.

Este ușor de înțeles că atunci cînd vadul fluviului a devenit centrul schimburilor dintre nord și sud a fost populat treptat, numele fluviului a rămas să indice și localitatea și „cetatea fluviului“. Astfel Roma, așa cum a fost numită de Latini, a rămas să indice noua cetate italică.

Totuși, această ipoteză nu este confirmată de către autorii clasici, dar ne-a părut atît de sugestivă încît nu am putut să nu o citâm).

Teocrația imperiului etrusc

Etruscii, ca și asirienii, babilonienii, egiptenii și cea mai mare parte a popoarelor orientale, erau guvernați de un foarte rigid absolutism, pe fond religios, un fel de teocrație absolută, condusă de inexorabile principii fideiste ale religiei. La rîndul său religia era considerată mijlocul de a exprima voința supranaturală și sentințele soartei. În orînduirile etrusce autoritatea religioasă reunea cele trei puteri constituite, puterea civilă, puterea militară și puterea religioasă.

Totul descindea din puterea supremă, așezată în cel mai înalt punct al imensei sale puteri piramidale. Cu alte cuvinte PONTIFEX-ul era capul suprem al religiei, era LUCUMON în timp de pace, stăpînul absolut al puterii civile și de asemenea LUCUMON în timp de război, șeful suprem al armatelor în război. Se poate afirma că prin reunirea într-o unică persoană a sacrelor activități civile, militare și religioase, poporul etrusc era guvernat așa cum sufletul guvernează trupul.

Această concepție era pur orientală și niciodată nu a fost împărtășită de popoarele grecești și de alte rase europene. Numai la Druizi, anticii sacerdoți celți din epoca pre-romană, se poate găsi o oarecare asemănare.

Obiceiuri și simboluri

Divinația AUGURILOR, pentru care etruscii erau foarte prețuiți de către popoarele italice, era o știință pe care aceștia au învățat-o de la religiile orientale. Avem ample dovezi în scrierile sacre ale religiilor orientale și mărturia lui Homer însuși despre calitățile profetice ale augurilor proveniți din Frigia, Cilicia, Arabia, Caldeea.

Cicero relatează că haruspicii etrusci citeau prezicerile din măruntaiele animalelor sacrificate, din tunete, din zborul păsărilor. Erau totuși mai puțin pricepuți în interpretarea viselor și în citirea în stele, știință proprie școlilor grecești și caldeene.

Etruscii posedau un DIARIUM TONITRUALE pentru precisa interpretare a tunetelor în decursul întregului an. În puține cuvinte, tot sistemul divinatoriu roman era de origine etruscă și sîntem îndemnați să credem că ARUSPICES au fost aleși în mod direct dintre sacerdoții etrusci aduși la Roma.

Este interesant de știut, așa cum relatează Marcellinus în Analele sale, că haruspicii etrusci au supraviețuit cuceririi romane și chiar pînă după

apariția creștinismului, pînă în al cincilea secol după Christos, atît de înrădăcinat era în păturile populara cultul divinațiilor etrusce.

Monumentele etrusce ne dovedesc că existau multe asemănări, mai ales în liturghia riturilor, între religia etruscă și religiile orientale, dar nu avem suficiente elemente pentru a stabili dacă asemenea simboluri au fost în substanță religioase sau au fost considerate pur și simplu accesorii ale liturghiei.

Micali, în opera sa MONUMENTI INEDITI, din 1844, susține cu convingere că antagonismul dintre bine și rău, din cîrmuirea universului, era acceptat de către etrusci. Acest principiu a fost foarte bine reprezentat în arta etruscă prin intermediul unor diferite simboluri: monștri, fiare sălbatice, animale fantastice etc., așa cum apar în picturile din mormintele etrusce, mai ales în cele antice. Este greu de stabilit dacă acest simbolism este de origine pur orientală sau nu. Fapt este că întîlnim același simbolism și în mormintele din coloniile grecești din Asia Mică. Monștri cu două capete, sfincși, grifoni, himere, demoni înaripați (proprii mitologiei asiro-babiloniene) sînt prezenți și în mormintele etrusce și pe vasele grecești și etrusce.

Aceeași teorie religioasă referitoare la spiritele BINELUI și ale RĂULUI, care însoțesc sufletul etrusc în cursul vieții și dincolo de moarte este de origine religioasă pur orientală.

Bineînțeles că această analogie între obiceiurile și riturile orientale nu a scăpat autorilor clasici antici, ci, dimpotrivă, a fost folosită cu succes pentru a sprijini teoria referitoare la imigrarea acestui popor. Totuși, acești autori, inclusiv Herodot, făcea o mare confuzie între locuitorii din Misia, Lidia, Caria, Licia, Frigia etc., care, deși aveau aceeași obîrșie, locuiau pe teritorii diferite. În orice caz acești autori au menționat asemănarea între unele expresii artistice, culturale, religioase ale acestor popoare și limba etruscă. Jocurile atletice, întrecerile sportive, dansurile etrusce care

 au fost, pe urmă, adoptate și de către romani,

erau de origine lidiană. Flautul dublu, trompeta, zarurile erau de origine frigiană sau lidiană. Chiar și acele obiceiuri rafinate și puțin desfrînate (care au fost reproșate etruscilor de către severii romani) erau de origine orientală. Toga roșie ca însemn al imperiului a fost sugerată etruscilor de către lidieni și perși, care îmbrăcau în această culoare pe regele lor. Tunica orientală era pătrată, cea etruscă (tebennos) era semicirculară. Toga romană derivă în mod direct din tebennos-ul etrusc și asupra acestui fapt sînt de acord cei mai mulți autori romani. Acvila, ca simbol al imperiului, a fost transmisă de etrusci romanilor. Primii au luat-o din iconografia persană. Herodot relatează că fetele sărace etrusce și lidiene puteau să-și adune dota prin prostituție, dar acest amănunt nu este confirmat de nici un autor latin.

Etruscii, ca și lidienii, luau numele de familie al mamei lor și-l adăugau la acela al tatălui. Este foarte important să menționăm că femeile etrusce benchetuiau culcate alături de soții lor și nu ședeau, ca grecoaicele și romanele, la picioarele mesei. Această particularitate este de cea mai mare importanță istorică pentru că ne confirmă egalitatea socială dintre soț și soție.

Fără îndoială, ceremoniile funerare au suferit, în mare măsură, influența riturilor orientale. Natural, în susținerea teoriei imigrării, mulți autori afirmă că aceste rituri se aseamănă cu riturile popoarelor din Asia Mică, din cauza originii lor directe. Noi preferăm să atribuim, pur și simplu, această asemănare cunoașterii de către etrusci a religiilor, ritualurilor, obiceiurilor orientale, în urma comerțului lor cu acele populații. De altminteri, în ceea ce privește asemenea contacte, toți autorii antici și moderni sînt practic de acord. Aceste schimburi de obiceiuri și de moravuri, care fac obiectul atîtor discuții între istorici, trebuie înțelese, fără îndoială, ca un mod de a influența profund formația religioasă, culturală, artistică și care a ameliorat treptat obiceiurile, uzanțele, moravurile. Ei au luat ceea ce a fost mai bun, l-au

absorbit după un proces pe care l-am putea numi filtrare. De multe ori această cucerire şi-a schimbat aspectul şi chiar substanţa înainte de a intra în obiceiurile şi normele etrusce. Dar atunci cînd aceste noi obiceiuri, fie chiar modificate, au fost acceptate, rămîneau neschimbate în timp şi s-au conservat neatinse după cucerirea romană şi chiar timp foarte îndelungat.

Limba etruscă

Trebuie să spunem de la început că cele trei principale alfabete etrusce pe care le cunoaştem (în acelaşi mod ca şi alte alfabete italice pre-romane, adică cele ale oscilor, umbrilor, euganeilor) au toate o afinitate incontestabilă cu alfabetele greceşti arhaice, afinitate care indică în mod clar originea lor.

În pofida posibilităţilor de a citi limba etruscă, descifrarea sa rămîne şi pînă în prezent o problemă nerezolvată şi vom vedea mai departe care este cauza.

Interpretarea acestei limbi, încă misterioasă, pe care unii au definit-o ca aparţinînd unei literaturi „geologice", a zădărnicit eforturile unui număr mare de cercetători, timp de multă vreme, de cele mai variate naţionalităţi. Cu toate că după fiecare nouă descoperire arheologică, putem îmbogăţi cu noi cuvinte vocabularul etrusc, cheia pentru interpretarea lexicală rămîne încă necunoscută.

Reuşim să citim, cu uşurinţă, literele alfabetului său, cuvintele, numele proprii, reuşim să înţelegem pînă şi semnificaţia multor cuvinte, dar în faţa unui text mai lung şi mai complex, pentru care este necesară o adevărată şi adecvată traducere, cercetătorul rămîne dezarmat şi după eforturi zadarnice trebuie să se dea bătut şi să-şi recunoască propria neputinţă.

Cel mai bine pregătit dintre cercetători trebuie să admită, în cele din urmă, că limba etruscă nu are
 nici o rădăcină comună (asemenea limbii basce,

irlandeze antice, albaneze) cu limbile europene atît antice, cît și moderne și că descifrarea textelor nu se poate obține numai prin simpla dobîndire a valorilor lexicale, ci necesită o precisă, sigură, ireversibilă apreciere a raporturilor sintactice și a funcțiilor gramaticale.

Am spus că sînt trei alfabete etrusce principale (cel mai vechi, folosit înainte de secolul al VII-lea î.e.n., cel de al doilea între secolele al VII-lea și al V-lea,, iar cel de al treilea între secolele al IV-lea și I î.e.n.) și, fără îndoială, acest fapt sporește dificultatea interpretării textelor, cu atît mai mult cu cît s-a descoperit că la o diferență de scriere alfabetică, se adaugă adesea o diferență lexicală, astfel încît trebuie să conchidem că există o mare diferență între limba etruscă din secolul al VII-lea și cea din secolul I î.e.n.

Aceste dificultăți lexicale nu fac decît să mărească dificultățile descifrării, astfel încît trebuie să conchidem că limba etruscă, la fel ca alte limbi, acceptînd de-a lungul secolelor fenomenul comun intern de evoluție și fenomenul extern de absorbție, a suferit o evoluție nu numai ortografică, ci și lexicală, evoluție care, cu siguranță, are mare influență asupra interpretării.

Limba etruscă a fost confruntată, fără succes, cu limbile greacă, latină, ebraică și cu aproape toate limbile din bazinul Mediteranei. Deși nu lipsesc afinități și analogii care pot fi considerate, mai mult sau mai puțin simple coincidențe, nu a fost posibilă găsirea cheii atît de dorite care să permită interpretarea sigură, precisă a textelor. Lingviștii și-au exprimat chiar convingerea că pînă cînd nu va fi descoperit un text bilingv, suficient de lung, asemănător stelei de la Rosette, limba etruscă va rămîne pentru totdeauna o limbă a mormintelor.

Pentru a încheia această cercetare rapidă a limbii etrusce, trebuie să facem cîteva observații. În cele trei alfabete etrusce lipsesc literele *Beta*, *Gama*, *Delta*, *Zeta*, *Fi*, *H*, *Omicron* și *Omega*. Etruscii scriau, dar nu întotdeauna, de la dreapta

spre stînga, omițînd adesea vocalele intermediare, în analogie, și acest fapt, cu obiceiul unor popoare din Orient. Este dovedit că au învățat scrisul de la fenicieni, adoptînd un alfabet grec arhaic. S-a menționat și faptul că alfabetul etrusc mai vechi este asemănător celui din Licia. S-a ajuns la această concluzie după confruntarea alfabetului etrusc cu inscripțiile găsite în mormintele de la Dogan Lu din Asia Mică.

NOTĂ. Ca o concluzie a celor susținute de Dennis, putem să afirmăm că imposibilitatea traducerii limbii etrusce rezidă într-o singură și esențială dificultate și anume în faptul că limba etruscă nu aparține aceluiși izvor al limbilor indo-europene, ci reprezintă un nucleu lingvistic izolat, care precede marile curente de imigrare din Orient.

Acest aspect specific al limbii etrusce ne îndeamnă să conchidem că studiul comparat al limbii etrusce cu sanscrita (care totuși a servit la interpretarea a numeroase limbi mediteraneene, rămase nedescifrate timp de secole) nu poate fi

(glyphs)	Π
(glyphs)	P
(glyphs), rarely (glyphs)	Σ
(glyphs)	T
(glyph)	Υ
(glyphs), rarely (glyphs)	Φ
(glyphs)	X (glyph)
(glyphs)	Aspirate
(glyphs)	Digamma

Alfabet etrusc

de nici un ajutor la soluționarea problemei limbii etrusce.

Este știut că motivul care a permis descifrarea multor limbi mediteraneene este determinat de

faptul că rădăcinile acestei antice limbi indiene s-au transmis, aproape intacte, în limbile europene, în timp ce anticele nuclee autohtone ale bascilor, irlandezilor, albanezilor și, bineînțeles, ale etruscilor au păstrat neatinse rădăcinile limbilor lor de origine și au rămas din această cauză independente față de influența limbajului importat.

Acest studiu al limbii etrusce, pe care-l considerăm de o importanță fundamentală, este cu totul în favoarea acelor autori care și acum afirmă originea autonomă a poporului etrusc și susțin că națiunea etruscă este constituită de un nucleu etnic unic, chiar de la origini. Această unitate etnică trebuie să fi fost foarte puternică și în pofida celor mai diferite contacte politice, etnice externe, în ciuda probabilelor suprapuneri culturale ale altor popoare a știut să-și păstreze în întregime limba, civilizația și rasa sa. Se naște dintr-o dată convingerea că națiunea etruscă a acționat întotdeauna ca „popor conducător" al altor unități etnice care s-au stabilit pe teritoriul său și de la care nu a acceptat niciodată influențe etnice și lingvistice).

Guvernarea etruscă

Am văzut cum a fost organizat statul etrusc într-o confederație de cetăți-state, fiecare dintre acestea independentă de celelalte, dar legate împreună în strînse alianțe politice și militare și într-o administrație superioară, cu caracter federal. Această orînduire politică amintea sistemul anticelor cetăți-state grecești cu diferența că pe cînd acestea erau conduse de un regim democratic, cetățile etrusce erau administrate de un regim absolutist, temperat totuși de un caracter patriarhal. Practic puterea era concentrată în întregime în mîna unui lucumon, adevărat monarh absolut, care, reunind în persoana sa toată puterea civilă, penală, militară și religioasă, exercita o dominație absolută asupra tuturor cetățenilor. În timp de pace admi-

nistra justiția, fără drept de apel. În calitatea sa de șef suprem religios, impunea riturile, alinia politica internă și externă voinței Zeului Suprem, pe care în calitate de ARUSPEX îl interoga zilnic, prin examinarea viscerelor animalelor sacrificate sau cu ajutorul zborului păsărilor sau prin interpretarea tunetelor și fulgerelor. În timp de război conducea armata în bătălii, pregătea planurile de atac sau de retragere, încheia tratate de armistițiu sau de pace cu reprezentanții armatelor dușmane, stabilea alianțe cu națiunile vecine sau îndepărtate, decidea de unul singur și fără drept de apel în privința politicii, a alianțelor, a războaielor întregului stat.

Cetățenii îl respectau, dar și mai mult se temeau de el, întrucît ca interpret al divinității putea atrage asupra populației favorurile cerești sau nenorocirile. Cu alte cuvinte, masa amorfă a poporului trăia într-un fel de continuă spaimă reverențioasă pe care șiretenia lucumonului știa să o alimenteze în mod abil. Ca PONTIFEX dirija lucrările publice ale comunității, stimula construirea drumurilor și a podurilor, ținînd în mare secret calculul matematic al rezistenței bolților și a arcurilor, pe care le proiecta el însuși. Cu alte cuvinte lucumonul guverna poporul cu subtilitate, amestecată cu mister și supranatural, ceea ce îi făcea pe cetățeni orgolioși de acțiunile sale și gata la cea mai oarbă supunere și ascultare.

Mulți au comparat guvernarea LUCUMONILOR ETRUSCI cu guvernarea Dogilor din Veneția sau cu guvernarea Papilor din timpul puterii temporale. Desigur, trebuie să fi existat o anumită asemănare cu aceste regimuri, totuși credem că puterea lucumonului asupra poporului său trebuie să fi fost exercitată într-o manieră încă și mai completă și absolută.

Acest stat confederat alcătuit din douăsprezece cetăți-stat era la rîndul său dirijat de un guvern federal condus de un PONTIFEX MAXIMUS, ales într-un conclav solemn, de către toți LUCUMONII reuniți periodic în incinta sacră
 a Zeiței Voltumna. Au fost multe dispute pentru

a se stabili unde se găsea acea incintă. Cercetările mai recente au ajuns la concluzia că templul Zeiței Voltumna trebuie să se fi găsit pe teritoriul cetății VOLSINI. Lucumonul ales ca PONTIFEX MAXIMUS promulga legi civile federale, stabilea orînduielile religioase, festivitățile și liturghiile. Impunea respectarea lor de către toate Statele Confederate în virtutea puterii divine care pogora asupra sa direct din voința Zeului Suprem.

Conform cercetărilor noastre credem că putem afirma că libertatea politică era o plantă care nu creștea deloc în Etruria. Puterea concentrată în mîinile castei sacerdotale, nici un reprezentant al poporului în guvern, pentru a face să fie ascultate nevoile sale (ca la Roma), acesta era cadrul politic al statului.

A existat părerea că masa lucrătorilor a fost alcătuită din rase subjugate, descinse poate din anticii stăpîni ai pămînturilor cucerite, aflate într-o stare de supunere asemănătoare cu aceea a saxonilor englezi subjugați de către cuceritorii normanzi. Totuși această ipoteză este în contradicție cu faptul că poporul, în caz de război, lua armele pentru a se apăra pe sine însuși și chiar statul, ceea ce ne face să credem că muncitorii manuali erau într-o situație asemănătoare cu aceea a „iobagilor", dar nu într-o stare de supunere ca aceea a sclavilor, deoarece în nici un stat antic sclavii nu au alcătuit cadrele unei armate naționale.

Pentru a dovedi această ipoteză a noastră există informația certă că etruscii, ca majoritatea popoarelor antice, aveau sclavi. Acest lucru este afirmat de Titus Livius și de Marțial, care adăuga chiar că starea lor de sclavie era menținută cu strictețe. Sclavii proveneau din prizonieri de război, capturați pe pămînt sau pe mare.

Niebuhr afirmă, poate pe drept cuvînt, că regimul absolutist nu era favorabil statului etrusc, mai ales cînd purta un război și că starea de supunere psihologică în care se găsea poporul dăuna spiritului războinic, care, în schimb, era puternic resimțit de către romani. Cînd erau în război

aceştia se considerau cetăţeni liberi, apărători ai propriilor libertăţi instituţionale, în timp ce etruscii se considerau poate mai degrabă mercenarii lucumonului decît apărătorii propriei lor patrii.

Despre tactica şi strategia etruscilor în război ştim foarte puţin. Cicero afirmă că ei obişnuiau să atace manevrînd falanga şi că au transmis acest principiu tactic romanilor. Porneau la atac, îndemnaţi de trompete de bronz (să ne amintim versul onomatopeic al lui Ennius: „Ac tuba directi sonitu taratantara dixit"[1]). Obişnuiau să lege pe trădători de un cadavru pînă cînd mureau din cauza putrefacţiei.

Care au fost efectele acestei forme de teocraţii asupra firii etruscilor? Niebuhr susţine şi, credem, pe bună dreptate, că o astfel de formă de dominaţie a dăunat foarte mult deoarece a vlăguit elanul şi a slăbit voinţa. Poate din această cauză s-a întîmplat că etruscii, deşi erau o naţiune foarte inteligentă şi ingenioasă, nu au avut un secol ca acela al lui Pericle, nici splendoarea Renaşterii italiene în arte şi în cultură. Ca dovadă, mai putem menţiona faptul că această lipsă de strălucire şi splendoare nu poate fi imputată unei guvernări pe fond religios, deoarece noi am văzut că egiptenii, guvernaţi şi ei de un sistem absolutist pe fond religios, au lăsat monumente măreţe şi urme grandioase ale civilizaţiei lor. Poate vina pentru toate acestea trebuie căutată mai mult în incapacitatea şi indolenţa lucumonilor, decît în calitatea locuitorilor, pe care-i ştim dotaţi cu o rară inteligenţă şi cu talent. Trebuie să mai luăm în consideraţie faptul că egiptenii se învecinau cu populaţii inferioare, negri sau negroizi, de la care puteau obţine cu mare uşurinţă mîna de lucru redusă la starea de sclavie, ca rezultat al unor războaie norocoase. Etruscii erau înconjuraţi de popoare numai cu puţin inferioare lor în ceea ce priveşte civilizaţia, cultura, cunoaşterea.

---

[1] Iar trompeta a răsunat prelung, cu sunetul taratantara.

Această lipsă de mînă de lucru ieftină a fost probabil motivul logic și plauzibil care a împiedicat pe etrusci să construiască impunătoare clădiri monumentale, asemenea egiptenilor, asirienilor, babilonienilor, mayașilor.

Dacă totuși ne adresăm cercetării și observării atente și minuțioase a operelor artistice etrusce, care ajung pînă la noi prin intermediul descoperirilor arheologice, sîntem în măsură să constatăm înaltul grad de perfecționare atins de arta lor, simțul echilibrat al compozițiilor lor, simțul foarte viu al mișcării figurilor în acțiune, pictate sau sculptate, căutarea desăvîrșirii și a perfecțiunii în operele lor. Totuși aceste particularități scapă prea adesea observatorului modern neatent.

Înaltul grad de perfecționare tehnică atinsă în executarea teracotelor, în topirea bronzului, în atîtea diferite expresiuni artistice, ne dă convingerea că ne găsim în prezența unui popor care a fost pe al doilea plan numai după foarte iluștrii greci, în ceea ce privește cultul artelor și al frumuseții.

Religie și mitologie

Religia etruscilor, cel puțin în secolele mai îndepărtate, se aseamănă în mod izbitor cu religia egiptenilor și încă și mai mult cu alte sisteme teologice ale religiilor orientale. Religia lor este o religie eclectică, care a luat de la toate celelalte ceea ce a fost mai bun sau mai potrivit pentru mentalitatea poporului căruia i-a fost destinată. Din religiile tipic orientale a luat aspectul sever, imperios, fatalist, caracterul impenetrabil al ritualurilor lor pline de misticism și simbolism. Din Grecia a importat mitologia, diviziunea ierarhică a divinităților, subdiviziunea zeilor, divinitățile minore, semizeii. De la greci și-a însușit fantezia episoadelor mitice, uneori istorice, ca epopeea homerică, neglijînd în schimb aspectul viu, plastic, plin de fantezie, propriu religiei eline și acel spirit vesel care se exprimă adesea prin cînturi poetice,

prin mituri și chiar prin satıre. Religia etruscă era reglementată de absolutismul teocratic, aservit scopurilor naționale și politice și a fost impusă maselor ca expresie a stăpînirii absolute. Nu era deloc bazată, ca cea greacă, pe credința spontană, uneori neconformistă, acceptată de întregul popor fără să fie impusă, sub îndemnul natural al bunului simț și al logicii, sentimente atît de înrădăcinate în poporul grec liber. Măreția religiei grecești se reducea la întrecerea dintre cetăți, care dintre ele să aibă templul lui Zeus sau al Athenei cel mai bogat, cel mai mare, cel mai fastuos, cel mai perfect din punct de vedere artistic. Chiar și zeii erau împărțiți în două facțiuni învrăjbite una împotriva celeilalte. Pe de o parte cei favorabili eroilor greci, pe de altă parte dușmanii lor declarați. Fecunditatea imaginativă a grecilor îi îndemna să nu poată concepe fenomenele naturale decît animate de un spirit aproape uman și nici fenomenele spiritului decît încarnate în figuri umane. Animismul și antropomorfismul au fost cele două puternice impulsuri care i-au îndemnat pe greci să-și creeze miturile proprii și însăși mitologia era o expunere ordonată a acestora.

Etruscii nu au inventat nimic sau aproape nimic din religia lor, au luat de la orientali rigiditatea, impenetrabilitatea ritualurilor, arta divinațiilor, de la greci o bună parte din mitologie, în domeniul spiritual (animismul) și în cel material (antropomorfismul religios).

Natural, dogmele fideiste ale altor religii, atunci cînd erau acceptate, nu erau traduse în credințele religioase etrusce în forma originală. Ele erau supuse unui proces de adaptare, de filtrare care le făceau potrivite regulilor foarte stricte ale DISCIPLINEI ETRUSCE. Este logic să gîndim că asemenea reguli religioase se dovedesc a fi fără nici un folos în ceea ce privește libertatea de gîndire și de credință a maselor.

Titus Livius menționează că etruscii au fost un popor foarte religios, alți autori, după o analiză mai exactă, au definit Etruria ca GENITRIX

ET MATER SUPERSTITIONIS[1]. Chiar şi printre cei antici religia etruscă era faimoasă pentru misterele, miracolele sale, pentru pompa ceremonialului, simbolismul rigid, pentru intransigenţa sa în materie de credinţă. Efectele puterii sale teocratice au fost, în definitiv, salutare pentru politica sa. A ţinut supuşii uniţi prin legăturile aceleiaşi credinţe şi dacă nu în completă armonie, cel puţin în pace. Poporul etrusc nu a cunoscut niciodată acele dispute religioase care au condus multe popoare la lupte religioase, pînă la distrugerea lor. De fapt s-a dovedit, şi aceasta este o latură foarte pozitivă a acestei probleme, că popoarele etrusce nu au purtat niciodată războaie între ele din motive religioase şi acest fapt dovedeşte că religia constituia o bună legătură, chiar politică, între ele. În schimb s-a dovedit din punct de vedere istoric că deseori statele etrusce s-au războit între ele din cauza neînţelegerilor politice şi de această circumstanţă favorabilă au profitat romanii, care i-au bătut, după ce i-au divizat.

În lipsa izvoarelor scrise, sistemul religios şi mitologic etrusc ne-a fost adus la cunoştinţă prin fragmentele autorilor latini şi greci şi în parte ne-a fost revelat de elementele ilustrative din mormintele pictate, iar într-o măsură de sculpturile de pe sarcofage, de pe urnele cinerare şi în special de inciziile de pe spatele oglinzilor de bronz.

Din punct de vedere al conţinutului, cea mai mare parte a sistemului mitologic etrusc derivă din sistemul mitologic grec arhaic. Cele trei mari divinităţi, ale căror temple erau prezente în toate cetăţile, erau: TINA sau TINIA, CUPRA, MENRVA sau MENERVA.

TINIA era zeul suprem al etruscilor, analog cu Zeus al grecilor sau cu Jupiter al romanilor. În centrul sistemului mitologic stătea puterea divină prin excelenţă, care se adresează oamenilor prin tunet şi coboară pe pămînt prin fulger. În iconografie este reprezentat cu fulgerul în mînă

[1] Născătoarea şi mama superstiţiilor.

şi ca un bărbat sever, cu aspect impunător, bărbos. Arareori este reprezentat tînăr şi fără barbă.

CUPRA corespunde zeiţei HERA a grecilor sau Junonei a romanilor. Era venerată în mod deosebit la Veii, Faleri, Perusia. Era numită şi FERONIA, THAMA sau THANA, ILITHIA sau LEUCOTEA şi era reprezentată în mod felurit.

MENRVA corespunde lui PALLAS ATHENA a grecilor sau MINERVEI a latinilor, şi chiar este foarte probabil că numele dat acestei zeiţe de către romani derivă în mod direct din limba etruscă. Mai era numită şi NORTIA şi corespundea zeiţei FORTUNA a romanilor. Era reprezentată înarmată, cu scutul pe braţ, cîteodată înaripată şi prin aceasta asemănătoare iconografiei greceşti şi latine.

Zeul TINIA era asistat de doisprezece zei pe care latinii îi numeau DEI CONSENTES sau COMPLICES. Ei şedeau în consiliu în jurul lui TINIA şi erau recunoscuţi ca PENAŢII săi. Erau consideraţi cruzi şi fără milă, locuiau în ungherele cele mai ascunse ale cerului şi se credea că este un sacrilegiu să-i numeşti.

Încă şi mai cruzi şi puternici erau DEI IMPENETRABILI, numiţi de romani DII SUPERIORES, sau DII INVOLUTI, deoarece aveau o natură misterioasă. Puteau să acţioneze fie ca zei, fie ca oameni şi în faţa voinţei lor se pleca chiar şi TINIA. Singura reprezentare a acestor divinităţi este un desen luat de pe o oglindă sau un basorelief care a fost pierdut, după care există un desen în arhivele Primăriei din Viterbo.

Latinii îşi amintesc că etruscii credeau în nouă zei, numiţi NOVENSILES, cărora le era atribuită facultatea de a lansa fulgere. Fulgerele erau de unsprezece feluri, astfel că după locul de origine, după direcţie, după locul de cădere augurii etrusci determinau provenienţa lor divină.

TINIA, ca zeu suprem, lansa trei feluri de fulgere, toţi ceilalţi zei numai cîte unul. Zeii NOVENSILES, în afară de TINIA, erau CUPRA,

 MENRVA, SUMMANO, VEJOVIS sau VE-

DIUS, SETHLANS sau VULCAN, MARIS sau MARTE, SATRE sau MANTUS sau SATURN, HERCLE sau HERCULE. În afară de NOVENSILES existau și alți zei ca CERTUMNUS, BACHUS al romanilor, zeul vinului și al grădinilor. Mai era numit și PHUPHLUNS, aliata sa era zeița VOLTUMNA, marea divinitate în al cărei templu se întruneau periodic statele etrusce confederate pentru a discuta despre problemele lor și a alege pe PONTIFEX MAXIMUS.

O altă zeiță a grădinilor era HORTA, de la al cărui nume a derivat numele cetății etrusce ORTE. APLU sau APOLLO, zeul soarelui, era adesea reprezentat pe monumentele etrusce și era numit cîteodată USIL. TURMS sau THURMS sau chiar TURMS, AITAS, într-un singur caz. MIRQUIRIOS era zeul MERCUR al romanilor. TURAN sau TURA era zeița Venus a latinilor și era reprezentată pe spatele oglinzilor de bronz, împreună cu ATUNIS (ADONIS) sau cu ELINA și MENLE (Elena și Menelaos) sau cu ELINA și ELSNTRE (Elena și Alexandru). Cîteodată TURAN mai era numită și MURTIA. THESAN era zeița Aurora (Eos sau AURORA a latinilor). LOSNA sau LALA era luna etruscilor, sau DIANA a romanilor. NETHUNS, JANUS sau SILVANUS erau zei foarte frecvent reprezentați în iconografia etruscă. CERE, PALES, FORTUNA, GENIUS JOVIALIS al latinilor, împreună cu dioscurii CASTOR și POLLUX sînt zeități minore, întîlniți în reprezentările etrusce.

Toate divinitățile lumii mitologice etrusce aparțin, mai mult sau mai puțin, sistemului mitologic mediteranean, în special grec-arhaic, dar este greu de stabilit în care perioadă istorică anume și în ce împrejurări au fost acestea acceptate de către etrusci. Divinitățile care necesitau un ritual misterios și accesibil numai inițiaților dintr-o anumită castă au fost divinitățile cele mai agreate de lumea etruscilor. Este curios de notat faptul că multe divinități, tipic etrusce, au trecut apoi în religia latină, ca ZEIȚA DESTINULUI, care era de obicei înaripată, ținînd în mînă un ciocan și piroane,

pentru a semnifica inalterabilul caracter al hotărîrilor sale. Cîteodată ține în mînă o sferă de cristal, în timp ce scrie, cu un stil, deciziile sale eterne. Este reprezentată în mod diferit pe basoreliefuri sau pe urnele cinerare, cîteodată înarmată cu un ciocan, cu o spadă, cu o torță sau fluturînd deasupra capului șerpi, întocmai ca o Furie. Numele sale etrusce sînt LASA sau MEAN.

Trebuie să acordăm o atenție deosebită doctrinei referitoare la Genii. Sistemul etrusc al divinației numit DISCIPLINA ETRUSCĂ, pare să fi fost revelat de un geniu numit TAGES, un tînăr care printr-un miracol, a ieșit dintr-o brazdă de pămînt în timpul aratului, pe teritoriul Tarquiniei. Etruscii și romanii își închipuiau că fiecare individ, fiecare familie, fiecare cetate era asistată, condusă în diferite împrejurări ale vieții de către un zeu anume. Acești zei anume erau numiți de către greci DEMONI, iar etruscii și romanii îi numeau GENII și astfel au populat casele, cetățile și satele cu reprezentările lor, adesea în mod simbolic, sub formă de șarpe, care indica norocul, sau sub înfățișarea unor tineri care țineau în mînă cornul abundenței, o ceașcă, o floare de mac și spice.

LARII și PENAȚII, divinități care supraveghează casa, fericirea și prosperitatea locuitorilor săi, erau de cea mai mare importanță în mitologia etruscă și cu aceeași importanță au trecut și în mitologia romană.

Zeii infernului, atît de importanți în iconografia funerară etruscă, erau MANTUS și MANIA, corespunzători cu PLUTO și PROSERPINA ai romanilor. Nu erau numiți în cursul vieții deoarece ZEII NEFAȘTI erau reprezentați numai pe monumentele funebre. MANTUS era un bătrîn înaripat, purtînd pe cap o coroană, în mînă o torță sau piroane mari reprezentînd caracterul ineluctabil al destinului. Pentru MANIA sau PERSEFONA nu avem o iconografie precisă, probabil era personificată de una dintre figurile feminine, întotdeauna prezente în scenele mortuale

 și de doliu. Era zeița teroarei și a spaimei, a cărei

bunăvoință trebuia cîștigată prin sacrificii, chiar și umane. În fiecare an i se ofereau copii spre sacrificiu, dar după Tarquinius Superbus în locul capetelor de copii au fost oferite căpățîni de usturoi și flori de mac.

MANTUS al etruscilor corespundea lui DIS PATER (PLUTO) al romanilor și din numele său a derivat, printr-o obscură etimologie, numele orașului MANTUA. Împreună cu CHARON (CARON) reprezintă cele două divinități ale infernului care se înlocuiesc una pe alta și adesea se confundă în iconografia funebră. Reprezentarea lor, prea adesea asemănătoare, îngreunează precisa lor identificare. CHARON este marele însoțitor al sufletelor în timpul ultimei lor călătorii, este Mercurul în infern al lui MANTUS și slujitorul său, este adesea înconjurat de numeroși DEMONI și FURII, care ilustrează bine spaima etruscilor în fața morții.

Aceasta este, pe scurt, lumea mitologică a etruscilor, dar ne propunem să revenim asupra acestui subiect atunci cînd vom avea ocazia să vorbim despre vreun monument funebru sau despre vreo cetate etruscă, care să fi dat naștere unei credințe religioase speciale sau unui cult al unei divinități deosebite.

Artele și științele

Am văzut că națiunea etruscă a fost condusă și guvernată de o castă religioasă foarte rigidă și că o asemenea conducere a imprimat un caracter propriu civilizației sale. Credem că etruscii au resimțit, și nu în mică măsură, în progresul lor civil, opreliștile unei religii pline de superstiții și, cu siguranță, lipsită de simț practic. În mod sigur a frînat imboldul spre modernism care este un fenomen atît de util pentru națiunile dotate de la natură cu inteligență și inventivitate. Credem că, din păcate, etruscii erau prea prinși de problemele referitoare la prevestiri și de misterele ritualurilor pentru a se putea dedica, în mod liber și fără

prejudecăți, speculațiilor științifice, matematice, filosofiei, dreptului, științei care, în schimb, înflorea în mod strălucit în aceeași epocă la alte popoare, în special în Grecia. Chiar și artele libere resimțeau adesea oprimarea religioasă și, condiționînd spiritele, obțineau rezultate mediocre și de un nivel puțin elevat.

În pofida acestor aspecte negative știm că etruscii posedau o vastă literatură, numeroase lucrări de istorie, volume de tragedii și poezii. Polibius amintea volumele referitoare la dinastiile etrusce. Cunoaștem numele unui istoric etrusc, VEGOIA, care ne-a lăsat fragmente din lucrările sale istorice. Varrus îl amintește pe VOLNIUS sau VOLUMNIOS, ca pe un celebru autor de tragedii. FESCENNINE-le, poeziile erotico-umoristice declamate în cursul ceremoniilor nupțiale, erau de origine etruscă. Actorii numiți de către romani, cu un cuvînt etrusc, HISTRIONI, cîntau și dansau în sunetele flautului dublu. Știm că etruscii, spre deosebire de romani, cîntau imnuri sacre în cursul ceremoniilor religioase.

Înainte de înălțarea astrului culturii grecești, romanii își trimiteau copiii în TUSCIA pentru a-i învăța limba și a-i cunoaște literatura, fapt care demonstrează că lumea culturală etruscă avea pe atunci o mare importanță și era deosebit de prețuită de către latini.

Faimoase erau ritualurile religioase, așa cum atestă un număr mare de autori antici. Aceste cărți erau numite de romani LIBRI ETRUSCHI, CHARTAE ETRUSCAE, SCRIPTA ETRUSCA, TUSCI LIBELLI, LIBRI ETRUSCAE DISCIPLINE, LIBRI FATALES, RITUALES, HARUSPICINI, FULGURALES, TAGETICI, SACRA TAGETICA, SACRA ACHERONTICA, LIBRI ACHERONTICI. Așa afirmă Cicero, Iuvenal, Vergilius și mulți alți autori demni de toată încrederea.

Cunoaștem priceperea etruscilor în navigație, în artele militare, în agricultură, în medicină și în
 multe alte profesiuni. Diodor din Sicilia și Stra-

bon afirmă că erau stăpînii mărilor, rivalizînd cu fenicienii în întemeierea coloniilor din Sardinia, din Corsica și de pe coastele Spaniei. Au întemeiat acolo TARRACO (TARRAGONA) în al cărui nume este ușor de recunoscut numele etrusc TARCHON. Tradiția spune că ei, trecînd dincolo de Gibraltar, au înaintat pînă la coastele Irlandei și ale Cornwall-ului, în căutarea cositorului, indispensabil pentru turnarea bronzului. Au colonizat insula Madera, în arhipelagul Canare, în concurență cu Cartagina.

În artele militare erau foarte prețuiți. Au fost primii care au adoptat falanga în bătălii și romanii au învățat de la etrusci primele noțiuni de tactică militară. Marele scut rotund, coiful de bronz (cassis) specifice armamentului etrusc, au trecut în curînd în folosința armatei romane.

În calcularea timpului s-au apropiat foarte mult de calculul astronomic perfect, împărțind anul în 365 zile, cinci ore și patruzeci de minute.

În agricultură erau foarte perfecționați, așa cum afirmă, de comun acord, autorii antici. Vergilius relatează că bogăția Etruriei era datorată și agriculturii, „SIC FORTIS CREVIT"[1].

Medicina era ținută la mare cinste și medicii etrusci se bucurau de o faimă bine meritată. Dacă e nevoie să apreciem nivelul științific al Etruriei, trebuie să recunoaștem că etruscii veneau pe locul al doilea doar după greci. Chiar dacă Etruria nu a dat naștere unor mari genii, asemenea Greciei, totuși, din punct de vedere practic, Etruria întrecea chiar și Grecia, pentru că știa să-și pună talentul în serviciul comunității, cu scopul de a crea sisteme de viață modernă, confortabilă și utilă.

Etruscii au fost ingineri formidabili și în acest domeniu au fost marii învățători ai romanilor. Studiau toate soluțiile posibile pentru a face ca orașele lor să fie curate, atrăgătoare și bine construite. A fost, poate, primul popor de pe pămînt

---

[1] Astfel a crescut puternică.

care și-a prevăzut cetățile cu un sistem bine închegat de canalizări, dintre care unele, ca faimoasa Cloaca Maxima, construită de către etrusci pe vremea lui Tarquinius Priscus, funcționează și astăzi în mod excelent.

Etruscii acordau o deosebită atenție locurilor unde își întemeiau cetățile. Știau să împace exigențele unei bune apărări împotriva dușmanilor cu abundența de apă, cu scopul de a garanta locuitorilor o viață curată și confortabilă. Înconjurau cetățile, în punctele unde nu aveau apărare naturală, cu masive ziduri de piatră, care stîrnesc și astăzi admirația pentru perfecțiunea construcției lor. Împodobeau cetățile cu porți mari cu arc împodobite cu capete de divinități. Au fost primii care au construit lîngă porți marile turnuri de apărare, pentru a-i ataca pe dușmani din flancul drept neapărat de scut.

Erau maeștri în construirea șoselelor, pe care adesea le săpau în stîncă, pentru a înlesni circulația, le dotau cu șanțuri laterale de scurgere pentru a le menține uscate cît mai mult posibil. Este bine să menționăm că etruscii aplicau pe roțile carelor, destinate transportului de persoane, un înveliș de plută, de jur împrejurul circumferinței lor, pentru a face călătoria mai confortabilă.

(NOTĂ. „Probabil au adoptat acest obicei de la egipteni care obișnuiau să acopere circumferința roților carelor lor cu fîșii de piele“.)

*

* *

Etruscii ne-au lăsat mari lucrări de inginerie, în special hidraulice, toate în perfectă stare de funcționare. Am amintit Cloaca Maxima, dar nu putem trece sub tăcere lucrările de asanare a multor lacuri, cu ajutorul unor canale de deviație, săpate în munți (ca actuala Vale Baccano, pe Via Cassia, la treizeci de kilometri de Roma, care a fost la origine un mare lac), asanarea văii rîului Chiana, la origine o baltă inaccesibilă și mlăștinoasă.

(NOTĂ. Etruscii aveau foarte ingenioase sisteme de irigare prin intermediul unor galerii subpămîntene, în care dirijau scurgerea apelor, asigurîndu-le astfel, împotriva evaporării și al căror debit îl reglau cu ajutorul unor pereți despărțitori, în vederea unei irigări raționale a cîmpurilor bine nivelate și pregătite în mod corespunzător. Aceste galerii sînt încă vizibile pe cîmpiile dintre Vetralla și Tarquinia".)

Chiar săparea mormintelor în formă de locuințe sau cu fațade asemănătoare templelor, cu frontoane sculptate și cu galerii cu pilaștri, ca la Norchia, reprezintă exemple probante ale ingeniozității etruscilor și credem că ideea săpării mormintelor rupestre în pereții stîncoși provine direct de la egipteni.

Am spus că cuvîntul PONTIFEX (de la PONTEM FACIO) însemna în ierarhia etruscă nu numai cea mai înaltă autoritate religioasă, ci și persoana care păstra cu mare grijă formula construirii arcurilor și bolților podurilor.

Cum trăiau etruscii? Autorii clasici erau de acord în a susține că etruscii erau amatori de o viață comodă și bine organizată, de distracții și petreceri. Ei trăiau ca acele popoare (antice și moderne) care odată ajunse la bogăție, ca rod al avantajelor comerțului și al unor industrii prospere, vor să se bucure de buna stare economică dobîndită prin muncă. Această țintă, atît de meritată, i-a îndreptat pe cetățeni, începînd cu secolul al VII-lea î.e.n., spre obiceiuri fastuoase, specifice popoarelor bogate, a schimbat chiar în mod radical poziția socială a indivizilor și mai ales pe cea a femeilor. În Grecia antică și la Roma, aceasta era ținută într-o stare de inferioritate socială în comparație cu bărbatul; în Etruria, primul exemplu din antichitate, soția era egală cu soțul. Sărbătorită de către romani pentru eleganța și frumusețea ei, rafinată în alegerea bijuteriilor foarte prețioase, în pieptănătura plină de fantezie, scrupuloasă în privința toaletei personale, în folosirea parfumurilor și a cosmeticelor, o observăm la

banchete culcată comod pe același pat cu soțul sau așezată la masă, la același nivel cu bărbatul. Ea era marea doamnă a societății din acea vreme, cultivată, pregătită din punct de vedere social, participa împreună cu soțul ei la viața publică și privată, adesea era inițiată în misterele augurale ale divinației. Ca amprentă a suveranității sale, fiii luau numele său de familie și îl adăugau la acela al tatălui. Spre deosebire de popoarele orientale (în special de egipteni) unde femeia era înmormîntată într-un mormînt alăturat aceluia al soțului, dar mai mic și mai puțin împodobit, ea împărțea cu soțul ei splendoarea mormîntului familial, iar bogăția obiectelor funebre, ce-i aparțineau, adesea depășeau ca număr și valori pe acelea ale soțului.

Nu știm bine din ce cauză au dat etruscii femeilor lor egalitatea în drepturile civile, spre deosebire de toate popoarele din antichitate, și nici nu știm dacă o asemenea evoluție a fost revendicată de lupta femeilor împotriva patriarhatului tradițional masculin sau a fost o pașnică îngăduință a bărbatului etrusc față de femeie. Nu avem documente referitoare la aceasta, în afară de puține citate din autori antici.

Știm, de pildă, de la Iuvenal, despre existența lui Tanaquil, soția lui Tarquinius Priscus, pricepută în medicină și în științele matematice, de mare ajutor pentru soțul său în politica guvernării.

Știm de la Lactantius despre o nimfă numită Begoe, care a scris despre ARS FULGURITARUM, sau arta interpretării fulgerelor. Acest autor adaugă că Begoe era atît de dotată în arta magiei încît făcea un taur să se prăbușească mort la pămînt, după ce i-a șoptit la ureche numele zeului care o proteja.

Arhitectura

Nu a rămas nimic scris referitor la arhitectura etruscilor. Puținul pe care-l cunoaștem îl datorăm

acelor puţini autori care au relatat în lucrările lor unele amănunte despre arhitectura etruscilor. Vitruvius este cel dintîi care aminteşte că arhitectul care a construit în anul 261 de la fondarea Romei, templul lui Ceres în Circul Maximus, s-a orientat după dimensiunile şi arhitectura templului etrusc. Dar nu a rămas nimic din acest templu.

Ştim din alte izvoare că etruscii au construit templul lui Zeus Maximus pe Capitoliu şi mult citata Cloaca Maxima. Ştim că, în general, casele aveau un portic şi o curte interioară cu o cisternă în centru pentru a păstra apa de ploaie scursă de pe acoperiş. Acest ATRIUM sau CAVAEDIUM a fost apoi adoptat de către romani.

Nimic sau aproape nimic nu a rămas din templele etrusce care să ne poată oferi un exemplu complet al arhitecturii lor. Tot ceea ce ne-a rămas o datorăm reprezentărilor de pe urne'e cinerare, de pe monede şi de pe unicele exemple de morminte rupestre, în formă de templu, de la NORCHIA, care ne ilustrează în mod sintetic aspectul templului etrusc. Au fost descoperite recent, este adevărat, bazele şi fundaţiile unor temple etrusce la Veii, Pyrgi şi în alte localităţi, dar aceste descoperiri se limitează la cîteva resturi de ziduri despărţitoare — care ne informează, cel mult, asupra perimetrului şi împărţirii încăperilor — şi la nişte motive decorative din pămînt ars. Nimic precis şi definitiv în ceea ce priveşte arhitectura exterioară şi proporţiile edificiului. Ştim că lemnul şi teracota erau folosite pe o scară largă, dar fragilitatea acestor materiale justifică imposibilitatea conservării lor vreme îndelungată.

Vitruvius aminteşte că frontoanele şi acroterele templelor etrusce erau împodobite cu statui de bronz sau de teracotă şi o atare particularitate a fost confirmată de descoperirile de la Veii, unde s-au scos la lumină o serie de mari fragmente de statui de teracotă.

(NOTĂ. Printre altele faimosul Apollo, poate opera marelui Vulcan.)

Știm că Lucius Tarquinius Priscus, atunci cînd a fost vorba de a se executa marea statuie a lui Zeus, care urma să fie plasată în interiorul templului construit din ordinul său pe Capitoliu, precum și marea cvadrigă de pe acroter, a chemat la Roma pe Turanius, un faimos artist etrusc care lucra la Alsium (în prezent Palo).

Nu lipsesc din patrimoniul arheologic etrusc numeroase piese arhitectonice, care la origine făceau parte din ornamentațiile edificiilor publice și ale templelor și nu lipsesc nici fragmente mari de ornamentații din pămînt ars pictat și de statui care împodobeau acroterele templului etrusc. Într-adevăr, aceste resturi ne dau o idee destul de precisă despre tehnica constructivă și despre ornamentația arhitectonică, totuși nu avem nici un templu, nici un edificiu public etrusc întreg care să ne permită un studiu arhitectonic organic.

Este bine să menționăm faptul că de obicei, capitelul folosit de către etrusci era diferit de cele trei ordine grecești (doric, ionic, corintic) așa încît a rămas în nomenclatura noastră sub numele de capitel „etrusc sau toscan".

De la etrusci au rămas azi, în picioare, resturi de ziduri și de porți de cetăți, poduri, arcuri, sisteme de canalizare, unele sisteme de irigare subterane, mari necropole.

Într-adevăr, nimic nu este mai înălțător decît cercetarea acestor opere mărețe. Zidurile și porțile cetăților etrusce au întotdeauna ceva majestuos și impunător. Marile blocuri de piatră de calcar, de bazalt, de „nenfro", de tuf, adesea îmbinate fără mortar, sînt încă prezente pentru a atesta caracterul genial și deosebit de îngrijit al construcției, grandoarea concepției arhitectonice. Porțile de intrare în cetăți aveau la origine arhitrava orizontală monolitică, la fel ca la cele grecești din epoca miceniană; mai tîrziu arcul semicircular, cu trei capete de divinități protectoare, înfrumusețau intrarea și uimesc încă și astăzi prin perfecțiunea constructivă și rafinamentul stilistic.

Ştim că arcul nu a fost inventat de către etrusci, totuşi ştim că au fost primii printre popoarele italice care l-au construit într-un stil perfect şi cu o măiestrie sigură, astfel încît romanii au trebuit să învețe arta construcției de la inginerii etrusci, în perioada regilor şi în primele timpuri ale republicii.

Cu siguranţă etruscii au fost primii, dintre toate popoarele din antichitate, care au folosit în construcțiile lor arcul după criterii matematice şi cu deplin succes. Mulți susțin că şi egiptenii antici cunoşteau principiul arcului, totuşi trebuie să recunoaştem că adevăratul arc, construit din pietre tăiate în formă de piramidă şi cu piatră cheie de boltă la centru nu apare niciodată în construcțiile egiptene, care, în schimb, îşi înălțau în mod exclusiv construcțiile foarte grele pe puternice coloane şi pe foarte puternice arhitrave monolitice. La săparea mormintelor lor, egiptenii foloseau principiul arcului pentru săparea bolților semicirculare, adesea construite în rocă friabilă, formată din blocuri îmbinate între ele în mod natural şi defectuos, totuşi acest mod de săpare nu ne autorizează să afirmăm că egiptenii au aplicat principiul arcului folosit de către etrusci. Aceştia construiau edificii cu arcuri portante semicirculare încă din secolul al VI-lea î..e.n. şi acest lucru este dovedit, aşa cum am mai spus, de Cloaca Maxima, care datează din vremea lui Taquinius Priscus, precum şi de închisoarea Mamertină, care este atribuită lui Ancus Martius, deşi această afirmaţie este contestată de unii arheologi.

(NOTĂ. Trebuie să mai adăugăm aici că în Italia Centrală există multe exemple de morminte cu pseudo-bolţi formate din pietre ieşite în afară, convergente, rînd pe rînd, spre vîrful bolţii, pînă o închid. Acest fel de arc, numit în mod impropriu pelasgic, este obişnuit în Italia, ca şi în antica Grecie. Un exemplu tipic este aşa-numitul mormînt al lui Agamemnon din Micene).

Mormintele

Erau săpate în rocă, atunci cînd aceasta o permitea, sau erau construite din pietre, tuf, „nenfro", la suprafaţă, în formă de tumul.

În timp ce romanii construiau monumentele funerare la suprafaţa pămîntului şi foarte vizibile, de obicei de-a lungul şoselelor consulare, etruscii, ca şi majoritatea popoarelor antice căutau să-şi ascundă cu orice chip necropolele. Dacă era construit la suprafaţă, mormîntul era acoperit de un tumul de pămînt, care-i ascundea prezenţa. Un alt fapt care apropie aspectul mormintelor etrusce de acelea ale altor popoare, în special de cele egiptene, era acela că acestea luau forma şi aspectul caselor celor vii, uneori erau săpate chiar în formă de templu, ca mormintele rupestre de la Norchia, pentru a arăta, probabil, că acesta era mormîntul unui om de vază din casta sacerdotală şi al familiei sale.

O curiozitate, foarte răspîndită în necropole, era urna cinerară din ceramică, care reproducea, cu mult realism, coliba construită din stîlpi de lemn şi cu acoperişul de paie.

Interiorul mormîntului era foarte variat, după gustul şi posibilităţile economice ale proprietarului. Cele mai simple erau formate dintr-una sau două încăperi care comunicau între ele, paturile funebre erau rezemate de pereţi şi săpate în stîncă, fără sculpturi şi picturi care să reproducă şarpanta de grinzi a caselor. În schimb, în cele mai bogate se reproducea apartamentul celui viu, în cele mai mici amănunte. Uşi cu cornişe, ferestre, mobilier şi obiecte preţioase, toate reproduse perfect în roca săpată. Uşile au uşorii oblici, fiind mai înguste în partea de sus. În pereţii care despart încăperile sînt deschise ferestre care permit să se privească în încăperea vecină. Tot interiorul, scaunele, băncile, fotoliile cu spătarul drept avînd în faţă un taburet pentru picioare, paturi cu picioare frumos fasonate, armele atîrnate, cele mai diferite ustensile folosite de către defunct, totul

contribuie să dea aspectului casei defunctului o impresie de lucru viu şi palpitant.

Adesea intrarea în mormînt era alcătuită dintr-o scară lungă săpată în tuf (dromos), închisă şi zidită de o piatră mare monolitică sau de un zid solid construit din pietre mari pătrate, îmbinate cu mortar cu var. La mormîntul Casuccini de la Chiusi (singurul exemplu cunoscut pînă în prezent) intrarea era construită dintr-o uşă din travertin, cu două canaturi monolitice, prevăzute cu pivoţi rotitori, fixaţi în prag şi arhitravă. Încă şi acum funcţionează perfect.

Decoraţiile pictate tind să reproducă aceleaşi decoraţii din casa celui viu. Tavanul, de la o grindă la alta, este pictat în mod variat cu frunze, ramuri, păsări şi motive ornamentale. Pereţii sînt terminaţi în partea superioară cu o serie de dungi colorate în culori vii şi reuşit armonizate. În colţurile pereţilor formate de pantele acoperişului se înfruntă leoaice, leoparzi, sau alte animale, despărţite de un „cippus" sau de un altar.

Pereţii laterali sînt împărţiţi în panouri şi reproduc cele mai dragi scene trăite de defunct pe cînd era în viaţă. Vedem astfel stăpînul la vînătoare, la pescuit sau la dans. Sau tolănit alene pe pat, lîngă frumoasa sa soţie, lîngă prieteni sau intimi, îl vedem benchetuind cu voioşie. Servitorii, avînd ocupaţii diferite, se grăbesc să toarne vinul în vase mari, iar alţii sînt gata să servească vînatul fript, aşezat pe tăvi mari. Muzicienii încîntă adunarea cu melodii vesele, dansatoarele îmbrăcate cu lungi rochii înflorate, transparente, îşi desfăşoară dansurile împreună cu dansatorii îmbrăcaţi cu o fustiţă scurtă ce îşi agită mîinile lungi şi subţiri. Pentru a face ambianţa mai adevărată şi mai vie, mici animale domestice se plimbă în încăpere pe sub mese.

Nimic nu pare funebru, bucuria de a trăi mai pulsează încă pe chipul aprins al comesenilor. Ai impresia că dintr-o clipă în alta aceştia trebuie să se scoale de pe paturi şi să te invite la un toast, cu splendida cupă de „bucchero" strîns ţinută în mîna întinsă. Ba chiar unii comeseni, cu potirul

în mînă, sînt întorşi tocmai spre noul sosit şi par să-l invite, cu privirea aprinsă, la ospăţ. Pentru moment vizitatorul se lasă prins de impresia lăsată de scenă, apoi revenind la realitate întoarce privirea spre o altă scenă de pe peretele opus, pentru a retrăi o clipă un alt moment din viaţa etruscă. Pe acest perete, sînt acum prezentate întrecerile sportive atît de îndrăgite de ei. Figurile, pline de un realism impresionant, exprimă forţă şi mişcare. Bărbaţii, foarte frumoşi, pictaţi cu roşu-cărămiziu, cu ochii mari negri, cu părul ondulat, cu muşchi viguroşi, fără un pic de grăsime, dau impresia unei rase sănătoase, învăţată cu viaţa în aer liber, cu exerciţiile atletice, obişnuită cu orice fel de sport, de la vînătoarea de mistreţi, sportul lor prin excelenţă, la pescuit, cursele de alergare pe jos sau călare, sau la cursele de care.

Mulţimi de spectatori şi spectatoare, de la înălţimea gradenelor stadionului, îndeamnă atleţii prin gesturile mîinilor şi agitînd braţele. Totul trăieşte cu cea mai pură nuturaleţe şi cu realismul cel mai pitoresc. Ca prin farmec, cetatea morţilor se transformă în cetatea celor vii, defuncţii iau aspectul unor persoane reale, fundalul scenelor şi al peisajelor nu sînt naturi moarte, ci frapează privirea ca adevărate racursiuri ale ambianţei etrusce.

Ce rasă observăm prin intermediul acestor reprezentări?

Tipul mediu pare a fi de rasă mediteraniană, într-un fel identic sau aproape identic cu toate civilizaţiile mediteraneene din acea vreme. Ochii uşor migdalaţi, tenul măsliniu, indivizi de înălţime mijlocie, cu musculatura bine conformată, cu gambele şi coapsele deosebit de robuste. Nasul uşor încovoiat, buzele groase te fac să te gîndeşti la o îndepărtată şi misterioasă asemănare ebraică. Bărbatul are tenul de culoare roşie-cărămizie, femeile sînt reprezentate cu tenul de nuanţă foarte deschisă. O atare diferenţă, deşi
 datorată ocaziilor diferite ale celor două sexe de

a se expune la soare, este obişnuită în pictura din antichitate.

(*NOTĂ. „Aşa-zisele morminte ale nobililor din Valea Regilor din Egipt reprezintă bărbatul şi femeia cu culori identice*").

Mormintele pictate reprezintă, cu atît mai mult, documentele cele mai importante prin varietatea subiectelor şi a dovezilor. Nenumărate sînt ocaziile pe care acestea ni le oferă pentru studiul obiceiurilor şi moravurilor civile şi religioase.

Mormintele nu aparţin aceleiaşi perioade picturale. Practic sînt datate din secolul al V-lea pînă la al III-lea î.e.n. şi se deosebesc în mod substanţial prin stil şi execuţie. Toate au fost pictate de artişti etrusci (*NOTĂ. Cu excepţia poate a aşa-numitului „Mormînt al Baronului" din Tarquinia, pe care critica mai recentă îl atribuie, cu o solidă fundamentare, unui artist grec*) totuşi stilurile folosite sînt bine diferenţiate, potrivit perioadelor. Cu siguranţă cele mai vechi se inspiră de la mormintele egiptene, (*NOTĂ. „în special de la cele prezente în valea nobililor*"). Tratează motive referitoare la vînătoare, la pescuit, procesiuni funebre, la divinităţile infernale în timp ce acestea iau în primire sufletul defunctului pentru a-l conduce spre viaţa veşnică. Simbolismul religios este adesea motivul predominant. Motiv de asociaţie şi de comparare cu mormintele egiptene sînt cîteva motive decorative, dispunerea pe panouri a scenelor din viaţă, dorinţa de a aminti, cu mijloace picturale, obiectele folosite în timpul vieţii, pentru ca defunctul să continue să le folosească şi în viaţa de dincolo. Menţionăm că această comparaţie este deosebit de frecventă mai ales în mormintele mai vechi. Se va vorbi aparte despre Mormîntul Campana din Veii, care datează cu siguranţă din secolul al VI-lea î.e.n. şi care nu poate fi comparat cu nici un alt mormînt din acea

epocă și este de o absolută originalitate. Indicăm cititorului capitolul dedicat cetății Veii.

După ce am examinat izvoarele din care derivă trebuie să precizăm că picturile etrusce nu păcătuiesc niciodată prin plagiat sau imitație mediocră. Putem descoperi în ele sursa de inspirație, dar niciodată copierea, dimpotrivă trebuie notat că sursa de inspirație este atît de bine transformată de către artistul etrusc, încît oferă apoi clientului o operă cu o savoare locală și gust personal.

În picturile funerare există o autentică evoluție picturală, așa cum s-a întîmplat în Renașterea italiană, care a început la Cimabue și Giotto și a ajuns la Rafael și Caravaggio. Am spus că mormintele străvechi s-au inspirat, cu certitudine, din mormintele egiptene, dar observăm la cele dintr-o epocă posterioară o evoluție a stilului care se adresează și se inspiră din arta greacă, inspirație care a fost desigur înlesnită de observarea de către artistul *etrusc* a compozițiilor de pe vasele pictate, importate din Attrica. În această perioadă, episoadele din istoria Greciei și în special cele din ciclul homeric apar din ce în ce mai frecvent și tehnica însăși resimte influența picturii elene de pe vase. În perioada mai tîrzie asistăm la înflorirea unei picturi mai puțin stilizate, mai reale, putem să spunem mai modernă, în sensul și cu semnificația că aceasta, parcurgînd vremurile, anticipează chiar și unele viziuni ale picturii italiene din Renaștere. Ne referim, și credem cu destul temei, la foarte celebrul „mormînt al lui Tifon" din Tarquinia care ne prezintă o formă de artă viguroasă, în mod surprinzător foarte apropiată de pictura lui Michelangelo. Pictura din această ultimă perioadă, îndepărtată de schemele și conexiunile originare este dotată într-un mod extraordinar cu tehnică și cu talent. Chiar dacă nu se poate încă vorbi despre pictura tonală, totuși se observă că culoarea

este întărită prin clarobscur, desenul și compoziția fiind îmbunătățite de intuiții perspectivale.

Este prezentă dorința de a crea expresia pe figură și în privire, pe scurt, se descoperă o pictură care revelează mari calități artistice și de stil și care cu siguranță anticipează măreața pictură italiană.

Arte plastice

Prin arte plastice trebuie să se înțeleagă arta bronzului, a sculpturii, a bijuteriilor, a ceramicii, a vaselor pictate. În arta bronzului era răspîndită și confirmată părerea că etruscii întreceau toate celelalte popoare. Turnările în bronz erau deosebit de apreciate în Etruria și în afară; numeroase sînt dovezile oferite de izvoarele istorice. Ei produceau obiecte de bronz nu numai pentru consumul propriu intern, ci și pentru un comerț foarte activ. Exportul statuilor, al statuetelor votive de bronz, al obiectelor utile, al armelor, al oglinzilor decorate, al chivoturilor, al vaselor și al amforelor trebuia să constituie o parte foarte activă în balanța lor comercială. Comerțul cu aceste obiecte, în special marile vînzări de arme, scuturi, coifuri, etc. exportate, permitea importul altor numeroase obiecte și mărfuri, dintre care vom menționa numai vasele attice și corintice, foarte căutate și care, în număr mare, au îmbogățit fastuoasele inventare funebre din mormintele cele mai ilustre.

Trebuie să menționăm faptul că oglinzile gravate au permis studiul amănunțit al religiei și al miturilor, deoarece pe reversul lor, divinitățile, gravate în mod grațios, scenele mitologice cu personajele sale au constituit un material prețios pentru studierea personajelor mitice din lumea greacă și etruscă.

La piesele turnate, mai importante, influența greacă este evidentă, în special din așa-numita perioadă arhaică, totuși trebuie să recunoaștem că arta etruscă opune artei grecești, întotdeauna idea-

listă, un caracter mai realist, un studiu mai amănunțit al părții plastice cu scopul de a face figura mai vioaie, mișcarea mai viguroasă, expresia mai adevărată. Atît în pictură cît și în bronz, artistul se trudește, și, trebuie să recunoaștem, adesea cu deplin succes, să facă mai vie și mai echilibrată reprezentarea și inspirația. Mici statui de dansatoare, de acrobați, echilibriști, aruncători de suliță, gimnaști, par vii, pregătiți pentru salt, pentru mișcarea neprevăzută de la începutul unei curse, al unei aruncări, al unui dans.

(*NOTĂ. „La micile statui votive ale celor care aduc ofrande surîzînd grațios, conform obiceiului arhaic grecesc, este viu sentimentul umilinței religioase și al fricii respectuoase. Cel ce aduce ofrande înaintează încet și se oprește în fața zeului, într-o mînă ține cupa oferită și în cealaltă, cu palma întinsă, face un gest prin care imploră bunăvoința. Privirea atentă pare că scrutează dispoziția divinității, buzele se întredeschid arcuindu-se într-un surîs timid și încearcă să obțină bunăvoința și favorurile Zeului. O mantie, drapată ordonat și simetric, coboară elegant pînă la picioare, și descoperă în față lunga tunică sub care de-abia se zărește vîrful încălțămintei. Figurile prelungi ale acestor mici statui inspiră seninătate și încredere în zei, sînt adevărate mici poezii religioase scrise în bronz“*).

Nu putem trece sub tăcere tripodele, vasele cu jăratic și faimoasele candelabre cu picioare de capră, lucrate ca bijuteriile, unde un cocoșel se cațără de-a lungul tijei, urmărit de o pisicuță sau de o nevăstuică domestică.

Cunoaștem marea cerere de statui a romanilor în vederea împodobirii templelor lor. Știm de la același Cicero că faimoasa lupoaică de pe Capitoliu era de factură etruscă. Astfel bustul lui Iunius Brutus, Himera din Arezzo, Minerva, statuia numită „Oratorul“, marea lampă din Cortona, sînt toate desăvîrșite exemple de artă etruscă și constituie gloria muzeelor care au norocul să le posede.

Imensă trebuie să fi fost producția de obiecte de bronz dacă Plinius își amintește că numai Volsinii conținea două mii de statui de bronz și dacă Tertullian afirma că statuile etrusce au inundat literalmente templele din Cetatea Eternă. Plinius mai amintește o colosală statuie de bronz, de factură etruscă, reprezentînd pe Apollo, care se înălța pe Muntele Palatin. Era înaltă de 40 coți, adică 15 metri.

Etruscii nu ne-au lăsat statui de marmoră deoarece carierele de marmoră din Alpii Apuani nu fuseseră încă deschise, iar marmora de Paros era insuficientă chiar și în Grecia. Sculptau totuși piatra calcaroasă (travertinul) și piatra vulcanică („nenfro" sau „peperino"). Bineînțeles modelau argila și în această artă erau excelenți.

Am moștenit de la ei o cantitate enormă de sarcofage, urne cinerare, „cippi", monștri mitologici (pe care-i puneau de pază în morminte și în temple), basoreliefuri, urne mortuare, busturi și portrete. Cum și cînd a influențat lumea culturală greacă arta etruscă în toată această masă de opere? Trebuie să recunoaștem că influența greacă a fost marginală și limitată din punct de vedere artistic. Dacă este mai puțin rațională și din punct de vedere intelectual mai puțin elevată decît cea greacă, sculptura etruscă este mai violentă, mai instinctivă, mai dramatică, mai sincer frămîntată. În epoca mai tîrzie au înțeles învățămintele artei grecești și semnificația sculpturii unor mari sculptori greci, ca Scopas și Lissip. Cu siguranță au fost primii în Italia care au aplicat sculpturii principiile estetice elene, totuși niciodată nu au voit să se supună necesității idealizării subiectului. Realismul, în special în portrete, a rămas caracteristica artei lor și această calitate foarte apreciată a fost pe urmă moștenită de arta romană a portretului, de care nu s-a îndepărtat niciodată.

(NOTĂ. „Marile exemple de sculptură în ronde-bosse găsite la Veii datează din secolul al VI-lea î.e.n. și în acest secol a trăit unicul artist al cărui nume ne-a parvenit, Vulca. Numele său presti-

gios este legat probabil de foarte faimoasa statuie de pămînt ars care a fost găsită la picioarele templului lui Apollo din Veii. Surîsul său arhaic, draparea perfectă a mantiei sale, forța mișcării sale fac din această descoperire o prețioasă și sigură dovadă a perfecțiunii etrusce în această artă“).

Etruscii au fost foarte abili turnători de metale prețioase, în special de aur.

(NOTĂ. În diferite muzee etrusce avem excelente exemple de piese turnate în aur, în scopuri stomatologice. În muzeul din Villa Giulia din Roma există o placă de aur care lega o serie de molari pe un maxilar inferior. Există și un craniu care prezintă o capsulă de aur ce includea perfect doi molari“).

Trebuie să acordăm o mențiune deosebită orfevrăriei etrusce care, rămasă neîntrecută prin desen și mod de execuție, servește și astăzi ca motiv de inspirație artei moderne a giuvaergeriei. Lucrau în filigran, scoțînd aurul în relief cu ciocanul și cu dalta, realizau bijuterii foarte îngrijite, diademe în formă de frunze de laur și iederă, brățări cu scene animaliere lucrate în relief cu ciocanul și cu dalta sau în ronde-bosse. Lucrau coliere uimitoare cu pietre prețioase de cele mai diferite calități și dimensiuni. La obiectele executate era frecventă asocierea aurului cu perle și rubine, cu un efect minunat.

Gravau perfect chiar și pietre dure, pentru a executa sigilii sau a reproduce idoli foarte mici, scarabei. Aceștia, de inspirație egipteană, dar de factură etruscă sînt foarte frecvenți în morminte și deseori întrec în frumusețe originalele egiptene și feniciene.

Ceramică și vase pictate

Acest domeniu este foarte vast, întrucît este foarte mare numărul și varietatea vaselor descoperite

după cum este dificilă nomenclatura și clasificarea lor organică. În linii mari putem să spunem că vasele etrusce se pot împărți în două mari categorii. Vase pictate și vase nepictate.

În general vasele nepictate aparțin unei epoci mai îndepărtate și sînt variate ca formă și modelare. Calitatea lor bună depindea foarte mult de tipul de argilă folosită și de metoda de coacere. Există exemple de vase foarte vechi care sînt extrem de subțiri și ne fac să ne gîndim la argile foarte selecționate și îndelung decantate însoțite de o prelucrare și ardere foarte îngrijite. Totuși aceste vase nepictate erau adesea gravate de către artist, înainte de ardere, pe argila moale, cu desene geometrice sau cu imprimări de sigilii reprezentînd foarte mici figuri de animale, cu desene variate, adesea cuneiforme sau de stele, decorații care după ardere produceau un efect foarte plăcut. Pe măsură ce tehnica progresa, pe vasele nepictate erau gravate sau lucrate cu ciocanul în basorelief figuri de animale feroce sau mitologice, himere, divinități sau alte simboluri religioase, precum și mici inscripții. Adesea aceste modele de argilă trădează originea unor modele din metal.

Printre cele mai vechi modele de vase de pămînt ars cu decorații gravate sînt urnele cinerarei din Valea Padului, din secolele IX și VIII î.e.n. (numite de tipul Villanova). Sînt urne de diferite mărimi, formate din două bucăți, dintre care cea mai mică servea drept capac. În jurul marginilor și pe părțile laterale sînt diferite motive ornamentale, adesea svastica (considerată simbol al fericirii.)

Trebuie să menționăm în mod special acel tip de vas etrusc cunoscut sub numele de BUCCHERO. Precizăm că această denumire își trage originea dintr-un cuvînt portughez din secolul al XVII-lea. Nu ni s-a transmis numele antic. Este făcut dintr-o pastă neagră de argilă foarte fină care, dacă este perfect arsă, devine lucioasă și de culoare neagră strălucitoare. Avem diverse tipuri de „bucchero", chiar și de culori diferite. Există „buccheri" de culoare gri, brună, chiar și roșiatică. Cele mai apreciate sînt cele de culoare neagră.

Modul de execuţie a rămas un secret etrusc. „Bucchero“ original este practic imposibil de reprodus. Se crede, dar ipoteza nu este confirmată prin dovezi certe, că „bucchero“-ul se executa dintr-o pastă de argilă foarte fină şi îndelung lucrată cu mîna şi apoi expusă (după o sumară expunere la razele soarelui) unei intense fumigaţii şi la o temperatură care varia de la 90 la 900 grade. Această fumigaţie dădea o culoare opacă în interiorul pastei şi o culoare neagră lucioasă la exterior.

Vasele de argilă neagră au avut o foarte largă răspîndire în lumea etruscă şi au făcut chiar obiectul unui export în ţările mediteraneene, din Spania în Grecia şi pînă în Asia Mică. Sînt întotdeauna prezente în inventarele funebre, începînd cu secolul al VI-lea.

Pentru vasele pictate trebuie să distingem două mari categorii: vasele greceşti (corintiene şi mai ales attice) importate şi vasele lucrate în Etruria şi decorate de artişti locali.

La rîndul lor, vasele greceşti sînt împărţite în două categorii mai mici: vase lucrate şi pictate de decoratori greci în Grecia şi vase de model grec, lucrate în Etruria şi pictate aici de artişti greci ce locuiau în Etruria.

Interesul pe care vasele greceşti l-au suscitat la etrusci a fost enorm şi acest lucru este dovedit de numărul imens de vase greceşti prezente în necropole. Trebuie să notăm totuşi că unele tipuri de vase greceşti, deşi faimoase în patrie şi în afară, ca de pildă vasele roşii din Milet, vasele de alabastru din Samos, vasele negre din Lesbos, cele albe din Rodos au fost ignorate sau aproape ignorate de către etrusci, care în schimb îşi dovedeau preferinţa nestrunită pentru vasele corintiene, pentru vasele attice şi ionice.

(NOTĂ. Ştim că vascografia attică s-a născut şi s-a dezvoltat la Atena, la periferia cetăţii, în preajma secolului al VI-lea î.e.n. şi a atins cea mai mare strălucire în jurul anului 550 î.e.n. La începutul secolului lui Pericle pictura pe vase a

ajuns la un înalt nivel artistic, astfel încît atelierele și școlile meșteșugărești, cunoscute în Grecia și în afară, s-au organizat în așa fel încît să producă vase și să le vîndă într-un regim care se apropia foarte mult de cel monopolist. Numele celor mai faimoși decoratori zburau pe buzele cunoscătorilor și vasele, semnate de către șefii de școală, erau disputate la prețuri foarte ridicate de către o clientelă mereu mai numeroasă și mai exigentă. În primii ani ai secolului al V-lea, ceramiștii atenieni au abandonat stilul arhaic, denumit și „stilul sever“ ce avea drept caracteristică pictarea figurilor negre pe fond roșu. Au trecut la un stil mai modern, denumit și „stilul înflorit“, caracterizat prin pictarea figurilor roșii pe fond negru. Decoratorii acestui nou stil preferau un stil mai dezinvolt, mai elegant, mai rafinat. Desenul a cîștigat în finețe și precizie.

Avem norocul să cunoaștem numele acestor mari artiști șefi de școală, deoarece ei, după cum am spus, obișnuiau să-și semneze lucrările. Epictet, poate inițiatorul stilului înflorit, s-a dedicat descrierii vieții cotidiene a concetățenilor săi, reproducînd banchete, serbări, jocuri, neglijînd astfel obiceiul perioadei precedente care prefera motive mitologice. Marelui Epictet i-a urmat celebrul Eufroniu, a cărui dată de naștere nu o cunoaștem, dar știm că a murit în anul 467 î.e.n. Acesta, inițiat în școala arhaică, prezintă uneori în stilul său urme de rigiditate, dar atinge o măiestrie și un talent extraordinar în compoziția și execuția operelor sale.

Nu ne putem consacra mai mult acestui subiect foarte interesant deoarece am depăși limitele pe care ni le-am propus. Dorim numai să menționăm că în afara celor numiți au fost foarte cunoscuți și ceramiștii Eutimide, (rivalul lui Eufroniu), Hieron și Duride. Se cunoaște și faptul că după „stilul înflorit“ a urmat „stilul liber“, care a produs o cantitate foarte mare de vase. Șeful școlii acestui stil a fost ceramistul Eson, urmat de mulți alți artiști).

Vasele attice şi corintice au reprezentat, bineînţeles, patrimoniul arheologic cel mai bogat din necropolele etrusce şi au făcut obiectul, dacă nu scopul principal, al unui număr foarte mare de arheologi şi cercetători, mai mult sau mai puţin oficiali, din toate timpurile.

Costul acestor vase trebuie să fi fost ridicat chiar şi pe vremea etruscilor dacă aceştia s-au gîndit, curînd, să invite decoratori greci să lucreze în Etruria şi să pună bazele unor adevărate şcoli de ceramică. Aceste şcoli, care se foloseau de meşteri greci şi de vase de formă grecească dar de factură etruscă, s-au bucurat de succes timp îndelungat şi au furnizat un tip de obiecte funerare care, chiar dacă nu avea o valoare excepţională ca cel de import, este totuşi de un foarte mare interes arheologic şi artistic. Trebuie să menţionăm că o astfel de artă locală a produs la rîndul ei o cantitate foarte importantă de vase attice, corintice şi adesea cu excelente rezultate tehnice şi artistice.

Cea de a treia categorie este reprezentată de vasele lucrate în Etruria şi pictate de artişti etrusci. În general sînt vase cu figuri negre care lasă ca fond culoarea roşiatică a argilei din care este făcut vasul. Modul lor de execuţie, desenul şi compoziţia nu rezistă comparaţiei cu perfecţiunea vaselor greceşti. Subiectele pictate pe aceste vase se referă în general la episoade din istoria sau mitologia greacă, ca muncile lui Hercule, întîmplările lui Tezeu, războiul din Troia, lupta Zeilor cu Giganţii şi alte subiecte luate întotdeauna din mitologia şi istoria greacă. Un subiect care revine frecvent este acela al sărbătorilor attice Panathenee, sau acela al reprezentării Minervei stînd între două coloane dorice, în timp ce înalţă lancea. Sînt reprezentate adesea curse pe jos, pe cal, cu carele, lupte libere, pugilatul, aruncarea suliţei.

Trebuie să recunoaştem că este aproape imposibil ca într-o lucrare ca a noastră, care are ca scop să călăuzească vizitatorul de-a lungul itinerarelor etrusce, să ne oprim şi să examinăm în

mod amănunțit fiecare subiect. În ceea ce privește vascografia, am încercat să simplificăm, cît mai mult posibil, foarte vastul subiect. Intenția noastră nu este aceea de a face din cititorul nostru un specialist și un expert cunoscător al ceramicelor antice, cît aceea de a-l fi apropiat de un domeniu cu limite foarte vaste și de un mare interes istoric, artistic și arheologic.

Concluziile introducerii

Aceasta este națiunea și aceasta este civilizația etruscă, așa cum ne-a apărut după ce am vizitat vestigiile sale foarte răspîndite, cetățile sale îngropate, necropolele sale. Avem ferma convingere că și cititorul nostru, cu aceeași emoție ca și a noastră, va recunoaște calitățile acestei civilizații unice și va fi de acord cu convingerile noastre. Civilizația etruscă a fost cu siguranță o mare forță, care a funcționat ca ferment pentru acele energii care au făcut din Roma națiunea cunducătoare pentru lumea cunoscută atunci. Etruscii au fost marii civilizatori ai Italiei, așa după cum romanii vor fi mai tîrziu marii civilizatori ai lumii. Cînd luăm în considerare uriașa importanță pe care au avut-o etruscii în evoluția civilizației umane, rămînem surprinși în mod dureros de numărul redus de date pe care le avem despre ei. Spre deosebire de greci și de romani, ei nu au glorificat, prin intermediul istoricilor și al poeților, măreția faptelor și a virtuților lor, dimpotrivă, dacă ar trebui să credem cele afirmate de greci și de romani, ar trebui să credem că etruscii n-au fost decît pirați, hoți, efeminați, intriganți, iubitori ai desfrîului și ai plăcerilor vieții. Totuși înșiși grecii au trebuit să recunoască de multe ori puterea lor maritimă, forța lor comercială, talentul lor artistic. Romanii, deși recalcitranți, au recunoscut că datorează civilizației etrusce cea mai mare parte a instituțiilor lor politice și a artelor lor. Bineînțeles că această recunoaștere a fost apoi diminuată de afirmația

(pe care romanii au susținut-o întotdeauna cu ostentație) că datorează culturii grecești toată cultura lor, toate rafinamentele, toate științele, uitînd poate că în primele secole ale istoriei lor tocmai etruscii au fost aceia care au dat Romei primele noțiuni politice, militare, artistice și religioase.

Europenii au negat sau au diminuat adesea importanța influenței culturale romane în țările lor, totuși nimeni nu poate să pună la îndoială că civilizația etruscă a fost prima civilizație italică care a dat Romei impulsul decisiv și i-a arătat căile gloriei și ale succesului.

Dacă examinăm apoi fenomenul Renașterii italiene trebuie să recunoaștem că din nou Toscana a fost aceea care a creat, prin intermediul geniului lui Giotto, Brunelleschi, Fra Angelico, Luca Signorelli, Michelangelo, Leonardo, Machiavelli, Galilei și al atîtor altora, noi minuni de civilizație, miracole care au scos Italia și Europa din tenebrele barbariei medievale. Nici o altă regiune italiană nu a știut să producă un număr atît de mare de genii și talente ca vechea Toscană. Nu știm dacă acest fenomen se datorează particularităților solului, sau mai degrabă străvechii rase etrusce care mai dăinuie încă aici. Să lăsăm această cercetare pe seama istoricilor care au poate mijloace mai adecvate decît noi pentru a căuta adevărul. Totuși să reținem faptul că trăsăturile unei rase rămîn aproape neschimbate în decursul secolelor. În locuitorii moderni ai diverselor regiuni din vechea Europă putem să recunoaștem pe vechii gali, pe anticii greci, germani și iberici și așa mai departe. Rădăcinile etnice și intelectuale nu se șterg atît de ușor pe cît se poate crede.

La romanii actuali notăm duritatea manierelor anticilor cuceritori, la napolitanii de astăzi, gata oricînd pentru mici afaceri și șiretenii, simțim influența Greciei care a dominat acele regiuni, timp de secole. Toscana din vremurile noastre păstrează încă intacte calitățile sale specifice și originale,
 care o plasează deasupra altor regiuni în ceea ce

privește intelectul și imaginația. Toscana apare vizitatorului ca pămîntul purității limbii italiene și al bunelor maniere și această înnăscută curtoazie a comportamentului lor credem că este patrimoniul de civilizație și de opulență al anticelor populații, transmis locuitorilor prin intermediul inteligenței străbunilor lor.

Capitolul I

VEII – VEIO

Hoc tunc Veii fuere: Quae reliquiae? Quod vestigium?

FLORUS[1]

Sic magna fuit Censuque virisque
Perque decem potuit tantum dare sanguinis annos
nunc humilis veteres tantum modo Troja ruinas
et pro Divitiis tumulos ostendit avorum.

OVIDIU — Met.[2]

Dintre toate cetăţile Etruriei, nici una nu ocupă un loc atît de important în istorie ca Veii.

Făcînd parte dintre cei mai vechi duşmani ai Romei, printre cei mai apropiaţi şi cu certitudine, printre cei mai formidabili, timp de aproape patru secole Veii a fost rivala sa în forţa militară, dar în acelaşi timp maestra sa în privinţa civilizaţiei şi a artelor. A fost ultimul bastion al etruscilor spre Roma, a fost Troia Italiei.

Veii suscită admiraţia noastră pentru îndelungata durată a eroicei sale rezistenţe, pentru legendarele sale fapte vitejeşti, legate de căderea sa, pentru strînsa legătură care o uneşte pentru eternitate de istoria Romei şi de înflăcăratele fapte eroice ale fiilor lui Romulus.

Atît de impresionantă era măreţia, grandoarea sa încît chiar după cucerirea sa, Veii se va lua la întrecere cu cetatea lui Romulus în ceea ce priveşte monumentalitatea edificiilor sale şi dacă n-ar fi fost agerimea romanilor, ar fi luat locul Romei pentru a deveni stăpîna lumii.

Este bine să reţinem că Veii, în timpul cuceririi sale, era mare şi populată ca Roma, Atena,

---

[1] Aceasta a fost atuncea Veii: Ce rămăşiţe? Ce vestigii?

[2] Astfel a fost mare prin averi şi oameni
Şi timp de zece ani a putut să dea atîta sînge
Acum o Troie umilă arată doar vechi ruine
Şi în loc de bogăţii, ale strămoşilor morminte.

Siracuza. Apoi, după căderea sa, a rămas în ruină.

Properțiu relatează că pe vremea lui August cetatea era de-abia cît un sat amărît. Deși a fost colonizată din nou de către primii Cezari, a căzut curînd într-o totală părăsire, astfel încît numele său a fost șters de pe harta geografică a Italiei.

Cînd apoi, odată cu reînflorirea literaturii, atenția culturală italiană își întoarce din nou privirile spre antichitățile sale, situarea cetății Veii a făcut obiectul unor nesfîrșite dispute. Fiano, Ponzano, Martignano, Civita Castellana, Sacrofano, Monte Lupolo învecinat cu Baccano, precum și alte locuri au avut susținătorii lor convinși. Era greu de descoperit locul exact și din pricină că la autorii mai vechi ca Dionysios din Halicarnas, Titus Livius, Eutropius erau indicate distanțe față de Roma care nu concordau. Numai la începutul secolului al XIX-lea, studiile lui Nardini și Fabretti au recunoscut în apropiere de Isola Farnese, într-un tîrg așezat la vreo unsprezece mile de Roma, pe partea dreaptă a șoselei Cassia, locurile sigure ale cetății Veii.

Via Cassia, în dreptul milei cinci (nu departe de mormîntul numit de obicei, și în mod greșit, al lui Nero) devia, pe o scurtă porțiune, spre dreapta, pentru a ajunge direct la Veii. Traseul acestui drum, care încă există ca o cărare, de nerecunoscut drept șosea, urmează un drum cu morminte și tumuli și nu poate fi recunoscut decît de un ochi expert. În prezent, în mod obișnuit se merge pe Via Cassia pînă la La Storta, apoi, după vreo trei kilometri, se ajunge la Isola Farnese.

Înainte de Isola Farnese, în fața ochilor se desfășoară o mare parte din cîmpia romană. Prăpăstii și rîpe, schimbînd contururile peisajului, înlătură monotonia cîmpiei înconjurătoare. Verdele închis al pădurilor colorează în mod plăcut cîmpiile și văile.

* * *

Satul Isola Farnese se înalţă deasupra unei culmi abrupte, şi după înfăţişare este un sat, dar în realitate este un castel, cu puţine case împrejur. Pe povîrniş sînt locurile unde se înălţau zidurile, templele, palatele din Veii. Acum locul este pustiu, în parte ascuns de un mărăciniş des, fără nici o urmă de locuinţe.

Din sat se vede vîrful împădurit al muntelui Musino, deasupra lui Sacrofano, despre care se crede că a fost protagonista anticelor rituri, un fel de Eleusis sau Delfi, probabil, ale Etruriei. În spatele muntelui Musino se văd cele trei vîrfuri ale munţilor Sabini, apoi Tivoli, care luceşte pe fundalul obscur al muntelui Gennaro, apoi şi mai departe, măreţul lanţ al Apeninilor. Privirea se opreşte cu bucurie pe munţii Abruzzi, toţi acoperiţi cu zăpadă. Ce peisaj magnific! Ei apar solemni la orizont, din oricare punct al Campaniei Romane ar fi priviţi. Aceste culmi măreţe nu sînt atît de prăpăstioase şi de aride ca cele din Alpi, mai degrabă coboară lin spre cîmpie, pînă la a-şi amesteca culorile într-o plăcută unitate de nuanţe.

Isola Farnese este un sat cu puţine case vechi, cu nu mai mult de treizeci de locuitori. Şi castelul Rospigliosi este în ruină. Peşterile care se deschid de-a lungul povîrnişurilor înconjurătoare conferă un interes misterios locului şi stîrnesc curiozitatea cercetătorului. În mica piaţă a statului zac abandonate cîteva rămăşiţe de marmoră, cu inscripţii din epoca romană.

„Ciceronele“ din Veii este un bărbat înalt şi impunător, plin de demnitate profesională, chiar dacă culoarea gălbuie şi privirea aprinsă, sălbatică, trădează suferinţele provocate de malarie.

* * *

Cel ce se încumetă să viziteze Veii să nu se aştepte să vadă multe lucruri din trecut. Rămăşiţele sînt puţine, chiar dacă prezintă un mare interes. Veii trăieşte mai mult prin istoria decît prin monumentele sale. Nu a avut Coliseul său, Partenonul sau Piramidele, a lăsat puţine fragmente din

care cercetătorul de-abia poate să-i reconstruiască cadrul. Veii a căzut în fărîmituri și pulbere, cetatea este propriul său mormînt. Nu se încearcă aici febra marilor descoperiri, totuși umbra anticei glorii, care plutește împrejur, valorează mai mult decît un templu sau o coloană. Există ceva în atmosferă ce se simte și se percepe, există la Veii senzația arzătoare a ceea ce a fost și nu mai este. Desigur, cercetătorul ar dori mai multe fragmente pentru a uni prezentul cu trecutul. Adesea numai imaginația noastră poate să înlocuiască materialul care lipsește.

Ținînd seama de sărăcia resturilor, nu merită să faci înconjurul complet al zidurilor. Trei sau patru sînt punctele mai interesante de vizitat: Citadela, Columbariul, Ponte Sodo și mormîntul pictat. În afară de acestea se mai întîlnesc ici și colo bucăți de ziduri, vestibule de porți, fundațiile unor poduri. Voi descrie parcursul primei mele vizite și vizitatorul, cu ajutorul planului, va putea recunoaște locurile interesante înlăuntrul și în afara zidurilor etrusce.

Coborînd în rîpa care desparte Isola Farnese de antica Veii, se va ajunge la moară, care ocupă o poziție dintre cele mai pitorești. Sus, Isola Farnese domină peste capetele noastre, jos, un pîrîu formează o cascadă înlăuntrul unei trecători adînci, umbrită de stejari centenari. În apropiere de moară se află rămășițele zidurilor etrusce, formate din mici blocuri dreptunghiulare de „nenfro“.

Informațiile ghidului (ca și în alte localități) trebuie să fie acceptate cu multă precauție, cum s-ar spune în zilele noastre, sub beneficiul inventarului. „Ciceronele“ nostru ne asigură că moara reprezintă punctul în care au fost măcelăriți Fabii, dar, referitor la aceasta, Titus Livius ne informează că aceștia au fost masacrați pe înălțimi și nu în vale. Ghidul ne arată zidurile din vale și le confundă cu pilonul unui pod. Tac prudent, nu pot să-l condamn pe amicul nostru care este, cu toate acestea, foarte amabil cu mine. Îmi amintesc un proverb dialectal care spune: „Ascultă, vezi și taci dacă vrei să trăiești în pace“.

PLANUL CETĂȚII VEII

A — K = Locul vechilor porții
L. M. = Probabil locul unor porți
N. = Forul Cetății romane Veii
O. = Drum antic, probabil Via Veientana
P. = Intrare cu scări. „La Scaletta"
Q. = Vîlcea prin care a trecut poate un drum
R. = Locul columbariului din stîncă (pag. 12) și pod în ruină
S. = Piciorul (pilonul) unui antic pod
T. = Locul zidurilor masive descrise de Gell
U. = Cariară, unde Gell a plasat intrarea în galeria lui Camillus.
V. = Culmile unde Gell a amplasat Tabăra lui Camillus
X. = Locul unde Nibby a presupus un drum ascuns între Veii și culmea Isolei.

a. = Nympheum
b. b. = Fragmente din anticile ziduri
c. = Ape minerale
d. d. = Morminte
e. e. = Fundațiile unor fragmente de ziduri antice
f. = Case în ruină
g. = Morminte în stîncile de sub Isola

Liniile duble indică drumurile moderne; liniile punctate indică potecile sau urmele vechilor drumuri.

Urmînd conturul de sus al cetății se găsesc multe urme ale străvechilor ziduri. După ce am trecut prin cîteva lanuri de porumb, ne-am pomenit în inima anticei cetăți Veii. Aici a fost găsită marea statuie a lui Tiberiu care se găsește în prezent la Vatican, precum și cele douăsprezece coloane ionice de marmoră care susțin în prezent porticul Palatului Poștelor din Roma (*NOTĂ. „actualul portic Veii din Piața Colonna*"). Aici era „Forul" din „Municipium Augustum Veiens", care se înălța pe ruinele cetății etrusce Veii.

Municipiul roman ocupa numai o mică parte din antica cetate, iar Columbariul roman se găsea în afara hotarelor sale. Cînd a fost descoperit, columbariul conținea decorațiuni de stuc și picturi, într-o excelentă stare de conservare, așa cum își amintește Nibby, dar acum este complet părăsit.

Într-un alt luminiș, năpădit de tufișurile de muri, am descoperit urmele unei șosele romane, ușor adîncite între două mase de pămînt. Trebuie să fi fost Via Veientana, care unea Municipiul Veii cu Via Cassia și Roma. Aș putea recunoaște traseul său, pe lungă distanță, după blocurile poligonale de bazalt care-i formau fundația. Această învălmășire de șosele a fost poate una din cauzele care nu au permis măsurarea exactă a distanței de la Veii la Roma și a lăsat, timp de secole, nesigur amplasamentul său.

Citadela etruscă ocupă pînă și acum o ridicătură îngustă care se înalță vertical peste rîpele adînci și pitorești care o înconjură. Numai într-un singur punct o potecă strîmtă care urcă o unește cu restul cetății. Topografia locurilor arată limpede că aceasta era acropola cetății etrusce. Astăzi este numită Piața Armelor. Poziția sa, față de restul cetății, arată limpede că este partea ei cea mai veche. Se vede clar că trebuie să fi fost nucleul unei cetăți antice. Apoi, cum s-a întîmplat la Atena, Roma, Siracuza, citadela s-a mărit pînă a devenit și a rămas centrul unei adevărate cetăți. Cînd a fost apoi înconjurată de noua cetate, a fost unită de restul caselor printr-o limbă de

pămînt înălțată. Ceva asemănător s-a întîmplat și la Roma atunci cînd primitiva cetate a lui Romulus, limitată la origine numai la muntele Palatin, s-a unit cu Capitoliul și cu celelalte coline formînd o cetate unică.

Făcînd ocolul Pieții Armelor se vedeau jos frumoasele văi care o împresurau, precm și cele două cursuri de apă care, ca un colan strălucitor, îi înconjurau culmea, înainte de a se vărsa în apele Tibrului, sub numele unic de Crèmera.

*
* *

Luxuriantele nuanțe autumnale ale pădurilor încoronau vîrfurile contraforturilor și îmbrăcau în roșu și gri pereții rîpelor. Roșul întunecat al stejarilor, portocaliul și roșul strălucitor al viilor făceau un contrast viu cu verdele smaragd al pășunilor din fundul văii. Pe colina din față erau puține case și ogoare cultivate. Suprema tăcere a cîmpiei romane domnea pretutindeni.

Cît de diferită trebuie să fi fost scena atunci cînd Camillus a privit Veii, de pe aceeași înălțime, imediat după înfrîngere. Incendiile din cetatea care ardea se înălțau pînă în înaltul cerului. Bătălia sălbatică era în plină desfășurare. Puternice erau strigătele învingătorilor și cumplite erau țipetele de disperare ale celor învinși. Romanii se revărsau pe străzi prin porțile larg deschise, gata să ucidă și să jefuiască. Învinșii fugeau, depășeau avanposturile dușmanilor și dispăreau prin ogoare. Rîul Crèmera, roșu de sînge, curgea pînă la vechile tabere ale Fabiilor, a căror distrugere a fost răzbunată atît de dur de Camillus. Se spune că, deodată, marele Condotier, învins de emoție, a izbucnit în hohote de plîns, pentru bucuria victoriei și din mila pe care i-o inspirau cei învinși. Marea cetate Veii, încăpățînata rivală a Romei, ghimpele înfipt în șoldul marei Lupoaice, era la picioarele sale și Camillus îi deplîngea sfîrșitul. Ca și Troia a rezistat zece ani nesfîrșiți, ca și

 Troia, Veii a fost cucerită printr-o stratagemă,

ultima resursă a unui dușman care se simțea incapabil de acum înainte de acțiuni de forță.

Povestea galeriilor subterane ale lui Camillus este prea cunoscută pentru a mai fi amintită. Camillus a pus să se sape aceste treceri pînă sub templul Junonei de pe Acopole și a condus personal trupele de asalt. Pătrunzînd de jos în marele templu, au surprins pe Aruspicele etrusc în timp ce aducea jertfe zeiței. Deoarece aruspicele a prezis că cel care va sfîrși sacrificiul va deveni regele Veilor, soldații au luat măruntaiele victimei și le-au pus în fața lui Camillus, care la rîndul său le-a oferit zeiței, cu propriile sale mîini, îndeplinind astfel prezicerea preotului.

După cucerirea citadelei, trupele lui Camillus au pătruns în marea cetate și au deschis porțile camarazilor. Cetatea a căzut și a început tragedia Veilor. Titus Livius a comentat cu înțelepciune: „Nu este nevoie să se caute în prezent adevărul despre evenimente și despre modul în care au avut loc în realitate, avînd în vedere că aceste fapte s-au întîmplat într-o epocă atît de îndepărtată încît au luat aparența unei legende, aproape a unui miracol. Ele trebuie acceptate cu o încredere absolută. Cînd este vorba de evenimente atît de îndepărtate, trebuie acceptate ca adevărate toate acele fapte care au aparența adevărului".

*
* *

Am cercetat cu grijă citadela în căutarea unor urme ale templului Junonei. Singurele resturi antice încă vizibile sînt unele fundații pe marginea povîrnișului, care ar putea fi fundațiile templului sau, după cum crede Gell, ar fi pur și simplu bazele turnurilor care apărau Citadela. În aceste locuri au fost descoperite cîteva morminte, printre care unul al familiei Tarquiților, din care făcea parte un foarte cunoscut scriitor despre Prezicerile Etrusce, amintit de Plinius și Macrobius. Aceste morminte sînt cu certitudine romane și datează din perioada dominației romane.

Nu există nici o urmă a galeriilor subterane ale lui Camillus, după cum nu există nici o urmă de canalizare, atît de obişnuită în locurile etrusce, fiind poate ascunse de mărăcinişul des care acoperă pereţii acropolei. Fantezia noastră ne face să ne închipuim cu uşurinţă trupele lui Camillus atente să lărgească cu multă grijă şi în mare taină reţeaua de canalizare, pentru a permite trecerea batalionului înarmat. Şi alţi cercetători au dat greş în această cercetare, totuşi nu putem accepta părerea lui Niebuhr care a pus la îndoială existenţa lor.

Dacă este adevărat că nu trebuie să credem orbeşte în legende, de care se îndoiesc chiar şi Titus Livius şi Plutarh, trebuie să recunoaştem totuşi că sistemul reţelei de galerii subterane ale lui Camillus este realizabil şi nu imposibil, chiar din cauza calităţilor tufului, care este o rocă moale şi uşor de prelucrat. Şi este normal ca atunci cînd o cetate rezistă zece ani unui asediu, trebuie să se recurgă la o viclenie pentru a o cuceri.

Coborît în vale, pe unde trecea şoseaua Veientană, ochiul meu a fost atras de nişte trepte săpate de-a lungul peretelui stîncos, formate din pietre îmbinate fără mortar. Partea de jos a acestor trepte (pe care localnicii le numesc „Scăriţele") este prăbuşită ,iar partea de sus este de asemenea sortită să dispară curînd din cauza rădăcinilor murilor care au pătruns între rosturi. Au fost descoperite în 1840, cînd, din cauza ploilor abundente, au fost eliberate de pămîntul ce le ascundea.

De la citadelă, linia zidurilor se întoarce spre nord. După ce se trece de urmele a două porţi, se coboară de-a lungul povîrnişului pînă la pîrîul care curge pe fundul văii. Terenul este foarte accidentat şi pitoresc, acoperit cu un mărăciniş foarte des. Este presărat cu stînci de culoare gri care conţin firide săpate într-o dezordine sălbatică. Este aşa-numitul „Columbariu". Firidele sînt de diferite forme şi dimensiuni, aproape toate putînd să conţină numai o singură urnă. Gell crede că sînt de origine etruscă şi nu romană. Lenoir

este de aceeaşi părere, dar mie mi se pare că sînt mai mult romane decît etrusce.

Drumul care uneşte direct antica cetate Veii cu actualul Formello, traversează rîul peste un pod de la care mai există încă blocuri din arcurile împrăştiate în albie. Puţin mai în amonte stă încă în picioare o bucată de zid care trebuie să fi fost unul din pilonii podului însuşi.

Am continuat să merg în direcţia Podului Sodo. În stînga mea, malurile pîrîului, cu pante repezi şi stîncoase, mărginite de sălcii cu ramuri încovoiate deasupra curentului, de plopi şi de o specie de stejar. Sus, pe marginea pantei abrupte, din loc în loc se văd bucăţi din anticele ziduri etrusce care ies în afară din frunziş. Pe dreapta există tumuli pe flancurile cărora se mai văd încă intrările în morminte. Acestea sînt distruse din loc în loc fiind un lucru obişnuit pentru descoperitori să deschidă mormîntul, să-l prade şi să-l închidă din nou.

Este uşor de trecut podul fără să bagi de seamă deoarece acesta este numit în mod impropriu pod, dar în realitate este un zid de tuf străpuns pentru trecerea cursului de apă. Este o săpătură etruscă lungă de circa optzeci de metri. La prima vedere pare într-adevăr o deschizătură naturală, dar dacă este observată de jos, regularitatea operaţiei de tăiere arată limpede că este artificială. Etruscii preferau să facă cursul de apă să treacă prin acest pasaj, la adăpost, pentru a evita revărsarea lui în timpul iernii, datorită viiturilor, inundînd astfel valea şi pentru a permite trecerea persoanelor de pe celălalt mal, făcînd să funcţioneze această operă manuală ca un adevărat pod. În *Faste*, Ovidiu aminteşte că Crèmera era foarte impetuoasă în timpul iernii (Cremera rapax quia turbidus hibernis fluebat aquis)[1].

Puţin mai în amonte de Ponte Sodo, acolo unde terenul este uşor în pantă, de-a lungul Crèmerei, multe bazine săpate în tuf l-au făcut pe

---

[1] Cremera vijelioasă deoarece curgea tulbure cu unde hibernale.

Gell să presupună că au fost pregătite pentru spălarea rufăriei locuitorilor. Poate erau pur și simplu gropile din care au fost extrase blocurile necesare pentru ziduri și pentru case.

În amonte de Ponte Sodo există un alt pod numit Ponte Formello, ai cărui piloni sînt din „nenfro", cu siguranță de origine etruscă, în timp ce arcul a fost construit sau reconstruit din cărămizi romane. Traversînd podul și urmînd direcția zidurilor etrusce, se încrucișează o șosea săpată în tuf, în mod clar de origine antică, de al cărei bazalt intact își amintea Nibby în 1825. În prezent nu au rămas decît puține blocuri deoarece restul a fost prădat de locuitori.

Un drum duce direct la Ponte dell'Isola, un pod pitoresc, cu o singură arcadă cu lărgimea de circa opt metri. Unii autori cred că este de origine etruscă, dar mie nu-mi pare atît de vechi.

În legătură cu vechimea podurilor considerate de origine etruscă, trebuie să ținem seama de faptul că înainte de anul 575 de la întemeierea Romei (178 î.e.n.) care este data construirii podului Emilius, nici un pod din Roma nu era de piatră și această dată este mult posterioară cuceririi Etruriei și căderii cetății Veii. Pentru ce au folosit romanii timp atît de îndelungat poduri de lemn peste Tibru? Pentru a răspunde la această întrebare trebuie să ținem seama de faptul că Tibrul a fost întotdeauna una din principalele apărări a Romei împotriva dușmanilor săi și că Podul Sublicio a fost menținut din lemn vreme îndelungată, pentru că era un fel de pod care se putea ridica, construit în așa fel încît putea fi distrus în mod rapid, în caz de pericol. Acest pod a fost menținut din lemn ca o datorie religioasă și era încredințat grijii unor sacerdoți speciali.

Referitor la aceasta nu trebuie să uităm că toți autorii antici (ca Plutarh, Varrus, Dionysios din Halicarnas, Plinius) erau de acord că Pontifex Maximus (în afara îndatoririlor religioase) trebuia să răspundă de construirea și întreținerea podurilor, cunoscînd formulele construirii arcelor, pe care casta lor le păstra cu gelozie. Cu-

vîntul Pontifex deriva direct din etimologia „Pontem facio"[1]. Numai după cucerirea Etruriei și învingerea lui Hannibal a dispărut teama de „dușmanii de la porțile Romei". Numai atunci au apărut primele poduri de piatră peste Tibru. Romanii au recurs probabil la ingineri-preoți etrusci pentru a avea formula arcelor sau au copiat arcul de la Cloaca Maxima, opera regelui etrusc Lucius Tarquinius Priscus.

De la Ponte dell'Isola o potecă duce la moară. Aici se încheie înconjurul cetății. Gell afirmă că perimetrul cetății Veii era de patru mile, iar Nibby de șase mile. Aceasta coincide cu afirmația lui Dionysios din Halicarnas care spunea că cetatea Veii era de aceeași mărime ca și Atena. Perimetrul Atenei era de șaizeci de stadii, ceea ce corespunde cu șapte mille și jumătate romane. Acceptînd cea mai redusă estimare a stadiului, adică zece stadii pentru o milă, se ajunge la un total de șase mile ca perimetru. Roma lui Servilius Tullius, pe care Dionysios o compară cu Atena, avea aproape aceeași circumferință. Traducînd aceste cifre în metri, observăm că perimetrul cetății Veii era de circa zece mii opt sute de metri.

Aceasta era deci Veii, odinioară cea mai puternică și cea mai bogată cetate din Etruria, faimoasă prin frumusețea, artele, rafinamentul său, egală ca suprafață cu Roma și Atena, puternică în arme ca și marea ei rivală, apărată de o poziție de necucerit, faimoasă în întreaga Etrurie prin măreția edificiilor sale și prin opulența pămînturilor sale, preferată de romanii înșiși în locul propriei lor cetăți.

Acum este pustie și nepopulată, fără nici o casă, fără nici un locuitor. Templele și palatele sale nu mai există. Nu a mai rămas nimic după tragedie, numai puține resturi de ziduri și cîteva morminte goale, atît cît să poată aminti drumețului că aici a fost odată marea cetate Veii. Plugul trece acum peste pieptul său și păstorii își conduc turmele prin Forurile și Piețele sale!

---

[1] Fac un pod.

Pe timpul lui August, Properțiu descria astfel scena de pustiire și durere:

Heu, Veii veteres! Et vos tum regna fuistis
Et vestro posita est aurea sella Foro,
Nunc intra muros, pastoris buccina lenti
Cantat, et in vestris ossibus arva metunt.

(Oh! antică Veii! Și tu erai pe atunci un regat, și un tron de aur era așezat în Forul tău. Acum între zidurile tale auzi păstorul cîntînd din cimpoi și se cosesc ogoarele printre mormintele tale).

Cum putem explica atîta ruină, încă din epoca lui August? Știm că cetatea nu a fost complet distrusă după cucerire. Poate au dărîmat numai zidurile fortificațiilor. Este cert că romanii, cînd au văzut-o, atrași de măreția sa, au fost tentați să părăsească cele șapte coline și să meargă să trăiască la Veii. Numai după cucerirea Romei de către gali, un decret al Senatului a interzis romanilor să se mute în afara zidurilor, așa cum ne relatează Titus Livius. Aceasta dovedește că a existat cel puțin un început de strămutare. Niebuhr afirmă, și ipoteza sa poate nu este eronată, că de atunci a început demolarea părților arhitectonice ale cetății Veii, pentru a înfrumuseța Roma.

Ca o concluzie a celor spuse mai sus, trebuie să conchidem că două au fost motivele principale ale abandonării cetății Veii: decretul Senatului și malaria, al doilea motiv ca o consecință a primului.

Știm că atunci cînd cîmpia romană era sub dominația etruscilor, avea un climat sănătos, era bine îngrijită, minunat cultivată, cu numeroase sate și gospodării. Prin cucerirea teritoriilor de dincolo de Tibru, romanii au împins treptat populația mereu spre nord. Au lăsat teritoriile goale și pustii din motive de securitate și atunci a început să bîntuie malaria, la început în părțile mai joase, pentru a urca apoi în întregul teritoriu pînă la lanțul secundar al Apeninilor. Cînd romanii și-au dat seama de daunele provocate, au încercat să remedieze situația prin distribuirea unor terenuri, în scopuri agricole, legionarilor reîntorși din război și printr-o sistematică activitate de culturi

agrare. Bătălia a fost angajată, dar niciodată cîștigată. Locurile odinioară salutare au fost pustiite de teribila febră.

Agonia cetății Veii a durat aproape patru secole. Locul a fost luat în grijă de August care l-a ridicat la rangul de „Municipiu“, dar spiritul vital al cetății Veii se stinsese. „Municipium Augustum Veiens“ ocupa de-abia o treime din suprafața cetății etrusce. A luptat aproape un secol pentru a supraviețui, dar în epoca lui Adrian cade din nou în ruină și pentru totdeauna.

Deși August a înfrumusețat-o cu temple, un teatru, cu terme, nu a reușit să renască. Strabon (care a trăit în vremea lui Tiberiu) vorbea despre Veii ca despre o localitate fără importanță, de un sat neînsemnat. Din epigrafia locală este dovedit faptul că Municipiul a continuat să supraviețuiască, deși cu greu, pînă în perioada Imperiului tîrziu. Ultima inscripție găsită, păstrată la Vatican, este o tăbliță dedicată lui Constanțius Clorus, tatăl împăratului Constantin. Cetatea Veii mai este amintită în itinerarul lui Teodosie, în secolul al IV-lea și apoi nimic.

Am descris prima mea întîlnire cu Veii astfel încît să indic cercetătorului ceea ce este recomandabil de văzut. Pe urmă am petrecut zile nenumărate umblînd în lung și în lat, în orice anotimp, în jurul zidurilor și în interiorul acestei cetăți.

De cîte ori mă duc la Veii sînt zguduit de rapidul progres al distrugerilor. Nibby și Gell amintesc multe vestigii arheologice care astăzi nu mai există. În fiecare an găsesc că există mai puține lucruri de văzut. Chiar și zidurile, ca și pilonul deasupra gropii de la Formello, atît de solid încît părea imposibil de urnit din loc, a fost dărîmat și blocurile luate de acolo. Mă tem că în curînd va trebui să se spună despre Veii: Etiam periere ruinae!, și ruinele tale sînt moarte acum!

* * *

Uneori, în cursul peregrinărilor mele prin aceste locuri, am intrat, cîteodată din curiozitate, alteori pentru a mă adăposti de ploi torențiale neaș-

teptate, într-una din colibele răspîndite pe cîmpie. Au un plan circular, alteori conic, construite cu ramuri de castan și acoperite cu ramuri de grozame, sînt locuite în tot cursul anului de păstori, în afară de toiul verii, în timpul transhumanței turmelor pe munții Abruzzi. Odată cu primele ploi din luna septembrie păstorii și turmele se înapoiază la șes și rămîn aici pînă la mijlocul lunii mai.

Vizitarea unei colibe este întotdeauna interesantă și merită să ne abatem puțin de la arheologie. În primul rînd este necesar un anumit curaj pentru a străbate bariera cîinilor, albi ca mieii, dar mari și feroci precum lupii. În afara colibei, ultima dată cînd am avut ocazia, am văzut o grămadă mare de miei, gata jupuiți, poate vreo sută, pe punctul de a fi trimiși pe piața din Roma.

Înlăuntru trosnea un foc mare. Era aprins pentru „urdă", pe care un păstor era pe cale să o prepare într-un cazan mare de aramă. Urda caldă este o cremă delicioasă și adesea am fost ispitit să intru într-o colibă în căutarea acestei delicatese, spre marea mirare a păstorilor, pentru care urda este un aliment sărăcăcios și aproape neînsemnat. Lîngă cazanul mare „ciobanul", stînd jos, distribuia subalternilor săi rația de urdă și umplea strachinile pe care aceștia i le întindeau. După terminarea distribuirii, vărsa urda caldă în niște coșulețe de trestie care permit zerului să se scurgă și pastei să se coaguleze într-o cremă moale, untoasă, cu gust foarte delicat și plăcut de fum. În acest timp, pe o masă mare, înclinată se scurgea brînza caldă încă, pusă într-o formă mare rotundă de lemn, legată de jur împrejur cu o frînghie.

Astfel în această colibă dintr-un ținut mlăștinos, douăzeci și cinci de bărbați, cu pulpele acoperite cu jambiere de piele de capră, cu părul căzut pe frunte, făceau să retrăiască faunii din mitologiile antice. Totuși nu au nimfe cărora să le facă curte, trăiesc în castitate aproape tot anul, mulgînd și tunzînd oile, hrănindu-se cu pîine, brînză și urdă, gustînd foarte rar carnea și vinul.

 Dorm în culcușuri instalate de jur împrejur, pe

mai multe rînduri, asemănătoare cuşetelor de pe vapoare şi pe care le numesc „priciuri". Acestea sînt visurile Arcadiei traduse în viaţă.

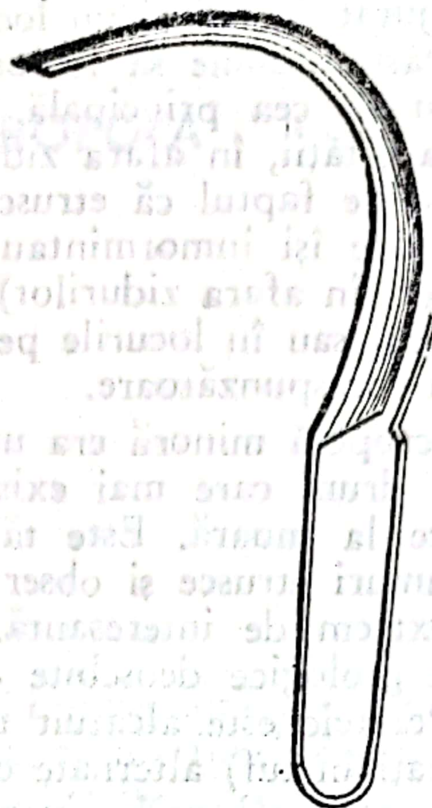
* * *

Dar să ne întoarcem la realităţile noastre. Veii a fost una dintre cele mai străvechi cetăţi etrusce, cu siguranţă o Cetate-Stat din marea Confederaţie. Marea întindere a teritoriilor sale, forţa sa militară, bogăţia sa au fost calităţi admise unanim de toţi, de Titus Livius la Dionysios din Halicarnas.

Din propria sa istorie nu cunoaştem mult, ştim numai că a fost într-o continuă luptă cu Roma. Acest fapt este repetat de către toţi istoricii antici, care ne-au transmis amintirea a nu mai puţin de patrusprezece războaie purtate de către cele două cetăţi, începînd cu primul, împotriva lui Romulus, pentru a răzbuna cucerirea Fidenei de către Roma. Veienii, învinşi cu pierderi foarte grele de către foarte tînăra sa rivală, au obţinut o pace de o sută de ani, cu condiţia să cedeze Romei şapte sate existente pe teritoriul său şi, pe deasupra, salinele pe care Veii le poseda la gurile Tibrului. Acest prim război poate fi datat în jurul anului 36 al Romei (717 î.e.n.).

Nu este sarcina noastră aceea de a enumera pe rînd toate războaiele purtate între cele două cetăţi, de altfel foarte bine descrise, pînă la ultimul amănunt, de către Titus Livius. Dorim numai să arătam că armistiţiile încheiate rînd pe rînd după fiecare război nu au fost niciodată respectate, atît de înverşunată trebuie să fi fost rivalitatea dintre cele două puteri care încercau să se domine una pe cealaltă, impuse de raţiuni de supravieţuire de neînlăturat.

Teribila luptă dintre cele două rivale a durat, cu şanse pentru una sau cealaltă, mai bine de trei sute de ani şi s-a sfîrşit de-abia în anul 396 î.e.n., odată cu căderea marii cetăţi etrusce, după un asediu de 10 ani. După căderea cetăţii Veii şi cucerirea teritoriului său, vedem Roma înfruntînd cu

Strigil etrusc

vigoare duşmanul dincolo de Tibru şi îndreptîndu-se direct spre inima Tusciei. După învingerea cetăţii Veii, soarta Imperiului etrusc a pălit foarte repede. Marile cetăţi-state, cucerite rînd pe rînd de forţa şi de iscusinţa politică a Romei, au dispărut încetul cu încetul. Marele astru etrusc, care a dat atîta lumină tinerelor populaţii italice, apunea încet, dar un alt mare astru răsărea la orizontul Italiei şi în lume. Roma.

Cerînd scuze cititorului pentru digresiunea, de altminteri necesară, să ne reîntoarcem la Veii. Legătura dintre actuala Isola Farnese şi Veii a făcut obiectul a diferite opinii şi dispute. Unii au identificat piscul cu citadela violată de Furius Camillus, prin faimoasa galerie subterană, alţii, cu mai puţină credibilitate, au considerat locul ca fiind tabăra celor trei sute de Fabii. Piscul, conform celor mai atente verificări, trebuie să fi fost pe vremea cuceririi Veilor nimic altceva decît o anexă a acropolei, pentru că pretutindeni pe coaste şi pe vîrf se observă morminte şi firide, cu certitudine de origine etruscă. De aceea este limpede că acesta trebuie să fi fost aspectul său şi pe vremea lui Camillus, întrucît etruscii nu au locuit niciodată

şi nu au înconjurat cu ziduri un loc destinat unor necropole. Aceasta trebuie să fi fost o necropolă minoră, pentru că cea principală era situată în partea opusă a cetăţii, în afara zidurilor. Trebuie să ţinem seama de faptul că etruscii (spre deosebire de greci care îşi înmormîntau morţii numai în nordul cetăţii, în afara zidurilor) îşi plasau necropolele în locul sau în locurile pe care le considerau cele mai corespunzătoare.

Această necropolă minoră era unită cu cetatea Veii printr-un drum care mai există şi care actualmente duce la moară. Este tăiat în tuf, ca multe alte drumuri etrusce şi observarea pereţilor tranşeii este extrem de interesantă. Aceşti pereţi revelează date geologice deosebite care merită să fie reţinute. Peretele este alcătuit din straturi de lapili (solidificaţi în tuf) alternate cu straturi subţiri de materie vegetală carbonizată. Ar părea o glumă a naturii, dar dimpotrivă, aceste straturi ne demonstrează, în mod cert, că întreaga regiune (în epoca geologică) era supusă unei intermitente, rapide şi alternative acţiuni ale vulcanilor din apropiere (Baccano şi Bracciano). Primul strat de lapili, solidificat în tuf, s-a acoperit de vegetaţie. A intervenit apoi cea de a doua erupţie. Acest strat lemnos a fost acoperit şi apoi carbonizat de o ploaie de lapili care, pe urmă, a alcătuit un nou pat de humus, potrivit pentru o succesivă serie de vegetaţii şi aşa mai departe. Faptul că aceste erupţii au urmat unele după altele, la intervale scurte, este demonstrat de subţirimea straturilor reziduale de cărbune interpuse în straturile de tuf vulcanic.

Vizita la Veii este esenţială pentru cercetătorul arheolog. Nu este departe de Roma şi necesită cel mult cinci ore pentru vizitarea completă a cetăţii, cuprinzînd Ponte Sodo, Columbariul, Mormîntul Campana şi Citadela. Natural, adesea imaginaţia trebuie să completeze ceea ce se vede, totuşi amintirea zorilor istorici ai Romei (pe care aceste locuiri o suscită) fac din Veii o vizită extrem de interesantă care va rămîne întipărită în memorie pentru totdeauna.

Capitolul II

VEII — NECROPOLA

Cele mai vechi morminte din Veii sînt alcătuite din încăperi cu paturi funebre sau gradene pentru susţinerea sarcofagelor săpate în rocă. Inventarul găsit era alcătuit din vase arhaice de teracotă, statuete de bronz foarte bine lucrate şi bijuterii de aur. Acest fapt rezultă din descrierile celor care le-au descoperit, deoarece actualmente vizita la necropola din Veii se reduce la vizitarea Mormîntului Campana, singurul mormînt lăsat deschis de către descoperitorul său, Cavalerul Campana.

Pe povîrnişurile înălţimii, pe care acum se află micul sat Isola Farnese, se găsesc numeroase grote, care la origine trebuie să fi fost, cu siguranţă, morminte etrusce şi care transformate de foarte multă vreme în staule şi grajduri, şi-au pierdut cu totul forma primitivă şi caracterul.

Cu toate acestea, săpăturile se succed aproape în fiecare an, totuşi mormintele, de-abia deschise, sînt golite de toate obiectele care pot fi vîndute şi sînt imediat astupate cu pămînt. Cea mai mare parte a pămîntului aparţine reginei Sardiniei, care, în cursul anotimpului potrivit, acordă dreptul de a face săpături, de obicei negustorilor de antichităţi din Roma, cu rezultatul că aceştia, după ce au recuperat piesele de aur, statuetele de bronz precum şi alte puţine obiecte comercializabile, închid din nou mormintele şi fug la Roma să-şi vîndă marfa.

În afară de morminte există la Veii şi tumuli, dar nu atît de numeroşi ca la Tarquinia sau Cer-

veteri. Dintre aceştia, unii sînt cu certitudine romani. Acel tumul, care este în afara cetăţii, în localitatea Vaccariccia, încoronat de o creastă de copaci, a fost săpat conform dispoziţiilor reginei Sardiniei, dar fără succes. Acest tumul, ţinînd seama de mărimea lui, putea să fi fost, foarte probabil, mormîntul vreunui lucumon, poate a acelui Proportius, lucumon al cetăţii Veii, amintit de Servius în lucrarea „Ad Virgilium", sau a altui demnitar din Veii. Merită să te urci pe acest tumul, dacă nu pentru altceva, măcar pentru splendida privelişte a Campaniei romane, de care te bucuri de pe vîrful lui.

Alţi tumuli există în valea rîului Crèmera, la poalele cetăţii etrusce şi tocmai din cauza poziţiei lor deosebite s-a crezut că pot fi mormîntul comun al celor căzuţi într-una din numeroasele lupte purtate împotriva Romei. Gherard crede că sînt din epoca romană.

Mormîntul Campana, singurul care poate fi vizitat, a fost descoperit în 1842 de către Cavalerul Campana, aşa cum am mai spus, şi este de o frumuseţe incomparabilă. Cavalerul Campana, foarte cunoscut la Roma pentru faimoasa colecţie de bijuterii etrusce pe care o posedă, nu numai că a pus mormîntul, în mod foarte inteligent, la dispoziţia celor care vor să-l viziteze, dar a lăsat intact tot inventarul funebru, în poziţia în care a fost descoperit.

Prima dată cînd am vizitat Veii, nu era deschis nici un mormînt, necropola existînd numai ca un pămînt cucerit de către prădători. Am aflat atunci că au fost explorate deja peste o mie de morminte, dar au fost închise din nou.

Descoperirea mormîntului Campana m-a făcut să fug la Veii. După ce am traversat vechea cetate, am observat că pădurea care acoperea partea de miazănoapte a cetăţii a fost tăiată şi nu mai ascundea minunata panoramă a cîmpiei romane.

Ochiul trecea acum de la masa de culoare gri a muntelui Aguzzo (deasupra lacului Bracciano) la

muntele Musino (deasupra lui Sacrofano). La picioarele mele se desfăşura sălbatică şi solemnă valea rîului Formello. Liniştea sa adîncă era întreruptă din cînd în cînd numai de lătratul cîinilor ciobăneşti şi de ţipătul ascuţit al şoimului care se rotea încet pe cerul azuriu. Jos se vedea satul Formello, retras pe povîrnişul său împădurit.

De la această înălţime am putut descoperi, pe colina din faţă, locul în care se găseşte mormîntul, unde o parte descoperită indica recentele săpături.

Mormîntul Campana

La jumătatea colinei numită „Poggio Michele" se deschide lungul „dromos", săpat în tuf, care coboară la mormînt. Intrarea este păzită de doi lei de piatră aşezaţi, sculptaţi în acel stil arhaic, care odată văzut, nu se mai uită niciodată. Înăuntru, în spatele a doi stîlpi, alţi doi lei asemănători primilor stau să păzească sufletele. Aceste sculpturi nu erau puse de pază la morminte pentru a îngrozi sau a descuraja pe eventualii violatori, cum ar părea, ci ca o imagine a puterii şi a respectului faţă de defunct. Acest obicei este foarte vechi şi aparţine simbolismului indian, egiptean, grec arhaic. Solomon era întotdeauna reprezentat cu doi lei aşezaţi lîngă tron, grecii îi puneau de pază la monumentele lor funerare şi la porţile cetăţilor, ca la faimoasa „Poartă a Leilor" de la Micene.

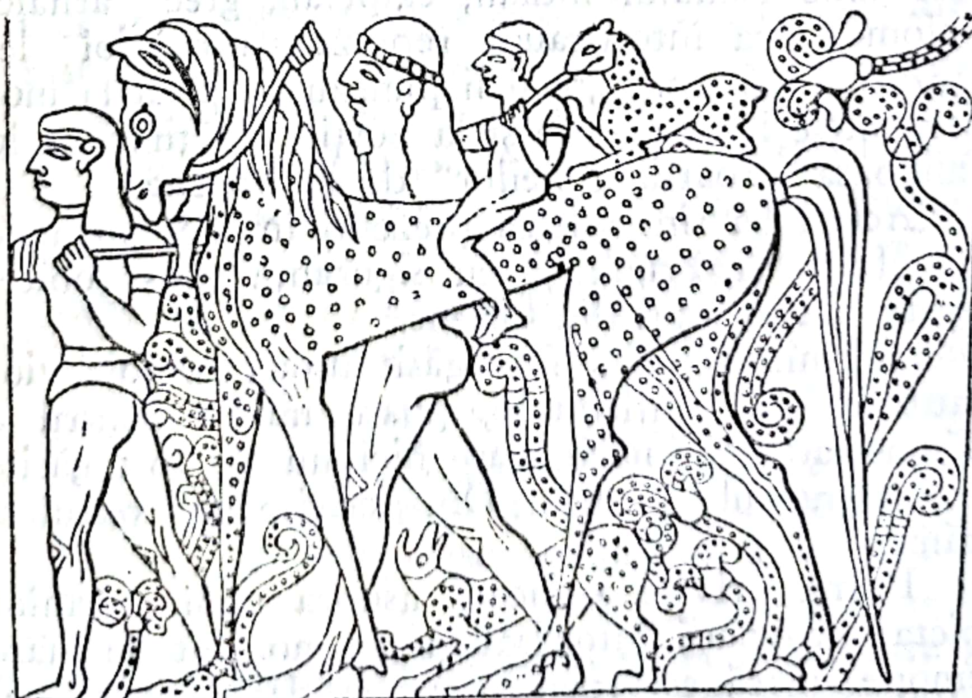
Aceşti lei sînt adesea prezenţi în monumentele din Licia şi Frigia şi cu siguranţă acest obicei etrusc a fost adus din Orient.

Mormîntul nu a fost găsit intact, a fost violat încă din antichitate, poate numai pentru a căuta aur şi bijuterii, care nici nu au fost găsite în inventarul funebru. Din fericire tot restul a rămas.

Prima privire aruncată asupra unui mormînt pictat provoacă întotdeauna un moment de mare emoţie. Dacă este pentru prima dată, vizitatorul va avea destule motive să-şi justifice marea uimire.

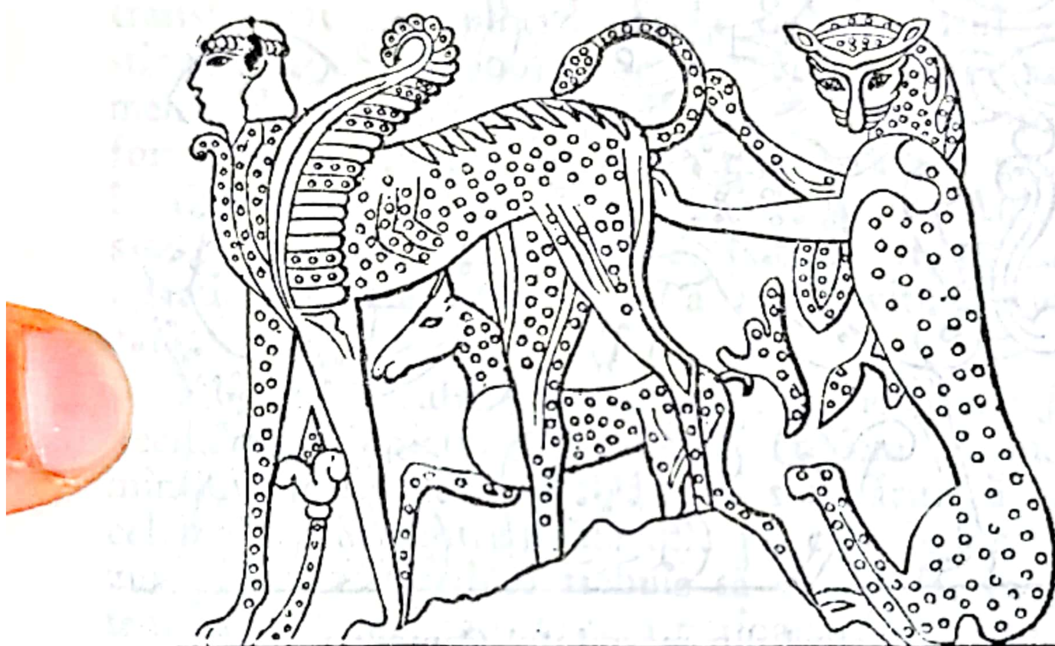
Încăperea funebră este joasă și întunecoasă, săpată în rocă, a cărei culoare gri închis contribuie la crearea unei atmosfere de teamă chinuitoare. În lumina săracă ce pătrunde prin intrare, de-abia se pot observa, în mod sumar, cioburi de vase împrăștiate, de diferite mărimi, și obiecte mai mici de teracotă și bronz, aliniate pe cîteva bănci sau direct pe pămînt. Apoi, de-abia obișnuit cu penumbra, ochiul este atras de fantasticele picturi de pe peretele din fund. Cum s-ar fi putut crea figuri mai stranii, mai fantasmagorice decît acestea?

În centrul panoului — un cal pe care călărește un băiat. Un bărbat îl precede, fiind înarmat cu securea etruscă cu două tăișuri. O panteră domestică este așezată pe crupa calului și pune o labă pe spatele călărețului. Un sclav, colorat în roșu închis, conduce calul. O altă panteră, asemănătoare celeilalte, dar cu cap de cîine, zburdă printre picioarele calului. Acesta are picioarele foarte lungi și subțiri, coapsele mușchiuloase, pieptul viguros, trupul lung și subțire ca acela al unui ogar. Culoarea, sau mai bine-zis culorile sînt indescriptibile. Gîtul și pieptul sînt roșii, cu pete galbene, capul este negru, coama și coada galbene, crupa și partea din față parțial galbene cu pete roșii.

Picturi din mormîntul Campana

În panoul inferior, un sfinx mare stă pe patru picioare (nu aşezat ca în reprezentările egiptene), cu chip omenesc, pieptul roşu cu pete albe, cu părul negru lins căzînd pe spate ca în figurile egiptene. Este înaripat, totuşi aripile sînt scurte, cu vîrfurile încreţite, cu penele negre, roşii şi galbene. Trupul, pieptul, picioarele şi coada sînt în parte galbene, în parte roşii. O panteră de dimensiuni mari, ridicată pe labele dinapoi, este aşezată în spate şi-şi sprijină labele pe corpul şi pe coada sfinxului. În planul al doilea, un măgăruş zburdă netulburat.

Picturi din mormîntul Campana

Pe panoul uşii prin care se intră în cea de a doua încăpere funebră, un băiat călăreşte un cal şi un leopard pătat este aşezat pe pămînt, în spatele scenei. În partea de jos, o fiară de mari proporţii, cu fălcile deschise şi cu limba atîrnînd afară, pare atacată de doi cîini. Toate animalele sînt pictate în fantasticul amestec de culori deja descrise.

Acest stil straniu aminteşte unele morminte din Cerveteri şi Tarquinia din perioada arhaică, dar aceste figuri par şi mai vechi. Nu pot să emit o apreciere precisă în ceea ce priveşte stilul şi perioada, pot spune numai că se aseamănă mult cu animalele de pe vasele proto-corintice şi cu certi-
 tudine este reprezentat un simbolism care nouă ne

scapă. Cine poate să le dea o semnificaţie exactă? Cine poate să citească cu precizie scrisul ermetic al simbolurilor lor? Panterele revin mereu în mormintele etrusce, sînt sacre la Bachis şi sînt puse pentru paza defunctului. Băiatul călare poate că reprezintă sufletul defunctului în călătoria spre eternitate (cum este adesea reprezentat pe urnele cinerare din Volterra). Figura cu securea cu două tăişuri poate să fie o reprezentare arhaică a lui Charon etrusc, nereprezentat încă cu atributele înfiorătoare din perioada mai tîrzie.

Picturi din mormîntul Campana

Deşi stilul aminteşte picturile egiptene, expresia picturală nu este egipteană, aşa cum am văzut în unele morminte din Tarquinia. Aici desenul este viguros şi hotărît, inspiraţia spontană şi independentă. Dacă voim să ducem analiza pînă la limitele imaginabile ale simbolismului, putem afirma că sînt încercări (fără îndoială reuşite) de a transfigura aspectul uman sub aspect supranatural, prin intermediul purificării prin moarte, înţeleasă ca o concluzie purificatoare a vieţii.

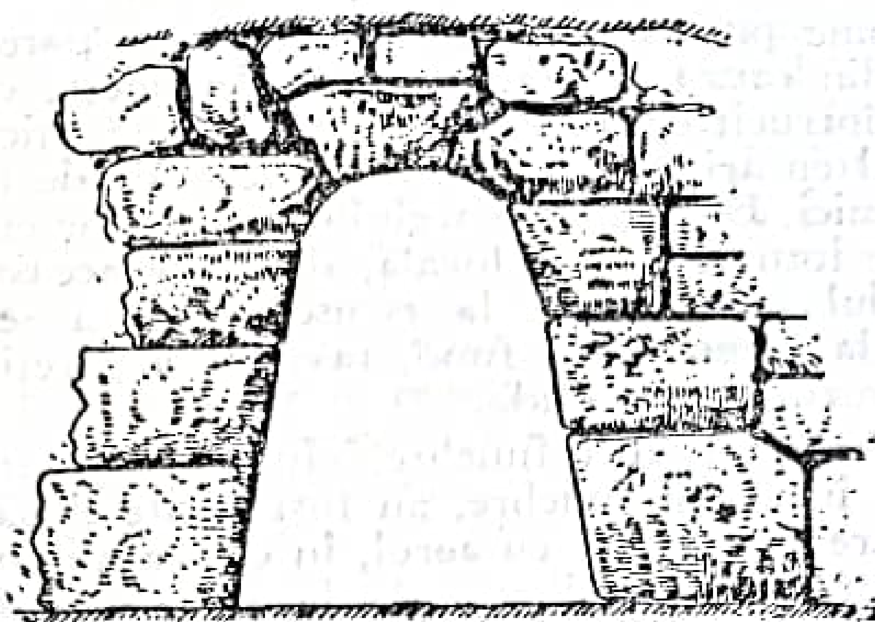
Arhaica şi stilizata reprezentare a florilor împrăştiate printre siluete, precum şi strania îmbinare a culorilor ne fac să ne gîndim nu numai la vasele greceşti proto-corintice, aşa cum am mai spus, ci cu toată intensitatea şi la unele picturi

mexicane pre-columbiene. Sfinxul, deşi pare egiptean din cauza pieptănăturii, se deosebeşte de tradiţie, întrucît egiptenii nu au reprezentat niciodată sfinxul cu aripi, chiar dacă acestea sînt de dimensiuni mici. Decorarea marginilor picturilor cu floarea de lotus este pur locală, deoarece aceasta este simbolul imortalităţii la etrusci. Pictura se limitează la peretele din fund, tavanul şi pereţii laterali prezintă roca nudă.

Pe două paturi funebre, săpate în pereţi de-a lungul încăperii funebre, au fost găsite două schelete care, în contact cu aerul, în cîteva minute s-au transformat în pulbere. Acela de pe patul din stînga era un războinic. Se pot vedea încă fragmente de platoşă şi un coif intact. Acesta are o formă foarte simplă, de desen grec şi are o gaură în tîmplă, făcută cu o lovitură de lance. Alături s-a găsit şi un vîrf de lance, foarte oxidat, care aparţinea poate armei care a dat lovitura mortală.

Din ce perioadă poate data acest mormînt? Judecînd după picturi, trebuie să credem că mormîntul este foarte vechi. Mie mi s-a părut că este cel mai vechi dintre toate cele pe care le-am văzut în Italia. Cred că trebuie să dateze de la întemeierea Romei sau dintr-o perioadă foarte apropiată.

Să examinăm zidul de la intrare. Este format din blocuri îmbinate fără mortar, şlefuite grosolan şi construcţia lui trebuie să dateze dintr-o epocă anterioară inventării arcului. Partea superioară a uşii este formată de blocuri care se depăşesc unele pe altele şi se unesc la vîrf, ca la porţile ciclopice greceşti şi la mormîntul Regolini-Galasii de la Caere. La drept vorbind există o tentativă de arc, deoarece acest fel de arc are o piatră centrală care funcţionează ca o cheie de boltă, dar dacă vrem să fim precişi, nu este încă un arc. Construcţia sa aparţine încă perioadei de tranziţie, cînd principiul arcului era cunoscut în teorie, dar nu încă tradus în practică cu toate acele reguli fixe care au apărut ulterior.

Intrarea în mormîntul Campana

Dacă se admite că Cloaca Maxima (primul exemplu sigur de arc semicircular) a fost construită la Roma de către etrusci sub domnia lui Lucius Tarquinius Priscus, care a domnit din anul 616 pînă în anul 579 î.e.n., este limpede că construcţia acestui mormînt trebuie să dateze dintr-o epocă anterioară.

Scheletul depus pe cel de-al doilea pat trebuie să fi aparţinut soţiei războinicului, dar probabil aceştia nu au fost singurii ocupanţi ai mormîntului. În ulcioarele aşezate la picioarele şi pe laturile paturilor au fost găsite oase şi cenuşă umane, probabil ale slujitorilor sau ale sclavilor. Acest fapt ne face să credem că pe vremea aceea înhumarea era destinată persoanelor de vază, iar incinerarea persoanelor obişnuite, sau poate ambele modalităţi să fi fost în vigoare.

Lîngă războinic s-a găsit o cană de bronz şi un candelabru de o lucrătură foarte simplă. Pe patul femeii, oglinzi de bronz, mici idoli de teracotă, mici sculpturi de animale din ambră, toate aceste obiecte în stil arhaic.

Încăperea funebră internă avea pe tavan două grinzi sculptate, fapt care demonstrează că şi în vremurile antice, mormintele erau săpate în aşa fel încît să semene cu casa. O consolă joasă, săpată în

rocă, în formă de potcoavă, susținea foarte multe urne de teracotă la care mînerul capacului avea forma unui mic cap de om, poate portretul defunctului. Două din aceste urne cinerare erau așezate pe două tăvi mari de teracotă, cu marginea decorată cu animale în relief, arhaice și foarte frumoase. În centrul încăperii s-a găsit un vas pentru jăratic, din bronz.

Pereții încăperii interne nu sînt pictați, cu excepția peretelui din fund unde există șase borduri circulare pictate în culori diferite, negru, albastru, roșu, galben, gri cu pietricele mici, astfel încît pare un mozaic cu semnificație incertă. Deoarece interpretările sînt variate, cred că au avut un scop pur decorativ. Sub tavan și de-a lungul pereților există multe urme de găuri de cuie, acum căzute, de care au fost agățate diverse obiecte votive de diferite feluri, de la teracote, la obiecte de bronz, pînă la ghirlande de flori.

Lîngă paturile din prima încăpere a fost găsit, în afara celor patru ulcioare pe care le-am menționat, și un vas mai mic și mai pîntecos, cu figuri de animale pictate pe două benzi în stil arhaic.

Trebuie să spunem că teracotele de la Veii, care se găsesc în morminte, erau constituite din vase și ulcioare de argilă neagră sau brună și prezintă figuri gravate sau în basorelief. Puține sînt vasele pictate, toate acestea din perioada etruscă mai veche, cu figuri negre pe fond roșu și viceversa, desenate într-o manieră simplă dar nobilă, cu acea rigiditate proprie perioadei arhaice căreia îi aparțin. Unele sînt în stil egiptean, decorate cu animale fantastice.

Putem afirma, în încheiere, că pictura pe vase nu a atins în Etruria, în perioada căderii cetății Veii, un înalt nivel artistic. Aceasta a fost cucerită în anul 358 de la întemeierea Romei (395 î.e.n.) și această dată are o mare importanță pentru clasarea pe perioade, a vaselor etrusce pictate. Deoarece cetatea Veii a fost distrusă, putem afirma cu
 certitudine că toate vasele aparținînd mormintelor

din Veii datează dintr-o perioadă anterioară căderii sale.

Imediat după intrare, într-un fel de vestibul, există un mormînt mai mic, evident o anexă a mormîntului familial. Amintește o gheretă de portar și nu este improbabil să fi fost chiar o copie a acesteia. Are un pat funerar săpat în perete. Patul are picioarele sculptate și o laviță joasă și lungă este plasată lîngă el, ca și cum ar fi pregătită pentru cei veniți pentru priveghiul funebru. Aceeași bancă apare într-un mormînt pictat din Tarquinia.

Roca în care au fost săpate aceste morminte nu este propiu-zis tuf ci o gresie argiloasă de culoare gri-maroniu care se întărește în contact cu aerul. În afara intrării, de-a lungul „dromos"-ului au fost găsite două mici urne de piatră, poate scoase de primii violatori și abandonate, sau poate au fost așezate aici deoarece aparțineau unor sclavi ai familiei. Mormîntul Campana este interesant și pentru faptul că este format din două încăperi, spre deosebire de altele descoperite pînă în prezent, care aveau, toate, numai o singură încăpere.

Trebuie să menționăm și o altă particularitate. Nu există în acest mormînt nici o inscripție, nici un nume care să indice familia proprietară. Micali menționează faptul că mormintele mai vechi nu conțineau inscripții, poate din cauză că în acele vremuri scrisul nu era încă atît de răspîndit ca mai tîrziu, fiind limitat numai la documentele publice și la textele sacre.

Este posibil ca defunctul să fi fost o personalitate atît de cunoscută în regiunea respectivă încît nu mai erau necesare inscripțiile, poate a fost un lucumon căzut ca un viteaz într-o bătălie.

Nu știm nimic despre el și inima noastră este tristă la gîndul unui destin atît de crud. Poate că faptele sale eroice au fost cîntate de vreun poet epic etrusc, dar poemele au dispărut și ele odată cu dînsul.

Poate faima sa a fost atît de mare încît nu a fost necesară o inscripție sau un monument spe-

cial pentru a ne-o transmite, atît de mărețe au fost faptele sale!

Poate prietenii care-l plîngeau l-au adus de pe cîmpul de luptă, pentru a-l depune pe patul său de stîncă pentru a-l lăsa, îmbrăcat în armura sa de război și în mantia sa de înmormîntare, singur cu gloria sa!

Capitolul III

CASTEL GIUBILEO – FIDENAE

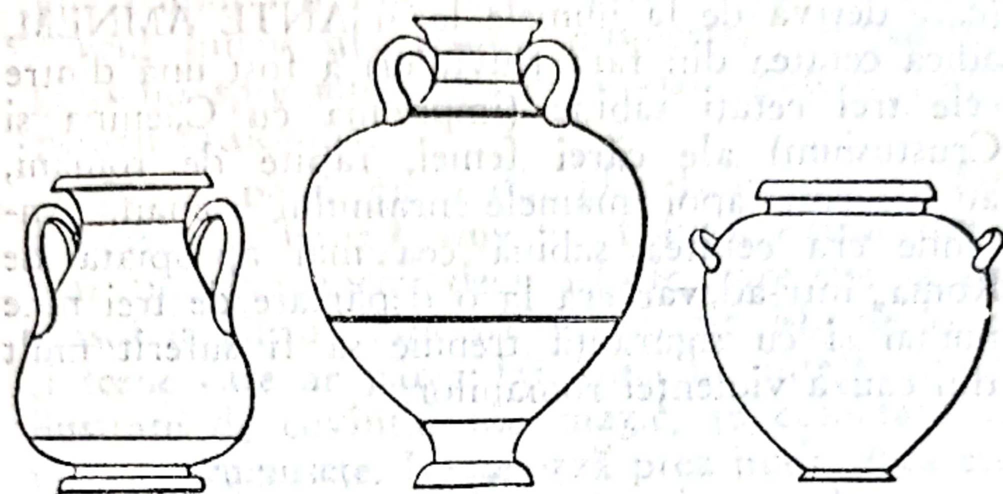
... tot vacuas urbes:
LUCANUS[1]

Vizitatorul care plecînd de la Veii traversează rîul Crèmera, după vreo cinci sau șase mile va ajunge la Tibru, al cărui afluent este Crèmera. Pe colinele care-i domină malurile împădurite există, mai ales în partea învecinată cu Veii, vechi morminte abandonate. La capătul văii, înainte de locul de confluență, sus la dreapta, pe unele pante se observă puține resturi despre care Nibby și Gell afirmă că au alcătuit tabăra fortificată a Fabiilor. În față, pe malul stîng al Tibrului se află colina pe care odinioară se înălța Fidene. Deși această cetate era pe celălalt mal al Tibrului și deci în afara granițelor naturale ale Etruriei, Fidene era etruscă, o cetate din teritoriul Veilor. Titus Livius afirmă că locuitorii săi erau consangvini cu veienții. Nu este nici o îndoială că Fidene, ca toate cetățile de la hotare, a fost uneori revendicată de latini, alteori de etrusci, însă, în orice caz, pare dovedit că originile sale au fost etrusce.

Știm că a fost de mai multe ori aliata cetății Veii, în cursul celor patrusprezece teribile războaie pe care aceasta le-a purtat cu marea sa rivală și că la sfîrșit, după cucerirea cetății Veii, cade definitiv sub dominația romanilor care au distrus-o.

[1] Atîtea orașe pustii.

În apropierea confluenţei celor două ape curgătoare nu există nici un pod, astfel că vizitatorul care intenţionează să se ducă la Fidene ar face bine să plece de la Roma, în afară de cazul că nu vrea să înfrunte înot curentul înşelător al Tibrului, deosebit de iute şi de volburos în acel punct.

Vase etrusce
a) Pelice b) Amforă c) Stamnos

Fidene se află la o depărtare de circa cinci mile de Roma şi drumul care conduce acolo străbate o parte foarte interesantă a cîmpiei romane. Adevărul este că există două drumuri care pot fi parcurse. Unul este Via Salaria, celălalt este Via Cassia, care ieşind prin Porta del Popolo duce la Florenţa. Puţin după Porta del Popolo, se părăseşte şoseaua consulară şi se merge pe o potecă pînă la Acqua Acetosa. De aici urcă o cărare pe colina care domină Tibrul de la o înălţime de cincizeci de metri. Pe culme, nici un arbore, nici un ogor cultivat, nici o casă, ruine, pietre peste pietre care să dovedească că această localitate a fost odinioară locuită. Într-adevăr, aici a existat odată Antenne, cea cu multe turnuri, cum îşi aminteşte Vergilius în Eneida, una dintre cele mai vechi cetăţi din Italia. Nu a rămas nimic care să o ateste. Şi fragmentele de teracotă, semnul infailibil al locurilor locuite, sînt acoperite de muri şi de buruieni şi numai ochiul exersat al arheologului ştie să citească în acest peisaj dezolant.

Antenne este o culme apărată natural de pante stîncoase, afară de o latură, unde este unită printr-o limbă de pămînt cu zona înconjurătoare. Era un loc chiar potrivit pentru o cetate cum era ea concepută pe atunci, un loc puțin mai mare decît Palatinul, care atunci cînd era singura colină a Romei nu era mai mare decît un palat. Antenne (care derivă de la numele latin ANTE AMNEM, adică cetatea din fața fluviului) a fost una dintre cele trei cetăți sabine (împreună cu Caenina și Crustusium) ale cărei femei, răpite de romani, au devenit apoi mamele neamului roman. Antenne era cetatea sabină cea mai apropiată de Roma, într-adevăr era la o depărtare de trei mile numai și cu siguranță trebuie să fi suferit mult din cauza violenței romanilor.

*

* *

Era o minunată dimineață de primăvară atunci cînd am vizitat aceste locuri. În acea dimineață, aristocrația Romei era agitată, ieșea revărsîndu-se prin porțile sale, pentru a asista, pe Via Appia lîngă mormîntul Ceciliei Metella, la o vînătoare de vulpi cu hăitași.

Oh, umbre ale lui Horațiu și Iuvenal! Ați putea voi rezista în acel zgomot pe care-l fac astăzi acei moderni britanici care par atleți de circ? Nu apasă pămîntul pe cenușa voastră văzînd că acești moderni fii ai Albionului nu mai urmează în lanțuri, ca „Britani sălbatici“, carele romanilor învingători de-a lungul Viei Sacra, ci se mișcă de colo pînă colo cu o lentă și afectată ostentație, aroganță și batjocură, prin locurile voastre sacre, printre altarele voastre? Respingînd bucuriile sănătoase și plăcerile simple pe care le poate oferi acest oraș august si solemn, îngîmfați de propria lor bogăție și opulență, își dau întîlnire în solitudinea cîmpiei sale, pentru a goni călare după o vulpe, trezind ecouri nedorite printre mormintele sacre din Via Appia și ruinele tăcute ale apeductelor.

Aici în ecoul strigătelor hăitașilor și în lătratul cîinilor, culcat pe iarba aromată a cîmpului și cu *Analele* lui Titus Livius în mînă, mă pierd în amintirea măreției clasice confruntată cu banalitatea vieții prezente. Un soare cald, primăvăratic, prevestind soarele puternic din timpul verii, mîngîie trupul și-l încălzește, splendoarea primăverii, azurul intens al cerului, mijlocește întoarcerea gîndului spre amintirea unui soare puternic, apus pentru totdeauna.

Nu se poate gusta din plin Italia clasică fără ajutorul lui Titus Livius, acest autor extraordinar, mai mult romancier decît istoric, care știe să trezească în cititor impresia de măreție. Mii de locuri și scene care ar părea fără nici un interes, odată ilustrate de cuvîntul său magic, se colorează cu viață și frumusețe. Interesează prea puțin dacă este mai mult romancier decît istoric, un lucru este sigur, Titus Livius este unul dintre cei mai mari poeți ai literaturii romane. A citi pe Titus Livius printre grandioasele amintiri ale Romei, sau culcat pe iarba înmiresmată de pe marginea șoselelor consulare care au văzut trecînd legiunile sale victorioase, creează o atmosferă sugestivă și de deplină bucurie.

Aici ne înconjoară tăcerea solemnă a cîmpiei. Nu se aude nici un zgomot din orașul învecinat. Roma este un oraș tăcut, numai în timpul festivităților sale își face auzit glasul. Niciodată nu urlă sălbatic ca Londra, niciodată nu este învăluită în rumoarea vocilor din străzile aglomerate ca în Paris sau Neapole. Murmurul său cel mai puternic, cum spune Carlyle, se aseamănă cu murmurul nearticulat al unei persoane care doarme. Desigur, Roma este mai norocoasă în zilele noastre decît pe vremea lui Horațiu, cînd era învăluită în fum și chinuită de zgomote.

Omitte mirari beatae
Fumum et opes strepitumque Romae.[1]

---

[1] Nu mai admiră fumul, opulența și zgomotul fericitei Rome.

Dedesubt, la poalele pantei abrupte care coboară de la Muntele Antenne, curge Aniene. Nu este învolburat ca Tibrul, ci leneş şi placid, pare să zăbovească înainte de a se confunda cu apele aurii ale fluviului sortit. Dincolo de fluviu, la marginile unei cîmpii verzi, presărată cu turme care pasc, la circa două mile depărtare, un lanţ scurt de coline se înalţă din cîmpie şi pe creasta cea mai înaltă se găseşte Castel Giubileo, locul în care, odinioară, se înălţa Fidene.

Aici pe dreapta, la poalele colinelor mai joase, Romulus a învins printr-un atac prin surpriză, pe fidenaţi, cu care începuse un război. Pe cîmpia din faţa cetăţii s-a desfăşurat bătălia dintre fidenaţi şi aliaţii lor veienţii împotriva romanilor, conduşi de Tullius Hostilius. Cu textul vioi al lui Titus Livius în mînă, nu este nevoie nici măcar de puţină imaginaţie pentru a-i vedea pe veienţi trecînd Tibrul şi unindu-se cu fidenaţii pentru a-i înfrunta pe romanii înşiruiţi de-a lungul fluviului.

Metius Fufetius, conducătorul albanilor aliaţi cu Tullius, plănuind o trădare şi doritor să-şi pună soarta pe talerul mai fovorabil al balanţei, s-a plasat sub coline pe partea dreaptă şi s-a oprit acolo în aşteptarea sfîrşitului bătăliei cumplite care, între timp, a început între romani, veienţi şi fidenaţi. Romanii au străpuns cele două flancuri, şi în timp ce fidenaţii se retrăgeau grăbiţi să-şi apere cetatea, veienţii urmăriţi de la spate de către învingători şi azvîrliţi în fluviu, au fost nimiciţi de-a lungul malurilor Tibrului. Mă cutremur de oroare reamintindu-mi felul înfiorător în care romanii victorioşi s-au răzbunat pe aliaţii trădători.

Tocmai aici, pe aceste locuri, s-au desfăşurat multe bătălii sîngeroase între romani şi etrusci. Aici, în anul 317 de la întemeierea Romei, fidenaţii, împreună cu aliaţii lor de la Veii şi Faleri, au fost încă o dată învinşi, iar lucumonul din Veii, Lars Tolumnius, chiar aici a fost ucis. Cîţiva ani mai tîrziu Mamilius Emilius şi Cornelius Cossus, eroii victorioşi ai războului precedent, i-au pus din din nou pe fugă pe duşmani şi au cucerit Fidene. În aceleaşi locuri pare să se fi oprit şi Hannibal,

înapoiat de la Capua, în timp ce plănuia o lovitură împotriva Romei.

Şerpuind spre dreapta, la poalele colinei, rîul Aniene este traversat de Ponte Salario, venerabilă relicvă din timpurile străvechi. Trebuie să fi existat în anul 393 de la întemeierea Romei şi cu siguranţă a fost martorul crîncenelor ciocniri dintre romani şi gali, care şi-au aşezat tabăra pe malul opus al rîului. A asistat şi la inegalul duel dintre Manlius Torquatus şi giganticul gal, pînă la sfîrşitul lui, cînd noul David a lovit de moarte pe gigantul Goliat reînviat.

Îndreptîndu-se spre stînga, pe malul opus al Tibrului se observă ruinele locurilor unde se crede că se afla odinioară tabăra fortificată a Fabiilor. Acolo aproape, cîteva turnuri romane care se fărîmă în bucăţi indică traseul Viei Flaminia. La poalele colinei se află faimosul mormînt al Nasonilor. Coborînd de-a lungul Tibrului se ajunge la Ponte Milvio, numit în mod obişnuit Ponte Molle, martorul luptei hotărîtoare dintre Maxenţius şi Constantin şi al apariţiei în faţa acestuia din urmă a crucii strălucitoare. Oriunde s-ar întoarce privirea, ochiul este atras de frumuseţea locurilor şi mintea se înflăcărează la amintirea atîtor evenimente din trecut.

*
* *

Ponte Salario se află de-a lungul Viei Salaria, care duce la Fidene. Este un pod foarte frumos, cu trei arce. Cel central, cu o lăţime de circa 24 metri, se înalţă deasupra nivelului rîului Aniene pînă la circa 10 metri. Lăţimea de la un parapet la altul nu depăşeşte 4 metri. Arcele şi suprafaţa podului sînt acoperite cu travertin, dar sînt evidente lucrările de restaurare efectuate de Narses în secolul al VI-lea e.n. Părţile exterioare descoperite arată că partea centrală a construcţiei a fost edificată din tuf şi această particularitate ne face să credem că, la origine, podul a fost etrusc. Părţile de zid ale podului precum şi marile blocuri
 de tuf sînt de aceleaşi dimensiuni ca la anticele zi-

duri etrusce care mai există și acum la Sutri, Nepi, Civita Castellana, Blera și în alte locuri etrusce din nordul Lațiului. Construcția datează cu siguranță din epoca republicană.

Lîngă pod se găsește o cîrciumă, care trebuie să fi fost la origine un mormînt roman. Aici vizitatorul care merge la Fidene poate poposi pentru a se răcori cu un pahar de vin destul de bun. Drumul continuă pe o distanță de circa două mile, printre lanuri de grîu, pînă la Castel Giubileo. La poalele colinelor, pe dreapta, se pot observa grote care au aspectul unor morminte părăsite. Puțin înainte de Fidene, după o curbă, se ajunge la vila Spada, construită pe o înălțime despre care Gell susține că ar fi fost locul unde se înălța vila Faunului, unde s-a sinucis Nero.

Primele indicii ale anticei cetăți sînt cîteva morminte cu firide, de-a lungul coastelor colinei, pe partea dreaptă a drumului care duce spre sat, precum și urmele unei canalizări constituite dintr-un mic șănțuleț săpat în rocă, înalt de circa 2 metri și lat de 60 centimetri, care la origine trebuie să fi traversat pereții, la baza lor.

În orice caz, zidurile nu mai există și traseul lor poate fi ghicit numai după caracteristicile solului și după cantitatea de fragmente de teracotă împrăștiate de-a lungul parcursului. Pe vîrful colinei la poalele căreia am observat mormintele, ies la iveală urme foarte clare de locuințe antice ici și colo urme de „opus incertum“[1], care indică prezența unei vile romane. Colina pe care se înalță în prezent Castel Giubileo acoperă suprafața anticei FIDENE și partea cea mai înaltă trebuie să fi fost cu certitudine Fortăreața anticei cetăți. Chiar pe vîrful colinei există în prezent o gospodărie țărănească, construită aici nu în vederea apărării împotriva atacurilor oamenilor, ci cu siguranță de frica atacurilor temutei malarii care bîntuie cu furie în timpul verii, în cîmpia din vale.

Via Salaria, care parcurge încă anticul traseu al șoselei consulare, trece chiar printre cele

[1] Zid de temelie.

două coline care formează centrul cetății Fidene. Pe coasta colinei unde se găsește gospodăria țărănească există un alt mormînt. Mormintele sînt plasate întotdeauna în afara zidurilor cetății etrusce, foarte rareori în interiorul lor. Toată culmea colinei este invadată de peri sălbatici în floare și florile lor albe alternează cu rozul florilor de plătică.

Dacă întreaga cetate Fidene ar fi fost cuprinsă în ceea ce a fost citadela, ar fi fost justificată afirmația lui Titus Livius care o descria astfel: „Cetatea se înălța într-un loc atît de aspru și de fortificat, încît nu ar putea fi niciodată cucerită printr-un asalt". Însă cetatea, pe vremea totalei ei distrugeri, se întindea și deasupra unei coline astfel încît zidurile trebuiau să coboare în partea de jos cuprinsă între cele două coline pentru a se uni, aceasta constituind punctul său slab. Și acest fapt explică slăbiciunea sa în războaiele purtate împotriva romanilor.

Este foarte probabil că în timpurile mai vechi Fidene se întindea pe o singură colină — cea ocupată în prezent de Castel Giubileo — și din această cauză se bucura de o poziție de necucerit din punct de vedere strategic. Apoi cînd populația s-a mărit și s-a extins și asupra colinei învecinate, a pierdut o mare parte din apărarea sa naturală. Dionysios din Halicarnas relatează că Fidene era o cetate foarte întinsă și populată, iar Silius Italicus afirmă că era foarte puternică, dar apoi a decăzut. Nu sîntem de părerea celor doi iluștri autori și credem că mărimea cetății Fidene părea astfel deoarece, fiind înconjurată de localități foarte mici, vecinii săi o bănuiau mare și populată. Am măsurat perimetrul vechii cetăți și acesta nu depășește două mile. Acest fapt dovedește că Fidene nu putea fi o mare cetate. Faima sa se datora mai cu seamă vecinității cu Roma și repetatele sale schimbări în alianțe și războaie purtate cînd alături, cînd împotriva vecinilor săi.

Înconjurînd satul Castel Giubileo, se ajunge la un punct de unde un drum duce la cîmpie și
 la un mic promontoriu cu multe morminte. Există

o grotă care pătrunde mult spre interior și se ramifică într-o serie de încăperi și pasaje interne. Titus Livius amintește că Fidene a fost cucerită printr-o viclenie de Ancus Martius, cu ajutorul unei galerii subterane (ca la Veii) și poate intrarea acestei grote este și intrarea galeriei care i-a dus pe romani sub fortăreața cetății Fidene.

Principala necropolă de la Fidene se întindea probabil pe o înălțime în afara zidurilor, în partea de nord-est a cetății, numită „Poggio dei sette Bagni" (Dealul celor șapte băi) unde există și azi multe morminte transformate în adăposturi și în staule. Există urmele a numeroase cariere de tuf, foarte renumite și amintite de Vitruvius.

Judecînd după extrem de săracele urme reperabile pe locurile respective, trebuie să convenim că distrugerea cetății Fidene și a cetății Antenne trebuie să fi fost completă și radicală. Cele două coline pe care se înălța Fidene sînt golașe și pustii. Ciobanii își duc turmele la păscut de-a lungul coastelor, iar cazmalele răscolesc povîrnișurile. Nu mai există nici o urmă a zidurilor, numai fragmente de teracotă, mormintele își vădesc prezența și atît. În pofida stării de absolută abandonare și de absență a ruinelor, suprafața cetății Fidene a fost întotdeauna delimitată exact, așa cum observă în mod just Nibby. Aceasta se explică prin faptul că poziția cetății Fidene era ușor de delimitat. Se știa că se găsește la o distanță de cinci mile de Roma și la locul de confluență dintre Crèmera și Anienne cu Tibrul. Aceste patru amănunte au facilitat întotdeauna recunoașterea localității.

Istoria cetății Fidene se rezumă la un șir de lupte pentru supraviețuire, împotriva Romei, la o serie de înfrîngeri suferite și de rebeliuni, la un lung șir de eforturi supraomenești pentru a scutura de pe umeri acel jug, pe care vecinătatea cu Roma îl impunea periodic. Nu mai puțin de opt au fost teribilele războaie pe care aceasta le-a susținut împotriva Romei.

A fost cucerită pentru prima dată de către Romulus, apoi de Tullius Hostilius, Ancus Mar-

tius, Tarquinius Priscus, în anul 250 de la întemeierea Romei de Consulii Valerius Publicola și Lucretius Tricipitinus, în anul 256 de Consulul Largius Flavius, în anul 319 de dictatorul Aulus Servilius Priscus și în sfîrșit în 328 de dictatorul Emilius Mamercinus, care a distrus-o complet.

Distrugerea cetăților Fidene, Antenne și a altor centre etrusce minore din apropierea Romei este consecința luptelor pe care Roma a trebuit să le angajeze cu vecinii săi pentru supraviețuire. Desigur, Fidene nu era Veii, totuși odată cu Veii, Roma a distrus toate celelalte cetăți aliate cu aceasta, cu scopul de a avea deplină libertate de acțiune pe întregul teritoriu.

Distrugerea cetății Fidene a fost atît de completă încît pe vremea lui Horațiu și Cicero de-abia își mai amintea cineva de numele său. Locul nu a fost niciodată repopulat și pe suprafața sa s-au înălțat, în epoca imperială, cîteva vile. În timpul lui Tiberiu, în perimetrul său s-a construit un amfiteatru de lemn, care s-a prăbușit în cursul unei reprezentații, antrenînd în prăbușire cincizeci de mii de persoane. Astfel relatează Tacit. Aceeași informație este relatată și de Suetonius, care totuși limitează la douăzeci de mii numărul victimelor dezastrului. Este bine să precizăm că Tacit afirmă că acest amfiteatru a fost construit nu spre beneficiul locuitorilor din partea locului, care în orice caz nu puteau fi atît de numeroși, cît pentru locuitorii Romei și ai localităților suburbane, care, fără a intra în inima Urbei, puteau să asiste la jocurile de circ, în afara învălmășelii din Roma de atunci, suprapopulată și zgomotoasă.

Bine sau rău, localitatea Fidene a supraviețuit cel puțin ca nume timp de încă vreo cîteva secole, așa cum amintesc unele inscripții din secolul al III-lea și al IV-lea.

* * *

Cu toate că vestigiile cetății Fidene sînt practic inexistente, totuși vizitarea acestei localități este
 interesantă atît pentru latura sa istorică, cît și

pentru perspectiva de care te bucuri de la înălțimea colinelor sale.

Jos, auriul Tibru curge șerpuind printre două maluri acoperite cu ierburi. Plute mari de transport coboară pe cursul apei spre cetate, în timp ce de-a lungul malurilor, cirezi de bivoli se adapă în fluviu sau se bălăcesc în apele sale. Pe partea cealaltă, Crèmera cu maluri stîncoase, se varsă în Tibru și mintea noastră evocă timpul cînd era roșie de sîngele veienților și al fidenaților, uniți împotriva Romei în aceeași credință și expuși aceluiași destin. Ruinele care se înalță pe celălalt mal sînt poate rămășițele taberei fortificate a Fabiilor, o mînă de eroi, care, ca Leonida și spartanii săi, s-au expus morții pentru a-și apăra patria.

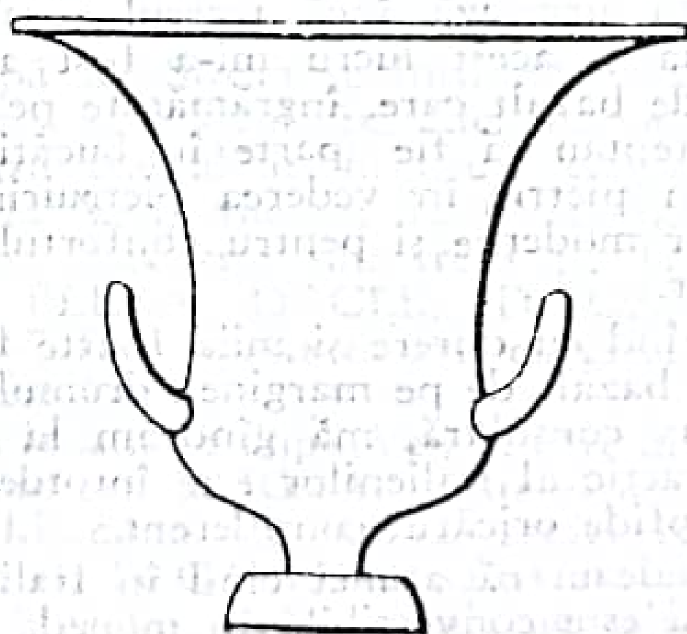
Pe podișul din stînga se recunoaște fortăreața de la Isola Farnese și cîrciuma de la La Storta. Din loc în loc, turnuri solide indică traseul Viei Cassia. Se văd colinele ondulate care înconjoară lacul Bracciano și ceva mai departe, piscurile sure ale munților Cimini, cu'mea împădurită a muntelui Musino și Soratte, care ca o piramidă naturală domină cîmpia înconjurătoare. Spre deosebire de vremea lui Horațiu (Vides ut alta stet nive candidum Soracte[1]), în prezent Soratte este arareori acoperit de zăpadă în cursul anotimpului rece.

Cel ce vrea să vadă zapadă nu trebuie să facă altceva decît să întoarcă privirea spre dreapta, spre Apenini și va vedea culmile munților Abruzzi, tronînd foarte albe ca „iceberg"-urile, pe fundalul unui cer de un albastru intens. Mai aproape, muntele Gennaro (Lucretilis amoenus[2] al lui Horațiu) domină cu masa sa întunecată cîmpia din vale. La poalele sale se află Tivoli, atît de dragă poetului, înconjurată de livezi centenare de măslini, cu reflexe argintii. Aici se află severa Preneste, cu uriașele ziduri ciclopice. Rotind încet privirea peste pustia cîmpie romană, se pot recunoaște multe locuri unde odinioară se înălțau ce-

---

[1] Vezi cum Soracte stă alb sub înalta zăpadă.
[2] Este plăcutul Lucretilis.

tăţi prospere şi unde acum stăpîneşte aceeaşi pustiire întîlnită la Fidene şi Antenne. Rotind mai departe ochii, se întîlnesc munţii Albani care se înalţă eleganţi deasupra cîmpiei. Aici pe coaste se înălţa Albalonga, mama presupusă a Romei şi rivala sa. Mai sus se află Tusculus, vestit pentru vilele sale şi pentru Academia care reunea în dispute cele mai celebre minţi din Roma. Pe vîrful muntelui Cavus strălucea Templul lui Jupiter, sacru pentru toate cetăţile din Laţiu şi demn altar pentru Regele cerului. Parcurgînd cu privirea cîmpia, străbătută de-a lungul a numeroase mile de măreţe apeducte, de Mausolee romane surpate şi de alte ruine grandioase, ochiul se opreşte în sfîrşit asupra panoramei Cetăţii Imperiale. Înălţimile împădurite din Pincio o domină în mare parte, albele statui din Bazilica San Giovanni, clopotniţa înaltă de la Santa Maria Maggiore, celelalte cupole ale celor patru sute de biserici din Roma Papilor, urmaşii Cezarilor, o încoronează pînă a se contopi în cupola lui Michelangelo de la San Pietro. Ochiul continuă să parcurgă cetatea

Crater etrusc

pînă cînd privirea este oprită de ultima cornişă de la Montemario, care, cu chiparoşii săi negri şi vilele albe de pe coastă, încheie priveliştea într-o sclipire de culori şi de contraste.

Capitolul IV

SUTRI — SUTRIUM

Imaginare amphitheatrum. . . .
quae sola rerum natura possit effigere.[1]

PLINIUS, *Epistulae*

Cînd am părăsit neprimitoarea cîrciumă de la La Storta era o dimineață rece de octombrie și vîntul dinspre nord sufla rece și aspru. Nuanțele calde ale frunzelor copacilor, împrăștiați pe coline, și zăpada care albea deja culmile mai înalte ale munților Abruzzi, prevesteau că în curînd toamna va ceda locul iernii.

Drumul principal care duce de la La Storta la Florența urmează încă traseul șoselei consulare Cassia și acest lucru mi-a fost amintit de blocurile de bazalt care, îngrămădite pe marginile șoselei, așteptau să fie sparte în bucăți și transformate în pietriș în vederea pietruirii, potrivit obiceiurilor moderne și pentru confortul sporit al călătoriilor.

Observînd cu durere și milă foarte frumoasele blocuri de bazalt de pe marginea drumului, smulse din șoseaua consulară, mă gîndeam la faptul că spiritul practic al italienilor este întotdeauna prezent, în pofida oricărui considerent.

Mă gîndeam că atunci cînd în Italia o piesă arheologică este convertibilă în monedă sunătoare sau poate fi pusă în vînzare, i se acordă toată atenția, dar dacă acest lucru nu este posibil, nimeni nu se mișcă și nu protestează pentru a o conserva.

---

[1] Imaginează-ți un amfiteatru. . . . pe care numai natura lucrurilor ar putea să-l creeze.

Italienii, cînd vor să vorbească despre un pod roman care nu mai poate fi folosit sau despre ruinele vreunui edificiu antic, le numesc „Il Pontaccio“[1] sau „Le Muracce“[2], atît pentru a arăta că nu mai valorează nimic, cît şi pentru că, oricum, toate acestea nu mai servesc la nimic, sînt lucruri lipsite de absolut orice fel de importanţă.

Edificii de douăzeci sau douăzeci şi cinci de secole, în loc să fie conservate ca patrimoniu istoric al naţiunii, ca mărturie a civilizaţiei trecute, sînt demolate şi distruse îndată ce se întrevede posibilitatea refolosirii materialelor din care sînt făcute pentru noi construcţii publice sau private.

Ar fi momentul ca guvernele italiene, care profesează cultul trecutului cu cuvinte magnifice, să pună capăt în mod definitiv acestui barbar şi nedrept obicei, înainte ca atîtea monumente ale istoriei italiene să dispară cu totul şi să rămînă doar ca palide amintiri numai în citatele şi tratatele de arheologie, în itinerarele lui Antonius şi ale lui Teodosiu, în Tabula Peuntigeriană.

* *
*

Puţin după La Storta se întîlneşte răspîntia spre Bracciano şi spre lacul său. Aici începe Via Clodia ce urmează traseul acelui drum etrusc care plecînd de la Veii, ajungea la Cosa, portul etrusc Ansedonia. Parcursul său trece pe la SABATE, CAERE, BLERA, ORCLE, TUSCANA, TARQUINI, VULCI şi este descris cu grijă de Tabula Peuntigeriană.

Prima localitate după Veii la care ajungea acest drum etrusc era CAREIA, cetate etruscă, la cincisprezece kilometri de Roma, astăzi reprezentată de ruinele de la GALERIA sau GALERA, un sat medieval, aproape la marginile actualei Via Clodia, care a fost părăsită de locuitorii săi, din cauza malariei.

Careia este amintită de Frontinus şi este menţionată de Tabula Peuntigeriană. Ştim cu certitu-

---

[1] Podul rău zidit.
[2] Zidurile rău zidite.

dine că a fost de origine etruscă, dar nu a mai rămas nimic din acea vreme, nici morminte, nici urme de fortificații, de drumuri, de case, care să-i poată dovedi vechimea.

Două mile după La Storta, pe Via Cassia, se ajunge la Osteria del Fosso, un loc solitar, cu un han, ce nu are nimic deosebit în afară de hangiță care, după gura lumii, precum scroafa lui Lavinius, a fost mama a treizeci de copii. Rîul care curge prin apropiere este rîul celor două Fossi, ce trece pe lîngă Veii, după ce i-a udat zidurile. În pereții stîncoși din împrejurimi există morminte etrusce care fac parte din Necropola de la Veii.

După șapte mile, traversînd o cîmpie ondulată, se ajunge la Valle di Baccano, un loc ca multe altele din Italia, cunoscut numai din ghidurile oficiale. Pe vremea romanilor era o stație de poștă pentru schimbarea cailor și în prezent are aceeași destinație. Are o cîrciumă anexă, o locuință pentru călători și grajduri pentru schimbul cailor. Stația se găsește la poalele unei pante abrupte, în craterul unui vulcan stins, care s-a transformat în lac, secat în epoca istorică prin intermediul unor canale de scurgere, săpate sub colinele care-l închideau. A fost probabil o lucrare etruscă. La mila optsprezece, lîngă micul sat Baccanaccio, se poate vedea un astfel de canal, săpat în piatra dură, adînc de circa șase metri și foarte strîmt, despre care Gell crede că a fost săpat în timpurile antice; este foarte probabil să fi fost săpat recent de către Principii Chigi, actualii proprietari ai terenului. Spre Roma am văzut unele canale de scurgere antice, dar care servesc la asanarea unor terenuri mai înalte și traversează marginea craterului în localitatea Monte Lupolo. În această localitate, în partea înaltă, există puțuri, despre care localnicii spun că sînt foarte adînci și care foarte probabil erau canalele de scurgere subterane ale lacului. Ele au fost confundate de Zanchi cu galeriile subterane ale lui Camillus, atunci cînd se credea că cetatea Veii se înălța pe meleagurile de la Monte Lupolo.

Lacul este reprezentat în prezent de o mică baltă în centrul cîmpiei şi serveşte la adăparea turmelor şi pentru a mări una dintre cele mai active zone bîntuite de malarie din întreaga Italie.

Într-o vreme, regiunea era bine cunoscută şi din cauza prezenţei nefericite a unor tîlhari fioroşi şi deşi lucrurile s-au schimbat acum în bine, sfătuim călătorul să parcurgă aceste locuri cu prudenţă, pentru a evita pericolul ca vreun hangiu perfid, aliat cu pungaşii, să-l pună să-şi recite, pentru ultima dată, rugăciunea de seară.

Pe creasta craterului se observă semnele a numeroase drumuri care intrau în vale. Pe Monte Razzano, acea colină care domină Baccano, unele ruine, numite cu neîndoielnică autoritate, FANUM BACCHI[1], au fost poate staţia de poştă pe care romanii o numeau BACCANUM, din cauza vecinătăţii cu un templu care purta acest nume şi ale cărui vestigii au dispărut.

La două mile de Baccano, pe dreapta, se află satul Campagnano, de unde te bucuri de o splendidă panoramă a cîmpiei care se desfăşoară jos, cu muntele Soratte drept fundal. Este un sat cu o anumită importanţă, mai ales dacă este comparat cu mizeria celor din vecinătate. Aspectul locurilor şi prezenţa cîtorva morminte abandonate ne face să-l credem de origine etruscă. Totuşi în regiune există numai puţine vestigii romane.

La patru mile de Baccano se află Settevene, o localitate solitară în mijlocul unei cîmpii pustii. Cu toate acestea aici este o Staţie de Poştă cu un han comod şi primitor, unul dintre cele mai bune pe traseul dintre Roma şi Florenţa. În vecinătate, se află un pod roman cu un singur arc, conservat în excelente condiţii. De la valea Baccano pleacă două drumuri mai mici care duc spre lacurile de origine vulcanică Stracciacappa şi Martignano. Amîndouă drumurile sînt de construcţie romană, aşa cum rezultă din modul de pavare. Acela care duce la lacul Martignano (Lacus ALSIENTINUS) continuă pînă la lacul Bracciano (Lacus SABATI-

[1] Sanctuarul lui Bachus.

NUS), dar puţin mai înainte se bifurcă. Spre dreapta duce la Trevignano şi Bracciano, spre stînga ajunge la Anguillara. Vizitarea acestor două locuri plăcute răsplăteşte excesiva oboseală de a ajunge la ele. Locurile tăcute şi solitare au ceva solemn. În vecinătate nu există mărturii etrusce.

După Baccano şi Sette Vene, se ajunge la Monterosi, despre care Gell afirmă, cu o îndoielnică autoritate, că este antica ROSSULUM. Nu are aspectul unui sat etrusc sau roman. Este poate locul unde exista un punct strategic păzit de romani şi numit OPPIDUM ROSSULUM, fără să fi fost vreodată o adevărată cetate. Regiunea este dominată de o înălţime numită Monte dei Lucchetti şi are pe culme cîteva ruine dintr-o fortăreaţă medievală. Priveliştea de care te bucuri din acest punct te răsplăteşte pentru oboseala urcării colinei, de altminteri nu prea obositoare. Soratte care răsare în cîmpie ca o insulă în mare, Monte Aguzzo şi Cimini, pe de o parte, şi munţii înzăpeziţi ai Abruzzilor pe de altă parte, tăcerea adîncă a cîmpiei romane, constituie, ca întotdeauna, un spectacol incomparabil.

Monterosi are două hanuri, amîndouă foarte proaste. Poate acela al lui Angelo este mai suportabil. La hanul Poştei am avut o experienţă atît de neplăcută încît nu mai doresc să mi-o amintesc. Chiar numai şi amintirea mă îngrozeşte. Meminisse horret!

Sutri, antica SUTRIUM, se află la o distanţă de şapte sau opt mile pe drum bun carosabil de Monterosi, dar nu are nici un hotel sau han care să adăpostească în mod decent un călător. Eşti astfel constrîns să mergi mai departe pînă la Ronciglione, unde se poate locui, mai puţin rău, la hanul Aquilla Nera. Imediat după Monterosi şi lacul omonim (Lacus Ianula al romanilor), drumul se bifurcă. Spre stînga continuă pînă la Sutri şi Vetralla, spre stînga pînă la Ronciglione şi Viterbo. După puţin mers, apare foarte curînd localitatea Ronciglione, situată pe pantele împădurite ale munţilor Cimini. Aspectul său este mai

puţin decorativ, casele se întind pe străzi în pantă şi cupolele bisericilor sale de culori deschise se distaing în mod plăcut pe verdele colinelor împădurite. Ronciglione se desfăşoară romantic pe geana unei rîpe adînci şi de-a lungul pantelor foarte abrupte ale acesteia se deschid multe morminte părăsite, ceea ce ne indică originea sa etruscă.

Cu toate că-i cunoaştem cu certitudine originea, nu-i cunoaştem nici istoria, nici numele etrusc sau roman. La o mică distanţă de Ronciglione se găseşte Caprarola, faimoasă în lumea întreagă datorită magnificului său palat Farnese, capodopera lui Vignola.

Ţinînd seama de faptul că oraşul Sutri nu are nici un han este bine să poposeşti la Ronciglione, să mergi în fiecare dimineaţă la Sutri şi să parcurgi cele trei mile de drum care le separă, cu toate că acest drum este unul dintre cele mai incomode din cîte am întîlnit în Italia.

*

* *

Sutri, ca majoritatea tîrgurilor etrusce din Tuscia meridională, este aşezată pe un pinten de tuf şi două pîraie curg împrejurul ei.

Este înconjurată din toate părţile de prăpăstii adînci şi această particularitate a fost menţionată şi de Titus Livius: „Aspreta strata saxis"[1]. Întocmai ca Veii şi alte localităţi etrusce, Sutri este unită cu hinterlandul printr-o îngustă limbă de pămînt. Spre deosebire de Veii şi de Roma însăşi, care şi-au extins terenurile locuibile dincolo de colina primitivă, Sutri a rămas întotdeauna retrasă în limitele înguste ale poziţiei sale naturale. Dacă într-un anumit sens acest fapt a împiedicat-o să treacă de la rangul de sat la rangul de oraş, totuşi, tocmai din cauza poziţiei sale de citadelă, a reprezentat un punct obligatoriu pentru trecerea spre nord. Împreună cu Nepi, pe dreapta sa, a ţinut în mînă rîvnitele chei de acces în Etruria. Titus Livius o definea: „Claustra portaeque Etru-

[1] Aspreta aşezată pe stînci.

riae"[1] Este cert că poziţia sa privilegiată a făcut din această cetate o rîvnită fortăreaţă militară şi a rămas ca atare timp îndelungat, chiar după căderea Imperiului etrusc.

Oraşul modern ocupă exact suprafaţa cetăţii antice şi este construit cu aceleaşi materiale. Desigur, nu se poate afirma că locuinţele de astăzi sînt casele locuite de etrusci cu atîţia ani în urmă, totuşi fundaţiile şi pivniţele au rămas în mod cert ca la origine. Credem, în mod logic, că acele blocuri de tuf care au servit la construirea caselor actuale sînt încă cele folosite de etrusci. Cine-i cunoaşte pe italieni ştie că ei nu vor extrage niciodată noi materiale atunci cînd au la îndemînă materiale gata pregătite. Coloanele şi fragmentele de sculpturi înzidite în case dovedesc că rămăşiţele din Sutri romană au servit la construirea caselor moderne.

De-a lungul anticelor ziduri, în partea de sud a oraşului, se pot vedea urmele conductelor de canalizare, care treceau sub fundaţiile lor, asemănătoare ca formă şi dimensiuni acelor pe care le-am văzut la Fidene.

Zidurile sînt întru totul asemănătoare acelora ale majorităţii celorlalte cetăţi. Să profităm de această ocazie şi să vorbim, pe scurt, de sistemul folosit la construirea lor. Piatra folosită în Tuscia meridională (cuprinsă între actuala Toscana şi Tibru) a fost întotdeauna tuful vulcanic, tăiat în blocuri dreptunghiulare, cu lungimea de două ori mai mare decît lăţimea, blocurile măsurînd de obicei un metru şi douăzeci de centimetri în lungime şi şaizeci de centimetri în lăţime. La colţuri, blocul este pătrat şi are pe toate părţile aceeaşi lungime. Cu excepţia cetăţii Cerveteri, care a folosit blocuri mai mici, toate celelalte cetăţi au utilizat pentru construirea zidurilor blocuri de asemenea dimensiuni. Structura zidăriei este identică cu sistemul grec EMPLECTON şi cu sistemul roman OPUS CAEMENTICIUM, amintite atît de Vitruvius cît şi de Plinius. Aceste sis-

[1] Zăvoarele şi poarta Etruriei.

teme, practic identice, constă în așezarea a două rînduri de blocuri tăiate în patru colțuri, iar spațiul intermediar este umplut cu un amestec de fragmente de piatră spartă și mortar. Este interesant de notat că acest sistem de zidărie a fost apoi adoptat de romani, pînă la sfîrșitul perioadei republicane, astfel încît este ușor, uneori, a se stabili dacă o contrucție antică aparține etruscilor sau romanilor.

Sutri are patru porți, una spre est, una spre vest și două spre sud. La origine mai exista o poartă spre nord, dar în prezent este închisă. Se pare că această poartă spre nord și cele două încă existente spre sud sînt cele originale, astfel că Sutri va fi avut în epoca antică numărul corect de trei porți, așa cum prescriu ritualurile etrusce.

Deasupra porții îndreptate spre vest se află următoarea inscripție:

SUTRIUM, ETRURIAE CLAUSTRA, URBES SOCIA ROMANIS COLONIA CONJUNCTA JULIA[1]

iar deasupra porții romane, altă poartă modernă, este pictată stema orașului, reprezentînd un cavaler cu trei spice de grîu în mînă. Dedesubt o inscripție spune: A PELASGIIS SUTRIUM CONDITUR[2]. Această inscripție reprezintă un adevăr fals, în primul rînd pentru că nici un autor clasic nu a afirmat vreodată acest lucru și apoi pentru că însuși numele cetății este în mod hotărît de origine etruscă, iar Sutrium este numele etrusc latinizat.

Cuvintele SUTRINAS și SUTHRINA sau SURRINA se repetă deseori în inscripțiile etrusce.

Nu există nici o îndoială că Sutri este de origine etruscă deoarece sînt numeroase dovezile o-

---

[1] Sutrium, cheia Etruriei, oraș aliat cu romanii, colonia Julia fiind asociată.

[2] Sutrium a fost construit pe pelasgi.

riginii sale. Totuşi nu cunoaştem nimic sau aproape nimic din istoria sa din perioada etruscă. Ştim că a fost cucerită de romani şi a susţinut multe războaie, nu împotriva Romei, ca Veii şi Fidene, ci chiar împotriva etruscilor. Diodor afirmă că a fost cucerită de romani în anul 360 de la întemeierea Romei şi că în anul 371 a devenit colonia sa. Ţinînd seama de faptul că data căderii cetăţii Sutri era foarte apropiată de cea a cuceririi cetăţilor Veii şi Fidene, se poate presupune că cele trei cetăţi au fost aliate şi au făcut parte din acelaşi teritoriu.

Este sigur faptul că după cucerire a devenit un punct de întărire al romanilor care au intuit imediat imensa sa importanţă stategică. Au menţinut probabil, în interioru' cetăţii, o garnizoană puternică, acordînd populaţiei importante privilegii şi asemenea garanţii de apărare încît au făcut din locuitorii din Sutri aliaţii credincioşi ai Romei şi duşmanii confederaţilor etrusci. Aceştia au asediat de mai multe ori cetatea Sutri, ba chiar, în anul 365, cînd era deja în mîinile Romei, au cucerit-o, deportînd locuitorii şi confiscîndu-le toate bunurile.

Titus Livius povesteşte că Furius Camillus a întîlnit trista procesiune a acestor locuitori, împinşi înspre Roma de către etruscii învingători cărora le-au promis răzbunarea prin arme. Camillus şi-a ţinut promisiunea şi în aceeaşi zi a atacat Sutri. Intră în cetate prin porţile ce nu erau păzite de soldaţi, ocupaţi cu jefuirea caselor rămase pustii, şi în scurt timp, deveni stăpîn pe situaţie. A supus, aproape fără lupte, pe etruscii învingători şi înainte de apusul soarelui, a restituit casele şi averile locuitorilor. Astfel Sutri a căzut şi a fost recucerită în aceeaşi zi. Din rapiditatea acestei operaţiuni romanii au formulat zicala IRE SUTRIUM[1], pentru a arăta că o acţiune era îndeplinită în modul cel mai rapid (în termenii actuali, în doi timp şi trei mişcări) şi cu rezultatul cel mai satisfăcător. Acest mod de a spune IRE SUTRIUM

[1] A merge la Sutrium.

trebuie să fi fost foarte popular la Roma, dacă Plaut îl amintește deseori în comediile sale.

Poarta care se deschidea spre nord și care în prezent este închisă, era numită „Poarta Furia" în cinstea intrării pe aici a lui Furius Camillus, atunci cînd a eliberat Sutri de atacul Ligii Etrusce, totuși este evident faptul că o atare atribuire este aprocrifă (în afară de cazul în care poarta nu a fost reconstruită), deoarece actualele structuri revelează o construcție medievală din secolul al X-lea sau cel mult al XI-lea. În plus, arcul său se termină ușor ascuțit, ceea ce confirmă ipoteza noastră. Poarta este închisă de secole.

Titus Livius amintește că în anul 368 după întemeierea Romei, Sutri a mai fost cucerită odată de către etrusci și recucerită de Camillus. În anul 443 a mai suferit un lung asediu și a fost eliberată de Fabius. În același an, Fabius, cu o expediție condusă prin munții Cimini, a capturat șaizeci de mii de etrusci, care au fost uciși aproape cu toții. Unii autori antici afirmă că această victorie a avut loc în apropiere de Perugia.

În orice caz, alternanța evenimentelor din timpul războaielor purtate pe teritoriul cetății Sutri demonstrează importanța pe care atît romanii cît și etruscii au acordat-o poziției acestei cetăți, care, prin deosebita sa poziție strategică, închidea și deschidea porțile de acces spre întreaga Etrurie.

Sutri era amintită adesea de Strabon, Silius Italicus, Plinius și Tertullian. Ultima sa mărturie istorică este o lespede de marmoră din epoca lui Adrian. Este dovedit istoric că nu a fost niciodată distrusă de romani, ca Veii și Fidene, și prezența sa este amintită mereu în cronicile antice, pînă astăzi. Nu rezultă că și-ar fi schimbat vreodată numele.

Ieșind prin Poarta Romană, se intră într-o vale strîmtă cu pereții verticali din tuf roșu și negri, în care sînt săpate morminte astăzi pustii. Piscul din dreapta este pitoresc încoronat de o pădurice deasă de stejari. Deasupra unei intrări săpate în tuf se citește: „Oprește pasul aici. Locul este

consacrat lui Dumnezeu, Fecioarei și celor răposați. Roagă-te și pleacă mai departe". Întrucît nu avem nici o intenție să plecăm, am intrat, și spre marea noastră surprindere, ne-am pomenit nu într-un mormînt etrusc, așa cum ne așteptam, ci într-o adevărată biserică săpată în tuf, cu trei naosuri, separate de piloni pătrați și luminate de ferestre și ele săpate, care se deschideau pe partea ce îndeplinea rolul de fațadă.

Această biserică sau, mai bine-zis, capelă este mică, joasă și umedă, dar trezește imediat un viu interes pentru particularitatea săpăturii și vechimea sa. Locuitorii din Sutri o consideră din primele timpuri ale erei creștine, cînd era obligatoriu ca bisericile să fie în afara locurilor populate.

Pereții, bolțile păstrează urme de pictură în frescă din secolul al XIII-lea sau al XIV-lea. Pe bolta principală sînt pictați Sfîntul Ioan Botezătorul și Arhanghelul Mihail și figurile lor, amănunt curios, sînt sculptate în relief, în tuf. În spatele altarului principal se află o frescă reprezentînd pe Sfînta Fecioară cu Pruncul, pe care un artist local tocmai o restaura. Foarte amabil, artistul s-a oferit să ne conducă și după ce a depus penelurile și spatulele, ne-a arătat curiozitățile capelei. Un fel de peșteră laterală ținea loc de sacristie și ne-a arătat o ușă închisă, care, spunea el, comunica cu catacombele de la Nepi, Roma și Ostia.

Există multe legende referitoare la catacombe. Adevărul este că deși s-a exagerat mult în ceea ce privește vastitatea lor, acestea au un parcurs foarte întortocheat și este foarte ușor să te rătăcești în ele. Poate din această cauză sutrinii au preferat să le blocheze intrarea, precum și pentru a împiedica pe oricine să privească minunile din subsolul lor...

Pentru că nu vizitasem încă cele mai interesante lucruri din regiune, tînărul artist a insistat cu amabilitate să aibă onoarea de a fi ghidul nostru. Ne-a explicat că porticul așezat în fața bisericuței săpate în tuf a fost vechiul cimitir din Su-

tri, unde timp de secole au fost depuse oasele morţilor săi. Examinarea locului arăta că aceasta trebuie să fi fost, cu siguranţă, un mormînt şi că actuala bisericuţă trebuie să fi fost un alt mormînt, bineînţeles mărit ulterior, pînă la dimensiunile actuale. Este dedicată Sfintei Născătoare.

Pe vîrful colinei, la poalele căreia este săpată bisericuţa Născătoarei, este construită vila marchizilor Savorelli, în mijlocul unui frumos parc de stejari şi chiparoşi imenşi, pe care l-am observat ieşind din sat. După ce am traversat parcul, ne-am oprit la marginea colinei şi sub noi se vedea tot amfiteatrul de la Sutri, care prin originalitatea concepţiei şi realizării sale merită o descriere specială.

Dragă cititorule, imaginează-ţi un Coliseu în miniatură, sau dacă îţi place mai mult, oricare alt amfiteatru pe care-l cunoşti, cu coridoare, scaune, porţi de amfiteatru, cu rampe de scări, în condiţii perfecte şi cu muchiile bine şlefuite. Imaginează-ţi că acest amfiteatru, fireşte de dimensiuni mai reduse decît amfiteatrele romane, nu este construit din zidărie, ci săpat în toate amănuntele în roca roşie şi gri de tuf a colinei, care cu timpul a căpătat nuanţe stinse foarte delicate. Partea superioară a amfiteatrului are de jur împrejur o coroană de stejari şi de chiparoşi centenari. Tot acest verde intens, alternînd cu culorile aprinse ale tufului, precum şi cu alte nuanţe mai puţin pronunţate şi mai estompate produse de o cantitate foarte variată de licheni şi de muşchi, creează pe albastrul foarte intens al cerului un decor fantastic şi aproape ireal, care nu poate fi uitat. Penelul lui Poussin nu ar fi putut imagina o ambianţă mai pitorească şi mai idilică decît aceasta.

În afară de atracţia sa idilică, amfiteatrul prezintă un interes istoric deosebit, deoarece a servit probabil ca exemplu pentru construcţiile romane din epoca imperială şi poate şi pentru Coliseu. Este dovedit din punct de vedere istoric că spectacolele publice au fost aduse la Roma de către etrusci. Titus Livius aminteşte că acele „LUDI

SCAENICI"[1] au fost o noutate pentru soldații romani, care pînă atunci nu cunoscuseră altceva decît cîteva spectacole de circ. Jocurile au fost introduse în anul 390 după întemeierea Romei, cu scopul de a îmblînzi mînia zeilor ce dezlănțuiseră teribila epidemie de ciumă, care, printre miile de cetățeni, a secerat și pe marele Furius Camillus. Acești actori, veniți din Etruria, recitau și dansau în sunetele flautului dublu și erau numiți ISTRIONES, dat fiind că cuvîntul HISTER corespundea în limba etruscă cuvîntului latin LUDIO (Joc). Aceste informații, date de Titus Livius, sînt confirmate de Valerius Maximus. Tertullian adaugă că etruscii au fost adevărații importatori ai jocurilor în regiunea latină și la Roma.

Teatrele romane ale vremii trebuie să fi fost, de altminteri, construcții foarte șubrede, de lemn. Primul teatru permanent de piatră a fost construit de Pompei în anul 699 de la întemeierea Romei și rămășițele sale sînt încă vizibile. Titus Livius afirmă că Circus Maximus a fost construit de către Tarquinius Priscus, primul rege al Romei din dinastia etruscă. A adus din Etruria caii de curse și pugiliștii care luptau în sunetele flautului dublu. Aceste două jocuri trebuie să fi devenit cele mai obișnuite și mai populare, dacă ținem seama de faptul că apar întotdeauna sau aproape întotdeauna în picturile din morminte, în basoreliefurile sarcofagelor, pe urne și pe vasele pictate. Este dovedit din punct de vedere istoric că luptele de gladiatori au fost aduse la Roma din Tuscis și că antrenorul lor era denumit cu numele etrusc de LANIST.

Cu toate că nu avem ruine de teatre, amfiteatre și de circuri etrusce, sîntem totuși convinși că astfel de edificii trebuie să fi existat, atît prin faptul că prezența acestor distracții a fost dovedită printre jocurile atletice etrusce, cît și pe baza afirmației directe a multor autori, printre care cităm pe Nicola Damasceno care amintește faptul că romanii îi puneau pe gladiatori să lupte nu

[1] Jocuri scenice.

numai în teatre, aşa cum era obiceiul la etrusci, ci şi la banchetele publice.

Deci legînd aceste informaţii de problema referitoare la originile amfiteatrului din Sutri, trebuie să conchidem că acest amfiteatru a fost înălţat de către etrusci după modelul altora construite tot de ei din lemn.

Ştim că primul amfiteatru din lemn a fost construit de către Caius Curius, pe vremea lui Cezar, şi că, practic, era alcătuit din două teatre care se închideau pentru a forma unul singur, sau rămîneau deschise şi erau amplasate în aşa fel încît să formeze două teatre distincte. Mai ştim de la Dio Cassius şi de la Suetonius că primul amfiteatru de piatră a fost construit la Roma de Statilus Taurus, sub domnia lui August şi că toate celelalte, inclusiv Coliseul, au fost construite mai tîrziu.

Acum este firesc să ne întrebăm: cum se face totuşi că aceste teatre şi amfiteatre, ce existau în Etruria, au fost construite la Roma numai pe vremea lui Cezar? Credem că pînă la construirea marilor amfiteatre din epoca imperială romanii s-au mulţumit să asiste la luptele cu fiare, la lupte navale, la lupte de gladiatori, în aceleaşi stadioane (ca Circus Maximus) ce fuseseră construite pentru cursele cu cai şi jocurile atletice, sau organizau aceste spectacole în pieţe, în For, la banchete sau la funeralii.

Din cauza considerentelor de mai sus trebuie să conchidem că dacă descoperim în Tuscia un edificiu de acest fel, fie chiar săpat în rocă şi nu construit din zidărie, trebuie să-l considerăm „prima facie"[1] etrusc. Cu toate că mulţi arheologi sînt de părere că a fost săpat în primul secol, amfiteatrul din Sutri prezintă caracteristici ce datează dintr-o epocă mai veche. Desigur, nu cred că datează din zilele îndepărtate ale splendorii etrusce, totuşi trebuie considerat ca datînd dintr-o perioadă istorică încă liberă şi independentă faţă de dominaţia politică şi arhitectonică din epoca

[1] La prima vedere.

imperială. Cu alte cuvinte, pare logic că dacă ar fi fost proiectat în această perioadă, arhitecții romani l-ar fi construit, fără îndoială, din zidărie și l-ar fi împodobit cu marmoră, așa cum au făcut în întreaga Italie și în teritoriile Imperiului și nu ar fi pierdut timp și răbdare să sape, cu multă greutate, o colină golind-o pe de-a-ntregul pentru a forma o arenă.

Există apoi particularități care confirmă convingerea noastră. Cornișa care împodobește „podium"-ul, de pildă, și care înconjoară toată arena este identică ca desen și dimensiuni cu aceea care împodobește mormintele din Sutri. Porțile de acces sînt mai înguste sus și indică în mod clar că artiștii erau obișnuiți cu acest fel de arhitectură proprie mormintelor. Toate aceste amănunte ne fac să ne gîndim mai mult la etrusci decît la romani. Însuși faptul că întreaga construcție urmează adesea configurația terenului, particularitatea de a căuta efectul simplu, „naiv", am spune astăzi, detaliile cornișelor și ale ușilor, pe care le-am amintit mai sus, confirmă părerea noastră.

Credem că romanii, cu mania lor pentru grandoare, cu preocuparea lor constantă de a face o arhitectură grandioasă și scenografică, nu și-ar fi compromis niciodată reputația de mari constructori într-o lucrare atît de modestă din punct de vedere tehnic, lucrare care nu prezenta nici o problemă de inginerie sau de arhitectură și care reprezintă pur și simplu doar o muncă artizanală.

Arena are o formă eliptică, de cincizeci de metri pe patruzeci. Ușile „podium"-ului se deschid spre un coridor care înconjoară toată arena. Podiumul se înalță de la nivelul actual al arenei cu circa un metru, dar la origine trebuie să fi fost mai coborît decît nivelul actual. Deasupra podiumului sînt săpate gradenele mari care formează pur și simplu scaunele. La intervale regulate există un „praecinctio" sau loc de trecere, care le permitea spectatorilor accesul la locuri. Aceste locuri de trecere sînt numeroase și în afară de aceasta, la capătul cel mai de sus al locurilor există un coridor larg care înconjoară de jur împrejur tot peri-

metrul amfiteatrului. Bineînțeles că, dată fiind asimetria construcției, măsurile nu pot să fie regulate și la distanțe egale, ca într-o construcție normală. Aici excavația a fost condiționată de forma colinei, care nefiind perfect rotundă și egală ca nivel, a silit săpătura și măsurile structurilor la o neregularitate impusă de natura însăși a terenului. În partea dinspre parcul vilei Savorelli, amfiteatrul se termină cu un perete vertical care poartă săpate, în basorelief, în rocă, niște semicoloane svelte, iar sus, o cornișă. Totuși, totul este atît de ruinat și acoperit de tufișurile grădinii care se află deasupra, încît detaliile sînt greu de observat. În același perete există diferite firide, de înălțimea unui om, făcute probabil pentru a adăposti statui sau scaune speciale pentru persoane oficiale. Este posibil ca aceste firide să fi fost săpate pentru a ameliora acustica, cu atît mai mult cu cît Vitruvius le citează în tratatul său și se întîlnesc și la teatrul din Taormina. Este sigur însă că au fost săpate într-o epocă următoare, deoarece în unele locuri au distrus decorația coloanelor și a cornișelor, astfel încît se poate crede că au fost făcute într-o perioadă ulterioară pentru a îmbunătăți acustica. Orice ipoteză rămîne valabilă și nerezolvată.

O altă caracteristică este dată de unele nișe, sau locuri mai retrase, care, în număr de douăsprezece, se deschid cam la jumătate din înălțimea gradenelor. Aceste nișe par adevărate loji, pentru două sau trei persoane, rezervate poate pentru demnitarii localității. Trei dintre acestea sînt deschise, comunică cu coridorul și au rolul de adevărate intrări în amfiteatru pentru public. Acestea se deschid în diferite direcții pentru a permite intrarea și ieșirea ordonată a spectatorilor, multe fiind în perfecte condiții de conservare, altele prezintă reparații mai puțin importante ale zidăriei. Mici canale de scurgere se află, aproape pretutindeni, pentru a proteja pereții de șiroaiele de ploaie și această particularitate este obișnuită și la morminte.

Amfiteatrul a fost redescoperit numai într-o epocă recentă și curățit de o cantitate enormă de ierburi, de plante și de muri, care i-au ascuns prezența timp de secole și trebuie să-i mulțumim marchizului Savorelli, care este proprietarul, de a fi făcut aceste lucrări de reconstituire. Fără îndoială că cele mai mari daune au fost pricinuite de natura însăși care, în unele locuri, prin acțiunea rădăcinilor și a copacilor, a crăpat zidurile de tuf în mai multe părți. Rădăcinile erau atît de adînc înfipte încît au fost imposibil de dezrădăcinat.

Pereții externi ai amfiteatrului sînt netezi și nu au obișnuita suprapunere de arce și coridoare proprii acestor construcții, totuși aspectul general este pitoresc și plăcut, tocmai prin simplitatea sa. Pereții de tuf roșu, în starea lor naturală, colorați în alb și gri datorită lichenilor, acoperiți de iederă și de alte plante cu frunze mereu verzi, sînt încoronați de o diademă de stejari și chiparoși centenari. Scena este completată de priveliștea orășelului și la o mică distanță, pe o înălțime pitorească cu pantele împădurite, de fațada unei frumoase bisericuțe baroce.

Sub Sutri, Cassia curge între doi pereți stîncoși, ca între chei alpestre și roșul, galbenul și griul tufului ce alternează cu verdele tufișurilor creează o ambianță dintre cele mai pitorești.

Chiar lîngă sat, înainte de amfiteatru, de-a lungul unui perete, există mai multe morminte rupestre ce revelează prezența unei adevărate necropole. Se văd urme de decorații, de stîlpi, de semicoloane, de cornișe sculptate, de arce în relief, dar friabilitatea tufului, stricăciunile cauzate de intemperii, nepăsarea oamenilor au făcut dificilă lectura acestor detalii.

Mormintele sînt de diferite dimensiuni, unele mari, cu bolți joase, altele cu bolți înalte, unele strîmte dar adînci, unele au în interior cornișe simple sculptate, care înconjoară toată încăperea. În unele există încă băncile de piatră lîngă perete sau săpate în acesta, pe care se depunea cadavrul, în altele există încă picioarele pentru susținerea

sarcofagelor. Aspectul acestor morminte este în definitiv etrusc, dar prezența aici a unor COLUMBARIA[1] ne face să credem că o parte din aceste necropole au fost mai tîrziu folosite de romani. Ca la Veii, unele dintre aceste firide sînt mici, pentru a primi o singură urnă, altele sînt mai mari pentru amplasarea a două pînă la șase „OLLAE“[2]. Pe un rînd firidele sînt separate de mici stîlpi dorici, săpați în tuf. Partea de jos a firidelor are o mică streașină în relief, pentru a evita scurgerea ploii și asemenea streșini sînt de asemenea prezentate deasupra deschizăturii mormintelor. Această particularitate a streșinilor ne face să credem că și firidele sînt opera unor artizani etrusci. Unele morminte deși prezintă urme de tencuială, credem totuși că a fost aplicată în epoci posterioare. Există multe alte morminte împrăștiate în jurul localității Sutri, toate săpate în tuf, totuși sînt goale și complet părăsite. Credem că au trecut prin multe și schimbătoare adversități, în special în secolele zbuciumate care au urmat după căderea imperiului, au servit probabil ca locuințe pentru populațiile semibarbare, ca punct de întîlnire pentru răufăcători sau, cum apare mai frecvent, au fost transformate în adăposturi pentru animale, iar sarcofagele în adăpătoare, iesle sau depozite pentru cele mai diferite scopuri.

Pe un ogor, de-a lungul rîului Cassia, în spatele mormintelor rupestre, există un mormînt mare, împărțit în mai multe încăperi. Firidele sînt adîncite în pereți, pe mai multe rînduri, precum cușetele pe vapoare. Aspectul acestui mormînt nu este pe deplin etrusc ci ne face să credem că este vorba mai degrabă de o catacombă creștină.

La mică distanță, într-o pădure foarte deasă, se află o peșteră numită „Grota lui Orlando“, despre care fantezia populară spune că ar fi fost ultima locuință a eroului care s-ar fi ascuns și ar fi conviețuit cu o femeie din Sutri, de care se îndrăgostise, în timp ce se îndrepta spre Roma. As-

---

[1] Columbarii.
[2] Oale, urne de mărime mare.

pectul peşterii nu este atît de îmbietor încît să ne facă să credem într-o replică a idilei lui Enea şi a Didonei. Se compune din două încăperi, dintre care cea mai mare este susţinută de un pilastru pătrat. Pe colina vilei Savorelli există ruine medievale care sînt atribuite, în împrejurimi, vestigiilor palatului locuit de Carol cel Mare cînd a poposit aici, în drumul său spre Roma, în ajutorul lui Adrian I. Ruinele probabil că datează totuşi dintr-o epocă mai tîrzie.

În sat este arătată o casă în care se spune că s-ar fi născut Pilat din Pont. Casa este, fără îndoială, din evul mediu, dar poate a fost reconstruită peste cea în care s-a născut sinistrul personaj.

*

* *

Multe sînt legendele curioase care circulă în sat. Ca în toate satele foarte vechi, o infinitate de poveşti cu diavoli, cu miracole, cu comori ascunse, cu personaje reale sau inventate sînt izvorul nesecat al tradiţiilor orale ce sînt povestite călătorului, cu asigurarea autenticităţii celei mai absolute. Pictorul, ghidul nostru, ne-a arătat un cap de oaie (sau de măgar) de piatră, înfipt în colţul unei case din strada principală a satului şi ne-a informat că ochii animalului erau fixaţi asupra unei comori ascunse. A mai adăugat că împreună cu tatăl său, care după spusele sale este una dintre personalităţile cele mai importante din sat, au efectuat nesfîrşite săpături ce s-au dovedit totuşi întotdeauna infructuoase, pentru că era imposibil de determinat, cu siguranţă matematică unde este aţintită privirea măgarului în teritoriul înconjurător. Au închiriat chiar o casă peste drum, convinşi fiind că au stabilit punctul exact al privirii măgarului şi erau pe cale să efectueze săpături adînci în fundaţii, dar au fost împiedicaţi de autorităţile satului care nu puteau permite ca săpăturile pentru dezgroparea unei comori să fie încredinţate iniţiativei particulare. Mi-a mărturisit că a dezgropat multe morminte şi că a colectat multe

vase şi obiecte de bronz de mare valoare, dar nu am putut obţine o descriere mai precisă a acestora.

*
* *

În cursul vremurilor apuse Sutri a fost atît de puţin explorat încît trebuie să ascundă cu siguranţă, în măruntaiele sale, o mare cantitate de vestigii de un mare interes arheologic. Fără a mai pune la socoteală acele puţine morminte din jurul satului care au fost prădate în vremurile îndepărtate, trebuie să existe cu certitudine o mare necropolă organizată, ale cărei morminte au scăpat cercetărilor, fiind săpate la mare adîncime şi lipsite de obişnuitele semne exterioare.

Via Cassia, de la Sutri la Capranica parcurge fundul unor chei pitoreşti, cu pereţi abrupţi şi cu vegetaţie bogată. Capranica este un orăşel care are morminte şi o canalizare care îi atestă originea etruscă, dar în afară de acestea nu mai prezintă nimic deosebit de interesant. Are cu vreo trei mii de locuitori mai mult decît Sutri, vin şi fructe de bună calitate şi un izvor de ape minerale, faimos pentru lecuirea bolilor renale şi ale căilor biliare.

Poate cea mai interesantă informaţie pentru călător este aceea că la Capranica există un fel de han în casa măcelarului din sat, numit Pietro Ferri, care neputînd oferi mult confort, înconjoară totuşi pe oaspete cu nesfîrşite solicitudini şi atenţii, cu manierele cele mai afabile ce se pot imagina.

Femeile din Capranica îşi acoperă capul cu tivul fustelor lor în chip de văl şi prin aceasta se aseamănă cu unele portrete în maniera lui Rafael. Se îmbracă în culori vii şi bine asortate astfel încît au un aspect foarte pitoresc.

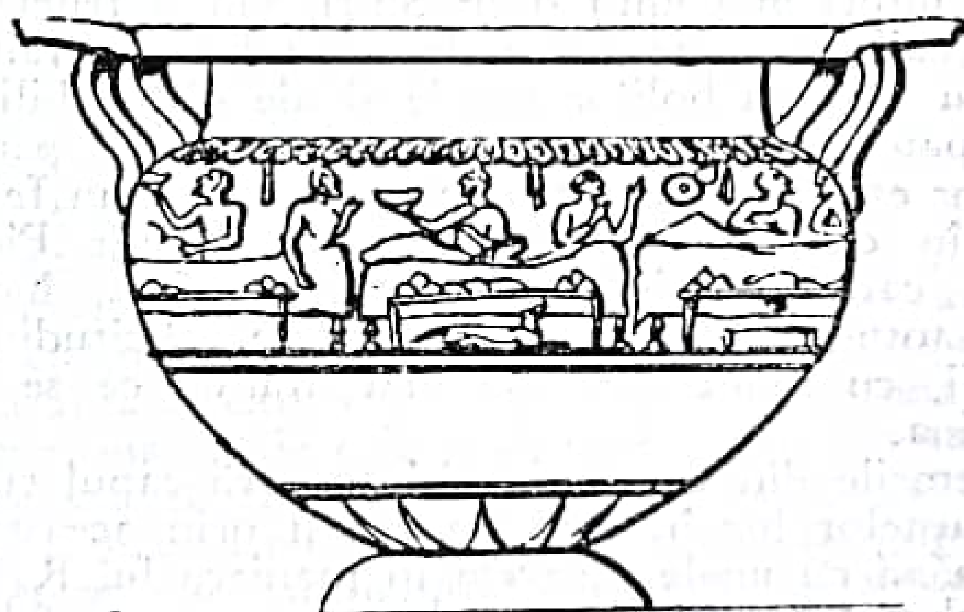
La Capranica nu există vestigii etrusce sau romane şi nu ne-a parvenit numele antic al orăşelului, nici nu am putut să-l descoperim.

Continuînd mai departe pe Via Cassia spre Vetralla, la trei sau patru mile de Capranica, cotind spre stînga, pe drumul spre Oriolo, se întîlnesc, imediat după ce este lăsată în urmă şoseaua

consulară, vestigiile de la Vico Matrino, o stație de poștă a anticei șosele Cassia care a păstrat în mod miraculos intact numele latin Vicus Matrinus și este menționată în itinerarele din Tabula Peuntigeriană. Nu există aici multe lucruri de văzut, în afară de cîteva turnuri care stau să cadă și resturi de morminte romane.

Mergînd mai departe pe Via Cassia, se ajunge la Osteria delle Capannacce, antică construcție medievală, înălțată poate pe o „Domus culta"[1] romană și care are înzidite în pereți fragmente de marmoră luate din anticul Vicus Matrinus. Se observă, printre acestea, un relief mitraic, reprezentînd pe Mitra ucigînd taurul.

Acesta este punctul cel mai înalt al Viei Cassia, de-a lungul munților Cimini, dar urcușul care începe practic la Sutri, este atît de treptat, încît nu se observă înălțimea atinsă. De la Capranica drumul urcă apoi prin păduri, livezi și vii bine cultivate pînă la un platou numit „Stejarii lui Or-

Vas etrusc — Kelebe

lando", semănat cu grîu, care în timpul verii este torid din cauza caniculei care dogorește. Drumul coboară apoi lin, printre ogoare cultivate, vii și livezi de măslini pînă la Vetralla care se înalță,

[1] Casă îngrijită.

de pe un pinten, deasupra cîmpiei etrusce, într-o priveliște incomparabilă.

Vetralla se află la o distanță de patruzeci și trei de mile de Roma și se ajunge aici parcurgînd Via Cassia, care urmează, aproape întotdeauna, traseul anticei șosele consulare. Este legată de Cetatea Eternă printr-un serviciu de diligențe cu cai, o dată sau de două ori pe săptămînă și călătoria durează nouă ore sau chiar mai mult, după dispoziția și pretențiile vizitiului.

Capitolul V

NEPI – NEPETE

După Monterosi, înaintînd pe Via Cassia care duce la Ronciglione, în localitatea Guglia sau Colonnette se întîlneşte o răspîntie care are pe marginile sale „cippi" înalţi din travertin, pe care sînt gravate diferite indicaţii privind drumurile ce se despart aici. Se merge pe drumul indicat spre Loreto şi după trei mile sau mai puţin, se ajunge la Nepi.

* * *

Cîmpia pe care o străbatem merită o descriere deosebită. Din singurătatea tăcută a cîmpiei romane se intră aici într-o zonă păduroasă, complet diferită de tipul văzut pînă acum. Dacă călătorul este englez sau cunoaşte cîmpia engleză, va recunoaşte că aici aspectul, vegetaţia, verdele smarald al ogoarelor, stejarii mari izolaţi sau în grupuri, gardurile vii de păducel, bine îngrijite, murii, viţa albă, pomişorii ghimpoşi, marginile drumurilor acoperite de feregute şi ghimpi, turmele de vaci albe şi negre care pasc pe cîmpiile foarte verzi şi care sînt hrănite sub stejari uriaşi, formează o autentică viziune animată a cîmpiei engleze, aşa cum rar poate fi întîlnită pe continentul european. Aici nu îţi pare o călătorie prin Italia ci prin cîmpiile Surrey, din Devonshire şi nu este nevoie de nici un efort de imaginaţie.

* * *

Această iluzie dispare îndată ce se ajunge la Nepi, un sat vechi și prăpădit. Zidurile cu creneluri dărîmate și un castel masiv ce se înalță lîngă acestea îți dau impresia de a fi ajuns nu într-un tîrg, ci într-o fortăreață părăsită. Numai văzînd clopotnița Domului care se înalță zveltă în azurul intens al cerului, cu turnul său pătrat, sîntem readuși la realitate; adică la aceea de a fi ajuns într-un sat locuit. Ca fundal tronează masa albăstruie a muntelui Soratte și la orizont munții Abruzzi, acoperiți cu zăpadă.

Apropiindu-ne de poarta satului, ochiul este atras de un zid vechi, cu nouăsprezece rînduri de blocuri de tuf, cu înălțimea de circa zece sau unsprezece metri și cu o lungime considerabilă. Aspectul acestui zid, foarte ruinat datorită intemperiilor și dimensiunile blocurilor folosite denotă originea sa etruscă. Mergînd de-a lungul părții exterioare a zidurilor, lîngă o a doua poartă, o altă bucată de zid mai puțin înaltă (numai zece rînduri de blocuri), foarte ruinată, ne face să credem că aici a avut loc escaladarea lui Camillus și a soldaților săi, atunci cînd au luat cu asalt cetatea. În loc să intrăm în sat, ne continuăm drumul de-a lungul zidurilor, o cărare aproape impracticabilă, pînă la o altă poartă care indică limitele fortificațiilor, după care apărarea cetății este încredințată rîpei adînci care o înconjoară.

Priveliștea de care te bucuri de la acest perete abrupt este dintre cele mai pitorești. Într-o parte, ziduri prăbușite cu creneluri în ruină, în cealaltă parte, rîpa adîncă și înspăimîntătoare. În fund, o moară cu roata sa mare ce se rotește, acționată de cascada cristalină a rîului care curge în vale. Există totuși ceva în plus care atrage atenția. La marginea rîpei și la puțini pași de poartă, există o altă bucată scurtă de zid, cu numai patru rînduri de blocuri și în perfectă stare de conservare. Această bucată scurtă de zid, este, cum s-ar spune, înzidită într-o masă de OPUS INCERTUM din epoca romană, care a întărit zidurile originare de-a lungul acestei părți a anticei Nepete.

Toate zidurile sînt construite în sistemul EMPLECTON, ca și zidurile din Sutri și aceasta este tot ceea ce am putut examina. Bineînțeles, ele înconjurau cetatea, în partea ei neapărată, celelalte laturi fiind apărate în mod natural de rîpa adîncă ce o înconjoară. La drept vorbind, zidul mai scurt trecea și de-a lungul marginii rîpei, în special în apropierea limbii de pămînt care unea cetatea cu cîmpia.

Aceasta ne face să credem că în antichitate Nepe necesita fortificații foarte rezistente pentru apărarea locuitorilor săi. Unele porțiuni de ziduri au fost dărîmate într-o epocă mai recentă, probabil pentru a recupera materialele utile noilor construcții.

Nepi este un sat avînd mai mult sau mai puțin aceleași dimensiuni și aceeași populație ca și Sutri. Este amplasat pe un pinten lunguieț de tuf, izolat între văile rîurilor Fossi Falisco și Pozzolo, afluenți ai rîului Treia. Rîpa care o înconjoară este mult mai adîncă decît aceea de la Sutri, ambele cetăți fiind considerate în antichitate cheile și porțile de intrare în Etruria. Numele său antic a fost NEPE, NEPET, NEPETE, conform ortografiei diferiților scriitori și probabil derivă din numele șarpelui NEPA, adorat de anticii locuitori ca divinitate protectoare a fertilității ogoarelor. În stema cetății, șarpele a fost întotdeauna reprezentat.

Multe antichități au fost descoperite la Nepi și în împrejurimi. O statuie egipteană găsită în 1839 și un basorelief reprezentînd nașterea lui Jupiter, se găsesc în prezent în muzeul Vatican. Un foarte frumos sarcofag roman, cu nașterea lui Bachus, a fost găsit în 1746 și în prezent face parte din colecția muzeului de pe Capitoliu. În afara Porții Romane, pe dreapta, resturile unui mare mormînt roman, cu baza pătrată, indică tocmai direcția Viei Amerina, care ducea la Falerii Veteres, actuala Civita Castellana. Pe stînga șoselei Amerina, în localitatea Torrione, există încă și acum ruinele unui amfiteatru roman care datează din epoca imperială. În curtea Palatului Mu-

nicipal, în piața principală a satului, există numeroase fragmente de statui, de „cippi", de altare romane, găsite în apropiere. Un fragment pare să o reprezinte pe Zeița Feronia. În centrul Pieții, o frumoasă fîntînă împodobită cu capete de lei și pe fundul ei, un relief de marmoră reprezentînd un leu înaripat.

Am fost surprins să găsesc în împrejurimi atît de puține morminte. De-a lungul pereților rîpei nu există grote care să ne facă să credem în existența unor catacombe, apoi există foarte puține morminte care se pot vedea în apropierea satului. În mod evident, nepesinii preferau mai degrabă să-și sape mormintele în cîmpie decît să construiască acele necropole rupestre care formează caracteristica cetăților etrusce din regiune. În peretele îndreptat spre Civita Castellana există urme de nișe pentru urnele cinerare și de asemenea urmele unei canalizări, de formă și cu dimensiuni egale aceleia observate la Sutri.

*
* *

Deasupra rîpei trece un pod și un apeduct cu două arce, lucrare din secolul al XVI-lea. Nu se poate să nu te oprești și să nu observi de pe pod priveliștea care se desfășoară în față sau în vale. Intr-o parte, zidurile și turnurile, în fund, muntele Soratte, în vale verdele închis al iederei fixate de pereții rîpei, amestecat cu roșul și griul tufului, împreună cu azuriul închis al cerului alcătuiesc un ansamblu atît de plăcut încît un pictor ar putea picta acest peisaj reproducînd doar ceea ce vede, fără modificări și fără să recurgă la fantezie.

La Nepi există două hanuri, Fontana și Hotel de la Paix. Despre primul nimeni nu vorbește de bine, după ce l-a vizitat o singură dată, păstrînd amintiri foarte neplăcute. Celălalt, cu nume exotic și discret, deschis de curînd, este destul de confortabil. Este păcat că la sfîrșit călătorul găsește
 confortul oferit enumerat amănunțit în nota de

plată şi încă cum! „Respice finem", priveşte bine sfîrşitul, spuneau anticii pe drept cuvînt.

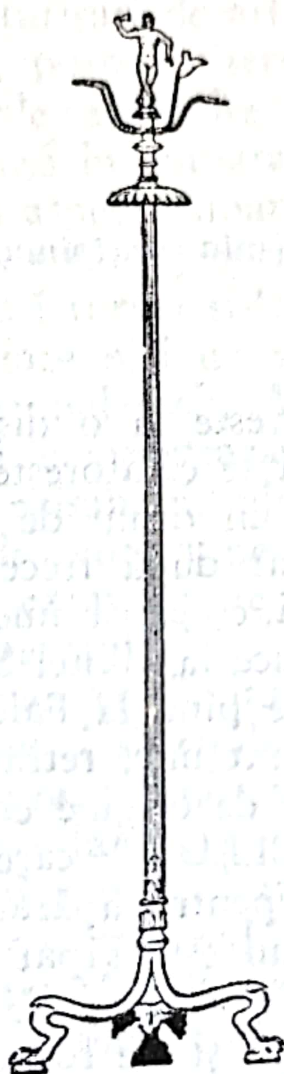
*
* *

Nepete nu a avut niciodată un rol istoric foarte important. Este citată numai ocazional şi sporadic, de obicei împreună cu Sutri, fiind cele două cetăţi aliate ale Romei, la porţile Tusciei. Acest fapt ne face să credem că Roma, înţeleaptă şi conştientă de marea lor importanţă strategică, a încercat întotdeauna să le ţină strîns unite într-o bună alianţă, cu scopul de a avea, în orice moment, porţile Tusciei deschise şi bine apărate. Ştim că Nepete a căzut sub dominaţia Romei în anul 368. În anul 371 după întemeierea Romei, adică după trei ani, cum îşi aminteşte Titus Livius, nepesinii şi sutrinii, uniţi, au trimis ambasadori la Roma pentru a cere ajutor împotriva etruscilor care au ocupat cele două cetăţi. Titus Livius mai povesteşte că Nepe a căzut pentru că o parte a populaţiei a fost de partea etruscilor, împotriva noilor aliaţi. Roma a trimis atunci pe mereu prezentul Camillus, care a cucerit prin asalt cetatea şi i-a decapitat pe aliaţii necredincioşi, cu securile lictorilor săi. La zece ani după Sutri a devenit o colonie a Romei; şi ambele cetăţi au avut un tratament privilegiat. Într-adevăr, şi-au păstrat intact teritoriul, l-au guvernat cu o administraţie proprie şi independentă şi locuitorii erau egali în drepturi şi privilegii cu cetăţenii romani. Probabil că cele două cetăţi Sutri şi Nepi au fost aliate între ele avînd în vedere faptul că sînt amintite împreună de autorii antici. Şi alte cetăţi ca Arezzo, Cortona, Perugia erau unite într-o alianţă în cadrul Marii Confederaţii. Acest lucru se petrecea atunci cînd „vinculum in vinculo"[1] era determinat de comuniunea de interese şi de vecinătatea teritoriului.

Pare cert că Nepi şi Sutri au fost la origine două cetăţi cuprinse în teritoriul cetăţii Veii. Nepi

[1] Lanţ în lanţ.

și-a păstrat întotdeauna intact numele său, pînă în zilele noastre, chiar dacă ortografia sa a fost modificată din cînd în cînd de către autori. Nu și-a schimbat niciodată locul. Strabon relatează că Nepi nu era clasificată printre principalele ce-

Candelabru etrusc

tăți etrusce, ci printre cele mai mici. A crescut totuși ca importanță în evul mediu cînd, în anul 767 e.n. Totone sau Teodoro, ducele de Nepi, a reușit, cu ajutorul fraților săi Passivo și Pasquale, să-l aleagă Papă pe fratele lor comun, Constantin. Acesta a domnit la San Pietro mai mult de un an, dar a fost apoi detronat de romani care, cu ajutorul longobarzilor, l-au ales Papă pe Stefan al III-lea.

Capitolul VI

CIVITA CASTELLANA — FALERII VETERES

. . . . . . Faliscis
Moenia contigimus victa, Camille, tibi.

OVIDIU[1]

Civita Castellana este la o distanţă de opt mile de Nepi, dar dacă se călătoreşte pe jos sau călare, pot să recomand un drum de ţară mai scurt cu două mile. Imediat după trecerea podului de la Nepi, călătorul să cotească imediat spre dreapta, pe drumul care duce la Castel Sant'Elia şi să continue drept înainte pînă la Falerii Veteres. Castel Sant'Elia este un sat mic, retras pe un pinten de tuf, cu certitudine de origine etruscă şi trebuie să fi fost un „CASTELLUM"[2] care depindea de Nepi şi amplasat acolo pentru apărarea sa. Pe întregul său parcurs, drumul este săpat în tuf şi în parte este foarte vechi. Pe marginile sale există ziduri mici de tuf care par şi ele foarte vechi. De-a lungul drumului se întîlnesc puţine morminte goale şi abandonate. După ce s-a depăşit Castel Sant'Elia, se intră pe o cîmpie verde şi nelocuită care are în sine ceva măreţ şi solemn, propriu cîmpiei romane. O rîpă o mărgineşte pe ambele laturi, în dreapta, adîncă şi întunecoasă, umbrită de frunzişul des al arborilor; la stînga, pe marginea sa, trece drumul principal spre Civita Castellana. Într-o parte, privirea fuge peste verdele lacurilor şi al pădurilor dese de stejar, pînă la muntele Cimini, pe ale cărui pante strălucesc în soare Ronciglione şi Caprarola. În faţă se văd în depărtare

[1] Sîntem vecini cu Faliscis, cetate învinsă de tine, Camillus.
[2] Citadelă.

turnurile de la Civita Castelana. Iar mai departe, la marginea orizontului, se observă multe sate așezate pe pantele munților din Umbria, în timp ce dintr-o parte muntele Soratte, cu punctele sale întunecoase, domină izolat cîmpia. Aceasta, ușor ondulată, este întreruptă ici și colo de rîpe adînci, acoperite cu dese tufișuri de arbuști, de variate culori și intensități, potrivit terenului. Munții Abruzzi, cu piscurile acoperite de zăpadă, închid peisajul cu o cornișă incomparabilă.

Un păstor, cu aspect sălbatic și cu pulpele înfășurate în piele de capră, sprijinit într-un baston lung, supraveghează turma și-l observă pe drumeț. Este tăcut și nu face nici un gest, numai cîinii îl latră îndelung pe noul sosit. Această imagine idilică și pitorească completează frumusețea și suprema liniște a peisajului, pînă cînd vraja este brusc întreruptă de vederea, pe marginea drumului, a unui „cippus", ce amintește de un drumeț ucis în acel loc de către răufăcători.

Pentru a ajunge la Civita Castellana trebuie să părăsești drumul și să străbați adînca vale care închide cîmpia spre miazănoapte. Drumul principal continuă de-a lungul rîpei și intră în cetate triumfal, fără denivelări, printre bastioanele fortăreței San Gallo, cu frumosul său turn octogonal. În prezent aici este o închisoare a guvernului pontifical, o Bastilie a Romei contemporane.

*
* *

Cine nu s-a oprit aici pentru a admira podul Clementino care trece maiestuos peste vale și constituie minunea cetății? Frumusețea acestui pod, demn de Roma imperială, se asociază foarte bine cu măreția peisajului și cu istoria cetății Falerii Veteres și cu importantele sale vestigii. Aș pune prinsoare că numai unul din cinci sute de vizitatori ai podului Clementino se va duce apoi să viziteze podul Terrano de peste Treia și marea necropolă etruscă care se află aici. Sînt sigur că nici unul din cei cinci sute nu cunoaște importanța arheologică și istorică a acestui loc.

Chiar lîngă pod și pe marginea pintenului de rocă pe care este construită Falerii Veteres, există un fragment de zid din tuf în EMPLECTON, cu șaptesprezece rînduri și blocurile au exact măsura pe care am constatat-o la Sutri și la Nepi.

Cel care intră în sat prin acest punct și merge pe drumul care coboară spre stînga va ajunge la mînăstirea Sant'Agata, care este situată în colțul de la nord-est al pintenului de stîncă. Drumul străbate un tunel și nu sînt necesare cunoștințe speciale pentru a înțelege că este vorba de un drum etrusc. Are pe marginea exterioară un mic canal săpat în tuf, prin care se scurge apa de ploaie jos în rîpă. De-a lungul drumului care coboară abrupt în vale există foarte mu'te morminte etrusce pe care, din păcate, nepăsarea dăunătoare a oamenilor le-a transformat ca formă și destinație, aducîndu-le la stadiul de staule pentru oi, cocini de porci și grajduri pentru bovine.

Există în perete diferite guri de canalizare, cu totul asemănătoare acelora pe care le-am văzut la Sutri și în alte locuri etrusce. Multă vreme s-a crezut că aici a fost cetatea Veii, ale cărei urme s-au pierdut după desființarea sa și mulți au confundat canalele sale cu faimosul tunel al lui Camillus. La drept vorbind, toate cetățile etrusce din Latium au același sistem de canalizare ce devine posibil datorită ușurinței de a săpa în această piatră vulcanică pe care sînt fundate.

Spre folosul acelor cercetători cărora le plac amănuntele, am vrut să măsurăm dimensiunile acelor galerii. Au o înălțime de circa un metru șaizeci, șaptezeci și cinci de centimetri la bază și patruzeci și cinci de centimetri în partea superioară. Din aceste dimensiuni se deduce că erau de-abia suficiente pentru munca (nu prea comodă) a unui singur om. După o parte aproape orizontală, aceste canale subterane se ridică vertical și ajung la nivelul drumului satului, pentru a co'ecta apele pluviale și pe cele menajere. Dimensiuni'e sînt aproape identice în întreaga Tuscie și ele sînt chiar identice (amănunt interesant) cu ale canalelor acoperite de-a lungul pantelor Capito'iului. Trebuie să adău-

găm că acest sistem era astfel conceput încît canalul de scurgere era permanent spălat de apele curate ale fîntînilor, înlăturîndu-se astfel mirosurile neplăcute și pericolul epidemiilor.

În acest punct ne găsim în colțul extrem al promontoriului de la Falerii Veteres. De o parte, rîpa peste care trece faimosul pod Clementino, de cealaltă parte, peretele vertical îndreptat spre răsărit. Drumul iese prin două porți medievale vecine foarte ruinate și șerpuiește prin valea rîului Treia, traversată de un pod frumos cu trei arce. De jos, ridicînd privirea spre sat, se observă că acesta se găsește foarte sus și că pintenul de tuf se sprijină jos pe un strat de rocă nisipoasă albă. Pe marginea rîpei, tocmai în direcția podului, se înșiră un rînd de ziduri medievale ridicate pe fragmente de ziduri mai vechi etrusce. Gura de vărsare a unui canal de scurgere, la jumătatea coastei, confirmă vechimea lor.

Pintenul are direcție nord-sud, apoi, pe neașteptate, cotește în unghi drept, în punctul unde pîrîul Saleto, numit Ricano, se varsă în Treia. Este un loc singuratic și sălbatic foarte pitoresc. Nu există nici o urmă de ființă vie. Numai un drumeț trece vadul rîului Treia, sărind de pe o piatră pe alta, peste curent. Nimeni nu trece pe potecile de pe mal. Nici un zgomot nu ajunge de la așezarea omenească. Pereții verzi ai povîrnișurilor par să surîdă sau par posomorîți, după cum sînt bătuți de soare sau stau în umbră.

Pentru a vedea mai bine configurația satului este bine să se treacă pe celălalt mal al rîului. De aici se observă un fragment de zid care umple un gol al peretelui vertical și am putut să constatăm că este format din douăsprezece rînduri de tuf. Puțin mai încolo, un al doilea fragment de zid cu cinci sau șase rînduri. Din păcate nu li se poate cerceta structura așa cum ar dori cineva datorită înălțimii și asperității peretelui ce se înaltă la mai mult de șaizeci de metri deasupra capetelor noastre, totuși unui ochi exersat nu-i poate scăpa faptul că fragmentele medievale au ca bază porțiuni de ziduri etrusce. Sub ziduri, la jumătatea zidului,

se observă morminte şi urme de canalizare.

La podul Saleto unde se întîlneşte scurtătura spre Nepi, se traversează pîrîul şi se merge pe drumul care duce la Civita Castellana, de-a lungul căruia se află mormintele asemănătoare acelora din vecinătatea podului Terrano, pe care-l vom descrie în curînd. Pintenul coteşte spre nord-vest şi poteca trece de-a lungul zidurilor exterioare. În acest punct, se află mai degrabă o surpătură de teren decît o rîpă, care nu depăşeşte înălţimea de treizeci de metri de la nivelul limbii de pămînt ce uneşte satul cu planul cîmpiei înconjurătoare. Este foarte probabil că acolo unde peretele nu era suficient de abrupt, să fi intervenit mîna omului pentru a accentua asprimea locului şi credem că această lucrare nu trebuie să fi fost prea anevoioasă, ţinînd seama de uşurinţa prelucrării acestei pietre.

Un amănunt care frapează şi nu găseşte o explicaţie logică este faptul că zidurile au fost construite tocmai pe marginea prăpastiei care, dat fiind înălţimea şi asprimea sa, reprezintă prin sine însăşi, un meterez natural greu de trecut şi ceea ce miră cel mai mult este faptul că locuitorii medievali au perseverat, au reparat şi au înălţat zidurile originale. Nu ştim să răspundem la această întrebare şi am fi curioşi să-i cunoaştem răspunsul. În ceea ce priveşte casele actuale, este de ajuns o singură privire pentru a înţelege că un număr mare din acestea au fost construite din materiale vechi.

Înconjurînd castelul Sangallo, se reintră în cetate printr-o poartă deschisă în bastionul său, unde se văd urmele unui drum săpat în tuf care trece printre ziduri şi marginea pantei, în partea de miazănoapte. Pe marginile lui există morminte ce ne fac să credem că era un drum care, ieşind printr-o poartă, ducea la o necropolă a cetăţii, amplasată imediat în afara zidurilor. Referitor la aceasta, trebuie să amintim faptul că etruscii, întocmai ca grecii şi romanii, nu puteau, pe baza dispoziţiunii legii, să îngroape sau să ardă morţii între ziduri, iar romanii, numai în mod excep-

țional și pentru personalități ilustre, ca Iulius Cezar, au permis ca incinerarea și funeraliile să aibă loc în Forum.

Mormintele pe care le-am vizitat aveau forma unui puț conic, cu înălțimea de circa trei metri și cu lățimea la bază de doi metri. Această formă este mai degrabă obișnuită în Latium, la sud de Tibru și în Sicilia. Mulți au crezut, timp îndelungat, că aceste puțuri au fost depozite de cereale, tocmai pentru că se aflau în vecinătatea zidurilor cetății și acest fapt este greu de înțeles. Dar în această zonă lucrurile stau altfel, deoarece acest tip de mormînt este obișnuit în necropolele adevărate și nu se poate admite ideea că se construiau silozuri în mijlocul cimitirelor. Mai mult, pe vîrful mormîntului se punea un „cippus", se construia o nișă, se punea un obiect votiv. Este chiar foarte probabil că se puneau urne de teracotă cu efigia mortului, ca la Chiusi.

În loc de a intra în cetate, este bine să se meargă pe cărarea care coboară repede pînă la podul Terrano, un pod ce trece peste vale în punctul în care se îngustează pentru a forma albia rîului Rio Maggiore. Este alcătuit dintr-un singur arc, cu înălțimea dublă deschiderii sale și a fost construit pe un pod mai vechi, care la origine trebuie să fi fost mult mai scund. Deasupra podului trece un apeduct, recent construit, care alimentează satul.

Podul Terrano este format dintr-o structură modernă, care se sprijină pe o construcție mai veche. Examinînd cu atenție blocurile care formează pilonul nordic, cu o înălțime de zece rînduri și cu o lățime de circa șapte metri, se descoperă că a fost construit în EMPLECTON. Chiar și dimensiunile blocurilor corespund cu măsurile folosite în acest gen de zidărie de către etrusci. Partea superioară a fost construită din blocuri mai mici și neregulate. N-am putut să examinez celălalt pilon pentru că este pur și simplu sufocat de iederă și de muri. Arcul mai scund este medieval, astfel încît se poate deduce că acest pod a fost construit în trei epoci distincte. Vechimea

sa a fost insuficient scoasă în evidență de către autorii antici.

Aici, lîngă podul Terrano, ne găsim la începutul principalei necropole de la Falerii Veteres. Pînă la podul Clementino, pe o lungime de mai mult de o jumătate de milă, se află o serie întreagă de morminte rupestre, de toate formele și dimensiunile. Nenumărate sînt ușile care duc la morminte spațioase, nenumărate sînt firidele pentru cenușă, de toate mărimile și formele. Mari, mici, adînci sau puțin scobite, în rînduri regulate, ca etajerele într-o bibliotecă, fie atît de mari încît par o adevărată criptă, fie foarte mici precum barbacana unei fortărețe. Aceste morminte mai prezintă și o altă particularitate. Spre deosebire de Sutri unde intrarea ducea direct la mormînt, aici cea mai mare parte dintre acestea au o mică anticameră, adesea nu mai mare de 1,50 metri pătrați, cu o deschizătură în tavan, care comunica, întocmai ca partea superioară a șemineului, cu terenul de deasupra. Mormîntul propriu-zis este în general spațios, de zece pînă la cincisprezece metri pătrați, de formă pătrată sau dreptunghiulară, niciodată rotundă, adesea cu un stîlp masiv în centru, lăsat de săpătură, sau cu pereți care împart mormîntul în patru sectoare egale. Partea frontală, în fața stîlpului și a pereților, este în general săpată în așa fel încît să formeze firide lungi și puțin adînci, unele peste altele, uneori în așa fel încît să creeze o serie de nișe pentru OLLAE funerare sau obiecte votive. Cine cunoaște catacombele creștine are o idee destul de exactă despre modul cum sînt construite, deoarece nu se deosebesc de acestea. Intrările mormintelor poartă adesea semnul pietrei care le închidea.

Deschizătura din tavanul anticamerelor a rămas pînă în prezent un mister. Servea poate, ipoteză puțin probabilă, la împrăștierea emanațiilor cadavrului în descompunere sau servea la aerisirea mormintelor pentru a le face să rămînă uscate cît mai mult timp posibil. Puteau de asemenea să aibă o semnificație religioasă întrucît prin acest orificiu, rudele defunctului puteau să facă liba-

ţiuni zeilor Mani, totuşi toate acestea sînt numai ipoteze în favoarea cărora nu avem nici un fel de dovezi. Rămînînd în domeniul ipotezelor, putem presupune că astfel de deschizături puteau constitui intrări în cazuri de urgenţă, într-adevăr sînt practicabile şi acest lucru este dovedit de prezenţa unor mici scobituri în pereţi care puteau permite sprijinirea unei mîini sau a unui picior, la o eventuală coborîre sau urcare. În ultimă analiză, putem presupune că aceste morminte făceau obiectul unei periodice inspecţii şi întreţineri şi că cineva, însărcinat anume, cobora din cînd în cînd în mormînt pentru a vedea dacă totul este în ordine şi pentru a reînnoi ofrandele oferite zeităţilor Infernului. Ştim că sîntem în domeniul ipotezelor şi lăsăm cititorului dreptul de a alege soluţia problemei. De obicei, această deschizătură era închisă de o piatră monolitică. Mormintele cu astfel de deschizătură în tavan au fost descoperite din cînd în cînd la Tarquini, Ferento, Cerveteri şi în alte locuri din Etruria, dar niciodată atît de numeroase ca la Falerii Veteres şi la Falerii Novi, unde constituie o caracteristică dominantă.

Cîteva din aceste morminte au o anticameră cu paturi funebre, suporturi pentru sarcofage, nişe săpate în pereţi, totuşi totul pare mai rustic, mai puţin finisat, mai puţin împodobit decît în încăperile interioare care alcătuiesc mormîntul propriu-zis al familiei. Foarte probabil această anticameră servea la înmormîntarea sclavilor şi a acelora care depindeau de familie.

Pe faţada unui mormînt se poate citi cuvîntul TUCHNU, a cărei semnificaţie scapă, în afară de cazul că este numele familiei. Poate făcea parte dintr-o inscripţie mai lungă, din care, de altfel, restul nu mai există. Literele păstrează urme de roşu, culoare cu care de obicei erau pictate inscripţiile, pentru a facilita citirea lor. În interiorul unui mare mormînt în apropiere de podul Terrano există o inscripţie etruscă, pe două rînduri, grosolan săpată în rocă şi cu litere înalte de circa 30 de centimetri, măsură neobişnuită în inscripţiile etrusce. Este scrisă în jurul unei firide în perete

şi acest fapt demonstrează că aceste morminte erau cu siguranţă etrusce şi nu catacombe, cum s-au hazardat unii să susţină.

Nu am observat nici o altă inscripţie în această necropolă, spre deosebire de mormintele care se găsesc la nord de munţii Cimini, unde acestea în schimb sînt frecvente.

Reiese astfel că în această necropolă ritul inhumaţiei era mai obişnuit decît incinerarea, spre deosebire de Sutri. Cred că este important să notăm aceste obiceiuri care, în Tuscia, diferă de la loc la loc.

*
* *

Cel ce vrea să vadă principalele frumuseţi de la Civita Castellana trebuie să coboare în adînca rîpă care o înconjoară în această parte. Cărarea mai puţin dificilă este cea care pleacă din vecinătatea podului Clementino. Coboară în zigzag în tuful pantei şi faptul că este antică este dovedit de canalele mici de scurgere şi de mormintele care se găsesc de-a lungul său. De pe fundul rîpei se poate admira toată măreţia podului Clementino, care este întrecut în grandoare şi îndrăzneală numai de Pont du Gard de la Nîmes. O cascadă mică alimentează o moară rustică înfiptă în peretele stîncos, în apropierea podului.

Faptul că au ales acest loc pentru propria necropolă ne face să credem că etruscii aveau mult simţ estetic şi că ştiau să aleagă locuri potrivite pentru orice destinaţie. Acestea sînt lucrurile la care am meditat trecînd cu privirea peste Necropola de la podul Terrano.

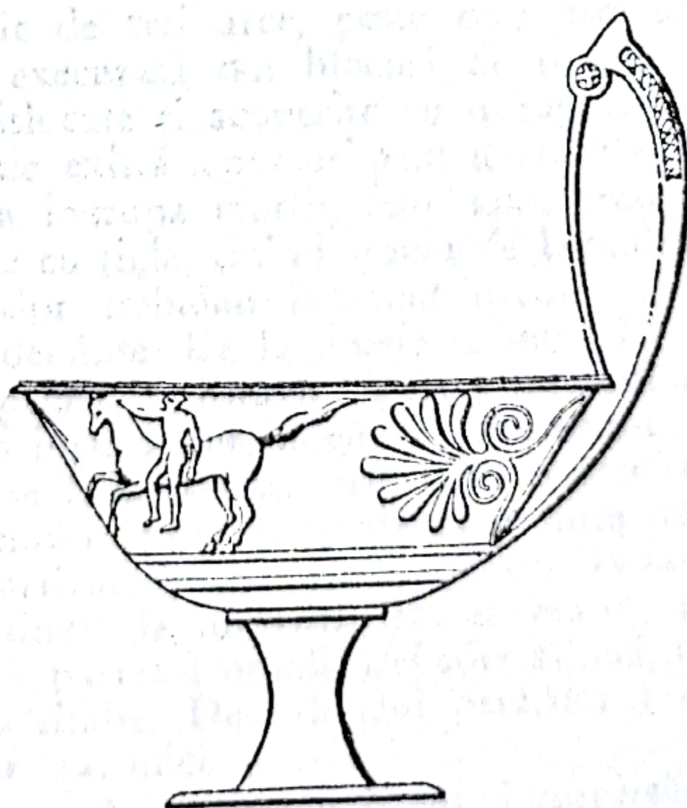
Aici totul pare făcut anume pentru odihna veşnică a defuncţilor. Locul este departe de orice zgomot, ambianţa este solemnă, izolată, greu accesibilă, idilică. Singurul murmur care se aude este acela al pîrîului care curge în vale, fără întrerupere, pentru a semnifica durata eternă a reşedinţei lor. Numeroşi porumbei sălbatici care îşi fac cuiburile în ungherele ascunse ale rîpei şi se rotesc deasupra mormintelor te trimit cu gîndul la simbolul sufletelor care rătăcesc în neant, în veşnicie.

Toate aceste lucruri împreună creează în vizitator o atmosferă de sugestii, care se imprimă adînc în mintea lui.

Să ne întoarcem acum, pentru o clipă, la ceea ce este prozaic. Din fericire, la Civita Castellana nu lipsesc hanurile. Hotelul principal este acela al Poștei, care are totuși o faimă proastă, datorită mojiciei proprietarului său. Dacă totuși călătorul are vreo nedumerire îi recomandăm hanul LA CROCE BIANCA, din piața principală, unde poate fi găzduit într-o manieră mult mai decentă și unde va fi înconjurat cu toată atenția, grija și amabilitatea de către planturoasa sa proprietară. Într-o vreme, specialitatea acestui han erau cîrnații, dar acum nu mai sînt atît de buni ca altădată.

* * *

Orașul are ceva mai mult de două mii de locuitori și ocupă numai o parte din suprafața originară. Părțile antice, în prezent nelocuite, sînt ocupate de grădini și de vii. Judecînd după întinderea sa, Falerii trebuie să fi fost importantă,

Vas etrusc — Cyathus

chiar şi pentru faptul că este sigur că a fost una dintre cele douăsprezece cetăţi-stat ale marii Confederaţii Etrusce. În vechime s-a crezut că era antica cetate Veii şi în catedrală există o lespede care în mod greşit o numeşte VEIORUM BASILICA, oricum această ipoteză a căzut cu totul după descoperirile de la Veii, pe locurile actualei Isola Farnese. Gell crede că Falerii ar fi fost FESCENNIUM, dar este sigur că Falerii Veteres se află aici şi acest lucru va fi demonstrat în capitolul următor, despre FALERII NOVI.

Capitolul VII

FALLERI — FALERII NOVI

Drumul care duce de la Civita Castellana la FALERII NOVI, cu un traseu de ceva mai mult de patru mile, traversează Fosso dei Tre Camini cam la jumătate distanță și acolo în apropiere există urmele unui pod antic.

Puțin înainte de FALERII NOVI un mormînt ne umple de admirație și ne îndeamnă la o oprire neprevăzută. Imaginați-vă un portic săpat în tuf, constituit de trei arce, peste care este așezată o cornișă executată din blocuri de tuf, în prezent puțin dislocate și acoperite cu o vegetație bogată. Sub portic există suporturi pentru sarcofage și gropi pentru a îngropa morții, care apoi erau probabil acoperite cu țigle, ținînd seama de faptul că arcele porticurilor trebuiau în mod necesar să rămînă oricum deschise. De la portic se intră în mormîntul propriu-zis printr-o ușă cu o cornișă în relief, mai îngustă sus, după obiceiul etrusc. Interiorul foarte frumos pare mai mult o locuință decît un mormînt, atît de mult reproduce forma sa toate particularitățile casei etrusce. Tavanul plat este susținut de un stîlp pătrat masiv, care are săpate pe partea frontală trei nișe adînci, una deasupra celeilalte. De-a lungul pereților există alte nișe, dar mai mici.

Cornișa deasupra porticului și cornișele ușii de la intrare par mai mult romane decît etrusce, totuși nu cred că săparea mormîntului să fi fost exe-

cutată de către romani. Foarte probabil, romanii au intrat în posesia lui în epocile următoare și au adăugat actualele ornamente sau ornamentele sînt etrusce, dar de artă tîrzie, atunci cînd influența greco-romană se făcea simțită și în arta etruscă.

Era pentru prima dată cînd vedeam un mormînt cu o cornișă executată din zidărie și credeam că este singurul exemplu de mormînt cu portic, dar am văzut în apropiere și altele, ceea ce ne-a demonstrat că este un tip caracteristic acestor locuri. Unul dintre aceste morminte are un portic cu două arce, altul un portic cu un singur arc, dar poate la origine erau trei, dar cel de al treilea are un portic destinat unui mormînt fără încăpere cu care să comunice, cu paturi funebre. Un alt mormînt avea poate porticul săpat în față, dar probabil o surpare a terenului l-a făcut să dispară. Acest mormînt, în afară de portic, avea două încăperi ce comunicau și spre marea mea surprindere am descoperit acolo două inscripții latine, ușor de citit, fiecare literă avînd înălțimea de circa patrusprezece centimetri. Textul pe care l-am dus la Roma a fost reconstituit de către Institutul Arheologic Englez din Roma și este următorul:

LUI LUCIUS VECILIUS, FIUL LUI VIBIUS SI AL POLLIEI ABELE, ESTE DAT UN LOC (un pat funebru). UN LOC ESTE DAT LUI VECILIUS, FIUL LUI LUCIUS SI AL PLENESTEI. NIMENI SĂ NU PUNĂ CEVA ÎN FAȚA ACESTOR PATURI FĂRĂ APROBAREA LUI LUCIUS ȘI CAIUS LEVIUS, FIII LUI LUCIUS, SAU FĂRĂ PERMISIUNEA MOȘTENITORILOR CARE FAC FUNERARIILE.

În acest mormînt se găsesc unsprezece firide săpate în pereți, inscripția este interesantă pentru că demonstrează că romanii foloseau morminte etrusce și, referitor la aceasta, trebuie să menționăm faptul că multe familii de origine etruscă trăiau la Roma, dar aduceau înapoi rudele decedate la locu-

rile de origine. Este deci probabil ca acest mormînt să fi aparținut unei familii etrusce strămutate la Roma, dar care a păstrat „capela familiei" (denumind-o cu termenul actual) în locurile natale, și-a înmormîntat aici morții și le-a acordat rudelor rămase în regiune dreptul de înmormîntare, fie chiar cu unele curioase opreliști, așa cum am putut constata. Nu există nici o îndoială că acest mormînt a aparținut familiei LEVII, care și-a dat acordul pentru două firide membrilor familiei VECILII, probabil rude sărace, rămase în provincie. Este interesant de observat, la inscripția menționată, că numele tatălui este adăugat la numele mamei (fiul lui VIBIUS și al POLLIEI) și (fiul lui LUCIUS și al PLENESTEI), potrivit obiceiului autentic etrusc.

Chiar după aceste morminte se ajunge la Falleri. Priveliștea cetății impresionează, nu atît datorită poziției sale, constituită dintr-o zonă plată și uniformă, cît datorită vederii atîtor turnuri și atîtor ziduri, toate atît de înalte și de bine conservate și atît de pitorești, datorită iederei și altor plante agățătoare care le cotropesc. La FALLERI se ajunge dinspre latura estică, printr-o poartă bine conservată dar umplută cu pămînt, cu grosimea de doi metri, egală cu grosimea zidurilor, alcătuită dintr-un arc semicircular. Zidurile au acum treisprezece rînduri de tuf roșu sînt înalte de circa șapte metri și jumătate și sînt construite în EMPLECTON. Blocurile nu sînt cimentate, ci sînt puse unele peste celelalte cu mare precizie. În unele locuri tuful a fost fărîmițat de intemperii, dar în unele puncte păstrează prospețimea originară, fără semne de coroziune, numai cu patina gri dată de trecerea timpului.

Turnurile sînt situate la distanțe regulate, la o depărtare medie de treizeci de metri unul de celălalt, sînt pătrate, măsoară circa cinci metri pe fiecare latură și ies în afara liniei zidurilor cu circa trei metri. În schimb, în partea interioară stau pe aceeași linie cu zidurile și practic se confundă
 cu acestea, cu singura particularitate că blocurile

de la turnuri sînt mai șlefuite și finisarea lor mai îngrijită.

Urmînd drumul spre nord, după vreo zece turnuri, se ajunge la o mică poartă cu arc. În afară, de-a lungul drumului care ieșea prin această poartă, există numeroase ruine de morminte romane în OPUS INCERTUM. Blocuri de bazalt, răsturnate de tîrnăcop, indică traseul Viei Amerina care de la VEII, VACANAS (BACCANO), NEPE, FALEROS, HORTA (ORTE), duce la AMERIA (AMELIA), pentru a continua spre TUDER (TODI) și PIRUSI sau PERUSIA (PERUGIA). Itinerarul este menționat în Tabula Peuntigeriană. Intrînd în oraș printr-o breșă, se întîlnește un zid, construit probabil într-o epocă recentă, dar cu materiale vechi, care, plecînd de la ziduri, taie în două o parte din oraș.

Mergînd de-a lungul zidurilor, se ajunge la Poarta lui Jupiter, foarte bine construită și într-o excelentă stare de conservare, flancată de două turnuri. Pietrele arcului sînt din tuf vulcanic și în cheia de boltă a arcului a fost sculptat un cap, în altorelief. Nu înțelegem de ce se numește astfel, cînd acest cap nu are nici unul dintre atributele lui Jupiter, nici barba, nici fizionomia. Are un aspect foarte plăcut și atrăgător și ar putea reprezenta cu mult mai multă aproximație pe Bachus sau pe Apollo. Poarta este înaltă de circa șapte metri, lată de trei metri și douăzeci de centimetri și adîncă de doi metri, ca și zidurile. Părțile posterioare sînt din tuf vulcanic și arcul este finisat de jur împrejur cu două rînduri de cărămizi. De la poartă pleacă un fel de cale urbană, flancată de două ziduri și care duce la mănăstirea ruinată SANTA MARIA di FALLERI, singura clădire existentă actualmente în interiorul zidurilor. Această parte a orașului, unde se află acum Biserica, a fost probabil citadela.

Zidurile continuînd în curbă urmează direcția micii văi pe unde curge Miccino. Terenul pe care se înalță FALLERI este puțin accidentat și în partea de jos, sub nivelul zidurilor, se observă diferite guri de canalizare. În partea dinspre Miccino,

zidurile sînt foarte ruinate și de-abia li se poate trasa direcția urmînd linia turnurilor, care se ridică foarte puțin deasupra nivelului terenului. Zona care se găsește imediat în afara zidurilor ruinate este bogată în morminte, și ieșind din FALLERI și trecînd pe partea cealaltă a pîrîului, pe peretele stîncos care apără cetatea, se observă imediat numeroase nișe așezate în rînduri regulate unele deasupra celorlalte. Aici există, amestecate cu cele etrusce, și morminte romane mai monumentale, construite în OPUS INCERTUM, care întrec în înălțime frunzele desișului ce se întinde de-a lungul torentului. Această necropolă a fost foarte puțin explorată în trecut și regret că nu am avut mai mult timp pentru a o cerceta cu atenție. De-a lungul liniei de centură a zidurilor, în punctul unde acestea formează un fel de semicerc, se află un mormînt incastrat sub un turn de dimensiuni mari. La prima vedere, s-ar părea că mormîntul a folosit turnul însuși, dar la o cercetare mai atentă se constată că mormîntul era în fața turnului, care i-a blocat practic intrarea. Acest fapt ne face să credem că mormîntul a existat înainte de construcția zidurilor și a fost încorporat în acestea în momentul construirii cetății. Nu este singurul exemplu, deoarece chiar în vecinătate mai există un alt mormînt, în aceleași condiții.

Continuînd înconjurul zidurilor, într-o înfundătură a micii coline există o porțiune foarte bine conservată, cu ziduri de opt pînă la douăzeci și opt de rînduri, pînă la o înălțime de opt metri și această porțiune completează foarte bine înfundătura terenului. În centrul acestei porțiuni de zid se deschide Poarta Boului, bine lucrată dar lipsită de interes. Pe laturi, turnurile și zidurile sînt acoperite de o vegetație bogată de iederă și de plante cu frunzele mereu verzi, peșterile abandonate sînt invadate de cimbrișor sălbatic și de viță de vie necultivată.

Muntele Soratte, cu masa sa gri, domină valea
 împădurită. Priveliștea este plină de un pitoresc

grandios, devenit şi mai sugestiv datorită singurătăţii, tăcerii şi a dezolării.

Zidurile din partea sudică a cetăţii continuă pe o scurtă distanţă după Poarta Boului, deci cotesc în altă direcţie şi după nouă turnuri, în perfectă stare de conservare, se ajunge la o poartă redusă la o simplă breşă în zid. De-abia ieşiţi de aici, privirea noastră este atrasă de ruinele unui mormînt roman, de proporţii considerabile. Baza este păstrată, masivă, peste care se găseşte o masă de OPUS INCERTUM, care odinioară trebuie să fi fost rotundă. Puţin mai înainte, se află poarta de la nord-est şi aici se încheie înconjurul zidurilor.

Conform calculelor lui Gell, perimetrul zidurilor măsoară circa două mii cinci sute de metri. Forma cetăţii este cea a unui triunghi-dreptunghic, cu unghiurile rotunjite. După părerea lui Gell, reprezintă cel mai bun exemplu de arhitectură militară antică romană, dar în pofida autorităţii lui Gell, sîntem nevoiţi să nu fim absolut de loc de acord cu părerea lui.

Trebuie să spunem că intenţia nu a fost aceea de a construi o cetate fortificată, poate chiar dimpotrivă. Convingerea noastră se întemeiază pe multe particularităţi care ne-au convins cu uşurinţă. În primul rînd observăm că porţile, în loc să fie construite la dreapta celui care păzeşte poarta (pentru a permite apărătorilor să lovească pe atacatori dinspre partea neapărată de scut), erau construite la stînga. Mai mult, fiind o localitate de şes, neprotejată de rîpe naturale, necesita, în caz de asediu, o apărare continuă de-a lungul întregii circumferinţe a zidurilor, cu o mare dispersiune de forţe. Este clar că numărul porţilor (care par să fi constituit punctul slab al fortificaţiilor) este excesiv de mare pentru o cetate fortificată.

Toate aceste circumstanţe ne-au convins că cetatea a fost înălţată pentru a înlocui o altă cetate cucerită şi apoi distrusă. În afară de aceasta, a fost construită în aşa fel încît să nu poată constitui, tocmai din cauza apărării sale slabe, un viitor pericol pentru învingător. Dacă adaptăm

aceste constatări la circumstanțele istorice ale cetății FALLERI VETERES, putem afirma cu ușurință că atunci cînd romanii au cucerit cetatea, nu au permis locuitorilor să rămînă aici, pentru că FALLERI VETERES era prea bine apărată de natură și de fortificațiile sale. Neputînd să uite trecutele sale rebeliuni, romanii i-au constrîns pe cei învinși să construiască o nouă cetate într-o localitate de șes sau aproape șes, care deși înconjurată de ziduri, era greu de apărat în caz de asediu. Aceasta este părerea noastră și ni se pare că este conformă cu logica.

Puține sînt resturile în interiorul zidurilor. În locul unde se înălța teatrul, nimic nu rămîne din arcele și gradenele sale. Numai o ridicătură circulară a terenului ne indică planul său și puține fragmente de marmoră și travertin ne dezvăluie prezența sa. Poate a fost construit în epoca lui August, pentru că aici a fost găsită o statuie a Liviei, în îmbrăcămintea Zeiței Concordia. Și alte statui au fost găsite în acest loc. De curînd Campanari a efectuat aici săpături, dar cu rezultate neînsemnate.

Mînăstirea și Biserica SANTA MARIA din FALLERI mai stau încă în picioare, dar și aceste edificii abandonate de multă vreme sînt pe cale să cadă în ruină. Biserica este în stil gotic lombard, ca multe alte biserici din Italia, totuși stilul său este mai degrabă simplu și mai puțin elaborat ca de obicei. A fost construită cu materialele din cetate și probabil că datează din secolul al XII-lea.

Trebuie să ne oprim acum, deși pe scurt, la originile cetății. Nu există nici o îndoială că locul este etrusc, după cum sînt etrusce și numeroasele morminte care-l înconjoară. Nu credem că aceste morminte fac parte din necropola de la FALLERI VETERES, fiind prea îndepărtate. Zidurile sînt etrusce, fără îndoială, dar nu trebuie să afirmăm că tot ceea ce există aici este etrusc, pentru că știm că metoda EMPLECTON a fost folosită fie de etrusci, fie de romani în cursul întregii perioade republicane. Nibby, ca și Gell, susține că

FALLERI era un exemplu de arhitectură militară și în această privință nu am fost de acord, așa cum am arătat mai sus. Canina susține că este o cetate etruscă.

Să încercăm să o luăm metodic. Regiunea este considerată de toți autorii antici și moderni nu etruscă ci faliscă. Tradiția poetică a autorilor istorici greci și romani ne amintește că un fiu al regelui Agamemnon, cu numele HALESUS sau HALISCUS, a debarcat în Italia, i-a alungat pe siculi care ocupau teritoriile și s-a stabilit în regiunea care s-a numit mai tîrziu FALISCA.

NOTĂ. Faliscii erau, în definitiv, o populație diferită de etrusci și de latini și au făcut parte din Imperiul Etrusc într-o epocă mai tîrzie, poate prin secolul al VIII-lea sau al VII-lea î.e.n. Limba însăși se înrudea cu etrusca și cu latina, cu influențe din dialectele din Umbria și din Oscia. FALISCII spuneau: FOIED VINO PIPAFO CRA CAREFO *ceea ce tradus în latină era:* HODIE VINUM BIBAM CRAS CAREBO, *adică:* ASTĂZI VOI BEA VINUL, MÎINE MĂ VOI LIPSI DE EL).

În ceea ce privește artele, au urmat principiile și gusturile etruscilor propriu-ziși, totuși la vase au folosit o ornamentație originală proprie, care a făcut ca vasele falisce să se deosebească de vasele etrusce din alte regiuni.

Se pare că trei au fost principalele cetăți din regiunea Falisca, FALLERI sau FALERIUM, FESCENIUM, FALISCUM. Dintre cele trei cetăți, cea mai importantă a fost FALERII sau FALERIUM, care a fost incorporată în marea Confederație etruscă și a fost capitala regiunii. Plutarh afirmă că cetatea FALERIUM era astfel apărată în mod natural și era atît de bine fortificată încît era în stare să respingă orice atac. Locuitorii săi nu se temeau de romani, chiar dacă erau conduși de Furius Camillus. Acesta, după cucerirea cetății Veii, a asediat-o, și în pofida părerii diferite a lo-

cuitorilor, a cucerit-o în anul 360 de la întemeierea Romei. Nu a fost distrusă pentru că romanii sperau să facă din ea o bună aliată, precum Sutri și Nepi, dar în anul 461, după ce a luat parte la răscoala etruscă împotriva Romei, a fost din nou cucerită și subjugată. În anul 513 de la întemeierea Romei s-a răsculat din nou și atunci romanii au supus-o pentru ultima dată, prin intermediul lui Marcius Rutilius, și au distrus-o. Locuitorii au fost izgoniți în împrejurimi și au construit FALERII NOVI, într-un loc impus de către învingători. Istoria primei sale cuceriri este, pe scurt, aceasta: locuitorii din FALERIUM, așa cum povestește Titus Livius, convinși de invincibilitatea cetății, priveau fără grijă pe romani care, conduși de Furius Camillus, și-au instalat taberele nu departe de ziduri. Ieșeau și intrau în mod regulat, cu toată indiferența. Printre acești cetățeni, un magistru, care plănuia trădarea, își însoțea de obicei elevii în afara zidurilor, pînă cînd într-o zi i-a condus intenționat pe acești elevi pînă la tabăra romanilor, cu scopul de a oferi copiii — mulți dintre ei fiind fiii unor familii importante — ca ostateci lui Camillus și de a provoca astfel căderea cetății. Se știe că Camillus a refuzat cu dispreț oferta și l-a predat pe magistru, cu mîinie legate la spate, copiilor care, cu lovituri de bici, l-au readus în cetate. Durerea locuitorilor provocată de dispariția fiilor lor s-a transformat repede în bucurie și în același timp în admirație pentru romani, atunci cînd copiii au povestit aventura întîmplată. Acest episod a determinat predarea, aproape voluntară, a cetății în mîinile lui Furius Camillus care, în urma celor întîmplate, nu a distrus-o și nu i-a deportat pe cetățenii ei.

Despre împrejurările distrugerii sale avem mărturia prețioasă a istoricului bizantin din secolul al XII-lea ZONARAS care, pe baza documentelor pe care le-a consultat, ne confirmă că antica FALERIUM, situată pe un pinten foarte înalt, a fost distrusă și că o altă cetate a fost întemeiată în-

 tr-un loc ușor accesibil. Această afirmație coin-

cide perfect cu ipotezele și cu convingerile noastre. Cetatea FALERIUM a rămas nelocuită și părăsită vreme de multe secole, pînă cînd în secolul VIII sau IX e.n. a fost aleasă, datorită poziției sale, să devină un nou oraș care s-a numit CIVITAS CASTELLANA.

În actualul oraș CIVITA CASTELLANA nu există deloc vestigii romane și acest fapt demonstrează îndeajuns că FALERII VETERES a fost distrusă și abandonată în timpul perioadei etrusce, în timp ce, în schimb, numeroasele vestigii romane care se găsesc la FALERII NOVI ne conving că aceasta s-a născut și a prosperat în timpul Romanilor care, în mod practic s-au ocupat de nașterea și dezvoltarea sa.

Contrar convingerii noastre, Nardini, Muller, Gell susțin că actualul FALLERI este anticul FALERII, iar CIVITA CASTELLANA, este anticul FESCENIUM.

Acum, dacă observăm cu atenție fortificațiile de la FALLERI, constatăm că construcția zidurilor și a mormintelor este de origine etruscă, pentru că, în fond, Faliscii, alungați de la FALERIUM, au fost cei care le-au construit după distrugerea cetății. Romanii le-au impus locul și modul de reconstrucție, conștienți de faptul că nu le mai puteau permite foștilor dușmani să întemeieze o cetate care să poată reprezenta un viitor pericol pentru ei. Apărarea într-o cetate cu două mii cinci sute de metri de ziduri și opt sau nouă porți, dispunînd de o armată care putea atinge cel mult cinci mii de soldați, ar fi fost cu siguranță o sarcină foarte grea.

*

* *

La FALLERI am avut ca ghid un om din CIVITA CASTELLANA, care se numea Domenico Mancini, curtenitor, prevenitor, neinstruit dar inteligent și ceea ce este spre lauda sa este faptul că s-a declarat satisfăcut de recompensa mea echitabilă. A fost păstor odată și tocmai datorită profesiei sale cunoștea teritoriul ca în palmă. Într-a-

devăr, lui îi datorez descoperirea primului mormînt cu portic și mormîntul cu inscripție latină. Nu există pentru un arheolog un ghid mai bun decît un păstor. Pentru acești oameni care însoțesc încet turmele, devin familiare toate potecile, toate zonele inaccesibile, toate peșterile, toate fragmentele de ziduri, toate pietrele prelucrate. Cu toate că nu înțeleg importanța a ceea ce văd, știu imediat încotro să îndrepte pașii și privirea și greșesc arareori. Sînt foarte sensibili la bunele maniere și se fac luntre și punte dacă sînt tratați cu amabilitate și cu respect.

Cui vrea să viziteze FALLERI nu pot decît să-i recomand serviciile acestui Domenico, care însoțește bucuros pe vizitator, pentru puțini „paoli" pe zi. Pentru a-l găsi este destul să întrebați de „Domenico, fiul regelui". Bineînțeles nu are nimic de a face cu nici un cap încoronat din Europa, numele său este o simplă poreclă, derivată direct de la tatăl său care era numit „Regele". Aceste porecle sînt foarte răspîndite în Italia, obiceiul lor este foarte vechi și nu jignește pe nimeni. În sate, mai ales în cele mici, locuitorii sînt îndeobște cunoscuți cu porecla și niciodată sau aproape niciodată cu numele lor adevărat. De aceea, pentru a căuta o persoană, este indispensabil să-i cunoști dinainte porecla.

Capitolul VIII

FESCENNIUM

Această cetate din cîmpia faliscă, a doua ca importanţă după FALERII, a fost oarecum pasărea Phoenix a etruscologiei antice şi moderne. Existenţa este certă, ştim că a avut un rol important în istoria etruscilor şi a romanilor, ştim că ale sale cîntece fescenine au fost mereu intonate la serbările nupţiale romane, dar nimeni nu a reuşit pînă acum să descopere unde anume se înălţa şi prospera.

Să încercăm să urmărim puţinele informaţii istorice pe care le avem, să le confruntăm cu informaţiile mai numeroase despre cetăţile înrudite şi în aşteptarea unor mărturii mai bune şi mai concludente, acceptăm cu umilinţă rezultatele actuale.

Numele său era FESCENNIUM sau FESCENNIA, ori FASCENIUM cum o numeşte Dionysios din Halicarnas. Acest autor afirmă că, precum Falerii, a fost întemeiată de siculi, care au fost izgoniţi de către pelasgi. Adaugă că siculii i-au învăţat pe falisci modul de a ataca în război, au importat moda scuturilor din Argos şi a lăncilor, unele ceremonii religioase şi i-au învăţat un anumit mod de a construi şi de a împodobi templele.

Caius Iulius Solinus, geograf din secolul al III-lea, susţine în scrierile sale originea greacă sau pelasgică a cetăţilor FALERII şi FESCENNIUM. Vergilius aminteşte că Fescenium a trimis ajutor cetăţii Turnus şi acestea sînt singurele mărturii pe care le cunoaştem.

De la această cetate a rămas amintirea cîntecelor fesciene, intonate în timpul nunţilor, cu conţinut umoristic şi lasciv, cîntate şi de ţărani, cu versuri alternate improvizate. Poate corespundeau actualului obicei toscan al cîntecului popular glumeţ.

Despre această cetate ştim că nu se găsea departe de FALERII şi acest amănunt ne duce la concluzia că trebuie să se fi înălţat pe AGER FALISCUS (cîmpia faliscă), adică zona cuprinsă între munţii Soratte şi Cimini.

Muller o situează în mod hotărît în locul actualei CIVITA CASTELLANA, dar ipoteza sa nu poate fi susţinută. Cluver şi alţi autori printre care Nibby cred că este actualul GALLESE, un sat la circa patrusprezece kilometri de Civita Castellana, dar afirmaţia lor este întemeiată numai pe presupuneri.

Adevărul este că, din cauza lipsei absolute de documentaţie istorică şi arheologică, nu avem la ora actuală nici o dovadă care să ne permită să afirmăm cu certitudine unde anume s-a înălţat şi a prosperat această cetate.

*
* *

Zona cuprinsă între munţii Cimini, Soratte, fluviul Tibru şi Via Cassia este din punct de vedere istoric o „terra incognita"[1], cu excepţia Viei Amerina care o străbate şi căreia îi cunoaştem traseul. Susţinem cu mult temei, că FESCENNIUM se înălţa în limitele acestui pămînt necunoscut.

Această regiune are un aspect complet diferit de acela sever, pustiu, grandios al cîmpiei romane, este veselă, ondulată, bogată şi luxuriantă. Este acoperită de păduri mici de castani şi de stejari şi aceşti arbori giganţi domină de secole cîmpia cea verde. Ogoare de grîu unduiesc în bătaia vîntului, în văile mici în care natura s-a jucat cu culorile mai vii, maci, anemone, campanule şi ciclame cresc într-o magnifică splendoare, creînd

[1] Pămînt necunoscut.

iluzia cîmpiei engleze. Din cînd în cînd, printre vii și livezi de măslin, apar turme de oi care dau viață acestui peisaj, delimitat de întunecoasele păduri ale munților Cimini, de Sorattele izolat, de Apenini, punctați de numeroase sate.

Acest platou se înalță deasupra văii Tibrului la circa o sută cincizeci de metri și puține alte cîmpii italiene concurează cu ea în privința frumuseții. Frumusețea naturală a locurilor contrastează însă cu sărăcia așezărilor omenești, alcătuite din sate vechi și ruinate, retrase pe culmi și înconjurate de rîpe adînci ce creează adesea un sentiment de tristețe și singurătate.

CORCHIANO

La circa șase mile spre nord de Civita Castellana există un sat de cinci sau șase sute de suflete, care nu oferă nimic interesant, dar la care se observă limpede originea sa etruscă. Nu mai sînt vizibile zidurile antice, dar în jurul satului există numeroase morminte transformate pentru cele mai variate scopuri de către proprietarii lor. Multe drumuri săpate în tuf și multe morminte se află de-a lungul lor, săpate în rocă sau construite din blocuri mari de tuf, trădează limpede originea lor etruscă. Aceste morminte sînt simple, neelaborate, nu există nici o cornișă sau ornament, sînt încăperi funebre pătrate, cu paturi de-a lungul pereților, uneori au în centru un stîlp de susținere, obținut direct prin excavare, fie pereți care le împart în două încăperi. Sînt prezente și columbarii și acel tip de mormînt în formă de puț, cu o deschidere în partea cea mai înaltă, pe care le-am văzut și la Civita Castellana.

Cel mai important document arheologic se află la circa opt sute de metri de sat, de-a lungul drumului care duce la FALERII NOVI și la care se ajunge după ce se traversează Rio Fratte; se găsește pe zidul unui drum adîncit în tuf, care duce de la pîrîu la cîmp. Este o inscripție în litere etrusce, cu înălțimea de circa patru centimetri fiecare și în

termeni latini se poate citi: LART. VEL. ARNIES. Dedesubt există o altă inscripţie, dar nu mai este lizibilă. Lucrul straniu este faptul că deşi pare o inscripţie etruscă, nu există în vecinătate nici un mormînt. Constituie totuşi o dovadă incontestabilă a faptului că localitatea este etruscă. De-a lungul drumului cu inscripţia trece un mic canal şi la picioarele zidului se termină un altul, un fel de canalizare, care colectează apele din cîmpie. Corchiano se află pe traseul Viei Amerina şi foarte probabil îndeplinea rolul de Staţie de Poştă pentru schimbarea cailor. Nu ne-a parvenit numele său etrusc.

Corchiano: inscripţie etruscă

* * *

Multe sînt lucrurile interesante care înconjoară satul şi călătorul se poate adresa pentru popas, măcelarului din sat, Giuseppe Lionidi, care-i va pune la dispoziţie casa sa. În aceste sate, măcelarii sînt în general persoane înstărite şi care se oferă cu plăcere să găzduiască pe artişti şi pe arheologi. Fiica mai mare a lui Giuseppe s-a făcut călugăriţă şi acest lucru dovedeşte că tatăl său a putut strînge importanta zestre cerută de mînăstiri. Desigur, în aceste case nu se poate pretinde mult confort, dar acest fapt este compensat de atenţiile întregii familii, ale lui Peppe însuşi, ale frumoasei sale soţii Maria şi ale micuţei şi graţioasei Lucia, cu ochi vioi şi surîzători. Ca ghid pot să-l recomand pe Constantino, un bărbat slab şi consumat de malarie.

* * *

La vreo două mile de Corchiano, pe drumul care duce spre Bassanello (Vasanello), în localitatea „Puntone del Ponte“, există un mormînt etrusc,

precedat de un fel de vestibul, săpat în tuf, cu ruine de portic, din care rămîne numai un stîlp. Pe peretele interior al porticului, deasupra unei cornișe, există urmele unei inscripții, parțial lizibilă, care poate voia să indice vîrsta defunctului. Aspectul general al acestui mormînt este asemănător aceluia cu portic din FALLERI, dar pînă în prezent nu a fost descris niciodată de vreun arheolog. Actualmente este cocină pentru porci.

Aproape la jumătatea drumului, între Corchiano și Bassanello, ne găsim în fața unui sat abandonat, ALEANO sau LIANO, sau pur și simplu SANTA BRUNA, după ruinele omonimei biserici părăsite. Zidurile și celelalte ruine ale satului sînt medievale, foarte pitorești, dar pe înălțimile din afara lui există urme de morminte antice. Satul trebuie să se fi găsit pe Via Amerina, din care se observă resturile multor ruine.

La circa șase kilometri după Corchiano se ajunge la BASSANELLO (VASANELLO), de origine etruscă, poate CASTRUM AMERINUM, stație de poștă pe Via Etrusca. Nu are nimic de arătat.

GALLESE

Se află la circa trei mile de Corchiano și la zece de CIVITA CASTELLANA. Unii susțin că este originarul FESCENNIUM. Nu mai are ziduri, dar este un sat cu siguranță de origine etruscă, retras pe un pinten, între două rîpe. De-a lungul pantelor, se pot observa multe urme de canalizare și morminte.

În interiorul satului există puține vestigii romane, cîteva fragmente de coloane, inscripții, basoreliefuri, dar nimic care să ne dezvăluie anticul nume etrusc. Preotul satului, Amanzio Nardoni, a lăsat un manuscris postum, în care afirmă că este satul antic AEQUUM FALISCUM, citat de Strabon, Vergilius, Silius Italicus și această ipoteză nu trebuie respinsă cu totul. Numele GALLESE ar putea deriva de la HALESUS sau HALISCUS, fiul lui Agamemnon, chiar dacă un cocoș este reprezentat pe stema orășelului.

Confruntînd această ipoteză cu textele clasice, trebuie să observăm că Strabon afirmă că AEQUUM FALISCUM era pe Via Flaminia, în timp ce Gallese se află la o distanță de trei mile de aceasta. Înlăturînd deci ipoteza că Gallese a fost AEQUUM FALISCUM, trebuie să respingem și ipoteza că a fost cetatea FESCENNIUM, dat fiind faptul că satul este restrîns de rîpele care-l înconjoară la o suprafață de dimensiuni atît de modeste încît nu se poate crede că a fost vreodată anticul FESCENNIUM, a doua cetate ca importanță și mărime după FALERII.

VIGNANELLO

La circa șase mile de Corchiano se află Vignanello, un alt sat etrusc situat, ca de obicei, pe o platformă înaltă de tuf și înconjurat de pîraiele Zanguali și Marignano. Este un sat cu aspect nu prea atrăgător, cu un han cu aspect mizer și cu un serviciu de diligențe (dacă se poate numi astfel) care-l leagă de Roma de două ori pe săptămînă. Nu există aici obiective arheologice și nu i se cunoaște numele originar.

SORIANO

La circa patru mile se află Soriano, un alt loc antic care ar putea fi SURRINA VETUS, a cărei existență ar putea fi pusă în legătură cu SURRINA NOVA, care ocupa locul actualului Viterbo. Este situat pe un pinten al muntelui Cimino ce se întinde spre cîmpie și este dominat de un vechi castel medieval. Mai prezintă încă urmele cutremurului din secolul trecut.

Am avut norocul să descopăr în această zonă locul unei vechi cetăți care prezintă mai multe probabilități să fie anticul FESCENNIUM decît locurile pe care le cred alții. Se află la circa o milă și jumătate spre apus de Ponte Felice, pe dru-
 mul spre Corchiano și locul este indicat de un șir

de ziduri care ies din pămînt în fața unor ruine. La prima vedere, cetatea trebuie să fi avut o întindere mare, nu obișnuita suprafață a satelor etrusce, fiind cuprinsă în spațiul limitat al unui pinten de tuf. Suprafața pe care am putut să o studiez cu atenție are un perimetru de cîteva mile, înconjurată de rîpe adînci și este foarte asemănătoare ca poziție, dimensiuni și chiar aspect cu antica FALERII. Toată această suprafață este acum acoperită de un desiș bogat care ne îngreunează cercetarea sa. În interiorul perimetrului se înalță ruinele bisericii San Silvestro, care dă numele acestui loc. Zidurile au în față un fel de bastion, mult mai jos decît nivelul cetății. Acest loc pare atît de important încît ne minunăm că nu a fost studiat și amintit de nici un text referitor la cîmpia romană și nici măcar de Nibby sau de Westphal.

Deschizînd drumul cu forța în această zonă în care nu există nici o cărare sau trecere, am ajuns la vechile ziduri ale cetății care prezintă încă o porțiune întreagă de cincizeci, șaizeci de metri. Blocurile de tuf măsoară de la patruzeci și cinci la cincizeci și cinci de centimetri lungime, dar nu sînt folosite la construirea zidurilor în sistemul EMPLECTON, ca la Sutri sau Nepi, ci sînt așezate unele peste celelalte ca la închisoarea Tulliana și la alte construcții arhaice.

Dimensiunile și modul de așezare a acestor blocuri amintesc unele vechi porțiuni ale zidurilor de la Veii și Caere, dar totul este foarte deteriorat de vremuri. Faptul că aici a existat o cetate este dovedit și de numeroasele morminte din peretele rîpei din față, unde am observat și guri de canalizare, construite poate cu scopul de a menține uscată necropola.

Întinderea vastă a suprafeței, mult mai extinsă decît la tîrgurile etrusce din vecinătate, ne convinge de faptul că aceasta trebuie să fi fost o cetate importantă și foarte probabil chiar FESCENNIUM. Scriitorii antici afirmau că anticul FESCENNIUM se găsea pe Via Flaminia și acest loc nu este foarte departe de această șosea. Faptul că nu se află chiar pe marginile șoselei Flaminia

credem că nu este un lucru foarte important, deoarece atunci cînd autorii afirmau că Fescennium era situat pe Via Flaminia voiau să spună fără îndoială că şoseaua cea mai apropiată era această şosea consulară.

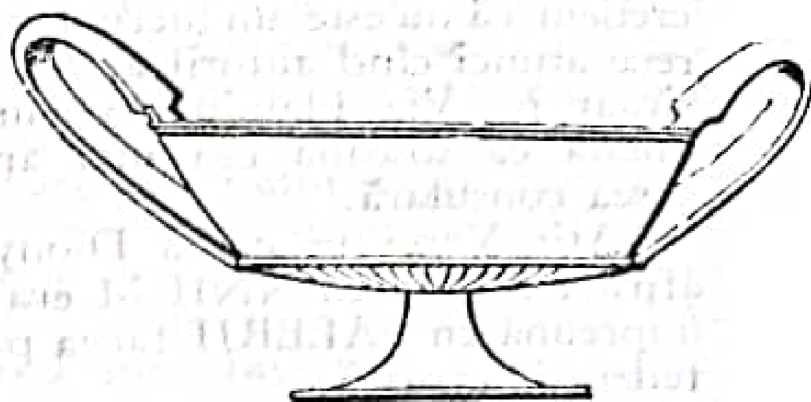
Atît Vergilius cît şi Dionysios din Halicarnas afirmă că FESCENNIUM era o cetate mare şi că împreună cu FALERII făcea parte din marea Confederaţie etruscă.

Cetatea FESCENNIUM a fost amintită pentru ultima dată de Plinius şi este foarte probabil că în timpul primelor secole ale Imperiului cetatea a decăzut şi a fost abandonată de către locuitori, ca şi alte cetăţi din Tuscia.

Acum este un loc pustiu şi părăsit, locuit numai de păsări. Singurele cîntece fesceniene care se aud sînt acelea ale privighetorilor care primăvara îndulcesc nopţile şi ziua umplu cu ciripitul lor vesel rîpele adînci şi insuflă bucurie acestor locuri atît de aspre şi de singuratice.

Capitolul IX

ORTE — HORTA

Vas etrusc — Cantharus

Qui Tiberim Fabarimque bibunt, quos frigida misit
Nursia, et Hortinae classes, populique Latini.[1]

VERGILIUS, Eneida

Vergilius a fost primul care ne-a dat informații despre Orte, apoi Plinius a afirmat pur și simplu că ORTE a fost o cetate etruscă. Știm totuși din epigrafe că Orte a fost o colonie militară a lui August și că și-a luat numele de la zeița etruscă HORTA, echivalentă cu DEA SALUS a romanilor.

Se află pe malul drept al Tibrului, la circa zece mile de Ponte Felice, pe un lung pinten de tuf care coboară în vale, la început într-o pantă repede, apoi lină. Pe povîrnișuri cresc livezi bogate de măslini și vii pînă la Tibru. Dacă se privește Orte de la nord sau de la sud, seamănă mult ca aspect cu Orvieto, totuși nu are o poziție atît de înaltă și de impunătoare. De la est și vest se arată cu pantele mai puțin repezi și are un aspect mai pitoresc. Spre apus, pintenul este deosebit de îngust, se termină cu un perete abrupt care se numește LA ROCCA și este legat de restul cîmpiei printr-un viaduct.

* * *

Orte are cam trei mii de locuitori și deși nu are un aer bun în timpul verii, este locuită tot

[1] Cei care beau apa Tibrului și a Fabarisului, pe care i-a trimis recea Nursia, flotele Hortine și popoarele latine.

timpul anului. Călătorul poate descinde la hanul Campana, proprietatea hangiței Caterina Ripetti, frumoasă, amabilă și prevenitoare. Ziua servește o masă bună, dar nu poate face nimic ca noaptea să nu fi devorat, pe credit, de miriade de țînțari, deși la bucătărie există un afiș pompos: CREDITUL ESTE MORT, CREDITORUL L-A UCIS, PRIETENE AI RĂBDARE, PLĂCERE ÎȚI VOI FACE DAR NU CREDIT.

*
* *

Orte nu are urme de ziduri etrusce și chiar cele trei porți originare trebuie să fi fost refăcute, deoarece nu prezintă caracteristici antice. Locuitorii arată în sat o casă susținînd că este etruscă, dar aici trebuie să combați o mentalitate formată sub semnul prejudecăților și al ignoranței. „ASCULTĂ, VEZI ȘI TACI DACĂ VREI SĂ TRĂIEȘTI ÎN PACE“.

Cu toate acestea mai există cineva care se interesează de istoria satului și sînt deosebit de recunoscător cultivatului canonic Don Giovanni Vitali pentru amabilitatea de a-mi fi arătat inscripțiile înregistrate de el și de a mă fi informat cu privire la săpăturile efectuate pe acel teritoriu. Tot ceea ce cunosc despre Orte, în lipsa absolută a unor obiective arheologice, i-o datorez lui Don Vitali și domnului Brugiotti, care a luat el însuși parte la săpături.

Cam la o milă în afara satului, lîngă mînăstirea călugărilor aparținînd Ordinului San Bernardino, există cîteva morminte de-a lungul pantei unor coline mici împădurite și altele în stîncile din apropiere. Aceste morminte se aseamănă mult cu cele de la Castel d'Asso, au o poartă falsă sculptată în altorelief în stînca descoperită și intrarea în mormîntul subteran se găsește chiar sub poarta falsă. În 1837, în această localitate s-au efectuat săpături, dar cu puține rezultate. În împrejurimile mînăstirii călugărilor capucini, s-au efectuat săpături cu mai mult succes, cu toate că

 necropola nu avea nici un semn vizibil și toate

mormintele erau subterane. Au fost recuperate multe obiecte din teracotă, multe vase comune, nici unul grec sau pictat. Toate aceste obiecte sînt acum la Museo Gregoriano de la Vatican. Printre obiectele de bronz, multe candelabre, tripoduri, oglinzi, vase cu toarte avînd figuri umane şi multe statuete de divinităţi. A fost găsită şi o Minervă înaripată, ţinînd în mînă o cucuvea, unica reprezentare în metal a acestei zeiţe, o cazma de plumb, care trebuie să fi fost, foarte probabil, o ofrandă votivă şi care era perfect identică cu cazmalele folosite încă şi astăzi pe aceste meleaguri. Vase în culoarea alabastrului, din sticlă albă sau albăstruie, ouă intacte, aşa cum se găsesc adesea în necropolele etrusce. S-a găsit şi o amforă de teracotă, închisă ermetic, plină cu un lichid şi care, dacă era răsturnată, lăsa să picure prin închizătoarea poroasă, picături de apă pură. Fără îndoială, aceasta este cea mai străveche apă din Italia. Nu se ştie bine dacă amfora a conţinut apă sau vin, totuşi nu se poate crede că a fost pusă în mormînt o amforă sigilată, plină cu apă.

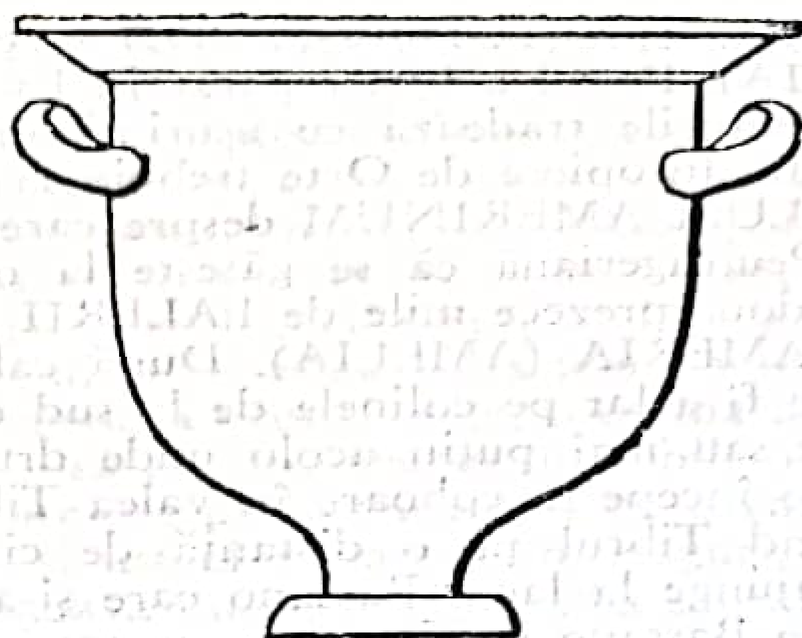
Au fost găsite şi multe urne de teracotă şi de tuf, în general simple, unele cu inscripţii, cîteva cu mînerul capacului în formă de cap mic, ca la Veii. Într-un mormînt, au fost găsite pînă la şaizeci de astfel de urne. S-a scos şi un sarcofag mare, pe al cărui capac este culcată o figură, asemănător acelora de la Tarquinii şi Tuscana. După cît am putut observa, locuitorii din Orte mai mult incinerau decît înhumau pe cei morţi. Printre obiectele etrusce, au fost găsite monede romane, ceea ce ne face să credem că necropola a fost folosită şi în epoca romană. A fost descoperit şi un mormînt în care era pictat un urs înlănţuit de o coloană. Nu am avut timp să studiez bine acest mormînt, deoarece a fost aproape imediat distrus de către ţărani. Pe pantele din afara cetăţii există multe morminte jefuite şi cîteva columbarii. Lîngă poarta Sant'Agostino se vede gura de evacuare a unei canalizări, avînd dimensiunile obişnuite. Pe Tibru, chiar sub Orte, există resturile unui pod, aparent de construcţie romană, peste care trecea

Via Amerina spre TUDER (TODI) și PERUSIA (PERUGIA). Podul a fost reparat în Evul mediu, totuși structurile trădează cu ușurință originea sa romană. În apropiere de Orte trebuie să fi existat CASTELLUM AMERINUM despre care știm din Tabula Peuntigeriană că se găsește la o distanță de circa douăsprezece mile de FALERII și la zece mile de AMERIA (AMELIA). După calcule, trebuie să se fi aflat pe colinele de la sud de Horta, mai mult sau mai puțin acolo unde drumul spre Corchiano începe să coboare în valea Tibrului.

Urmînd Tibrul pe o distanță de circa patru mile, se ajunge la lacul Bassano care și-a luat numele de la Bassano in Teverina, un sat care se găsește la o distanță de circa trei mile. Este lacul VADIMONIUS, amintit de Titus Livius, cu ocazia înfrîngerii etruscilor de către Papirius Cursor în 445 și din nou în 471 prin victoria lui Cornelius Dolabella împotriva etruscilor care s-au aliat cu galii contra Romei. Acest mic lac mai era faimos în antichitate datorită fenomenului insulițelor plutitoare, atît de minuțios descrise de către Plinius cel Tînăr.

Aici valea Tibrului este atrăgătoare și bogată. Este intens cultivată cu grîu, vii și măslini. În partea dinspre Latium, pantele colinelor sînt acoperite cu păduri dese de stejari, iar în partea dinspre Umbria, cu livezi de măslini și de vii. Departe, dincolo de fluviu, pe rîpele înalte, se zărește BOMARZO.

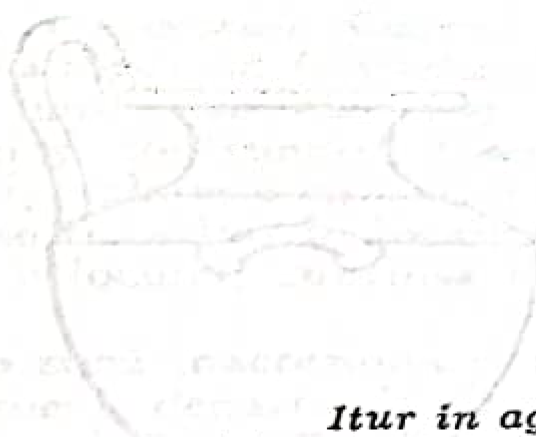
După părerea lui Cluver și Cramer, Bassano ar trebui să fie anticul CASTELLUM AMERINUM, de pe Via AMERINA, amintit în Tabula Peuntigeriană, dar noi credem că este foarte puțin probabil, deoarece drumul care duce de la NEPI la AMELIA merge direct ajungînd la FALERII și HORTA și dacă CASTELLUM AMERINUM ar fi fost în împrejurimile actualului Bassano, Via Amerina ar fi trebuit să facă o foarte lungă și inutilă deviație. În afară de aceasta, parcurgînd întreaga Via Amerina de la Nepi la Orte, am putut să recunosc cu certitudine întregul traseu al Viei
 Etrusca și am constatat că aceasta nu trece deloc

Vas etrusc — Oxybafon

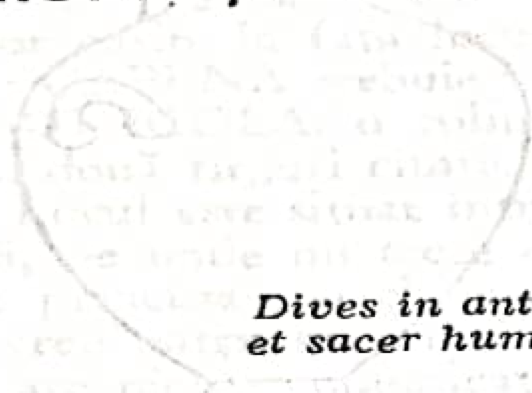
pe lîngă satul Bassano. Nu există nici o îndoială că Via Amerina traversa Tibrul pe sub Orte, peste podul pe care l-am descris și acest fapt dovedește că șoseaua nu ajungea la acest sat.

Bassano este un sat foarte sărac, fără posibilități de găzduire și fără mărturii antice, totuși locul pe care se află este pitoresc.

Capitolul X

FERONIA ȘI CAPENA

Itur in agros
Dives in ante omnes colitur Feronia luco
et sacer humectat fluvialia rura Capenas.

SILIUS ITALICUS[1]

Cetatea CAPENA a avut un rol important în antica istorie a Romei, chiar dacă nu a fost amintită des de autorii latini. A fost citată pentru prima dată de Titus Livius, în timpul ultimei campanii dintre Roma și Veii, atunci cînd CAPENA și FALERII au venit în ajutorul cetății VEII, încercuită de romani. Veii, după cum se știe, a fost atît bastionul Etruriei împotriva Romei cît și spinul înfipt în coapsa sa. Veii știa că propria sa cădere ar fi deschis Romei porțile Tusciei și FALERII și CAPENA erau convinse că odată cu căderea cetății Veii, ar fi fost antrenate la rîndul lor. Aceste două cetăți, aliate cu Veii, au făcut ultima încercare de a rupe asediul roman, dar atunci cînd și-au dat seama că eforturile lor erau zadarnice, au cerut ajutorul marii Confederații etrusce.

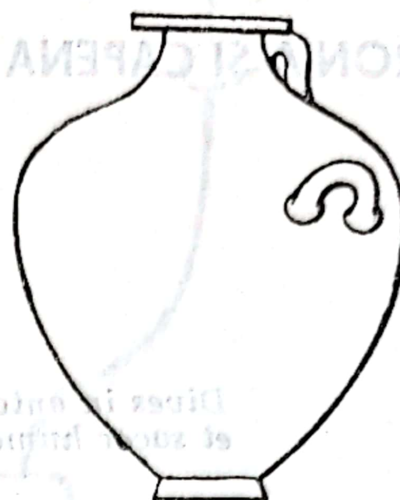
Ca o culme a ghinionului, pe atunci locuitorii Veiilor nu erau prea stimați de celelalte state, deoarece în ultimul timp acționaseră împotriva orînduielilor Confederației, numiseră un Lucumon independent și abandonaseră jocurile sacre, comițînd astfel un sacrilegiu. Atunci cînd trimișii faliscilor și ai capenaților s-au prezentat în fața

---

[1] Se merge spre ogoare.
Într-o dumbravă mai presus de toate este adorată
Feronia a belșugului.
Și sacra Capena scaldă cîmpiile riverane.

Idria

Calpis

Vase etrusce

adunării etrusce şi au expus necesitatea urgentă de a aduce ajutor cetăţii Veii, aceasta i-a refuzat, invocînd diferite motive, în special necesitatea de a-şi ţine reunite propriile forţe împotriva pericolului ce părea iminent, al unei invazii a galilor.

Cele două aliate s-au înapoiat cu mîinile goale la taberele lor şi cu toate că teritoriile lor erau trecute sistematic prin foc şi sabie de către romani care făceau incursiuni în interiorul lor, au încercat în toate chipurile să uşureze pe locuitorii Veilor de presiunea romană. Dar atunci cînd, din nefericire, a căzut cetatea Veii, soarta lor a fost comună cu cea a învinşilor, teritoriile lor devastate, casele distruse. Cetăţile au fost cruţate, deoarece erau inexpugnabile. În anul 365, pacea odată încheiată, învinşii din Capena, Veii şi Falerii au fost colonizaţi de către romani, care, împărţind teritoriile lor în părţi egale, le-au acordat cetăţenia în schimbul unei alianţe militare.

Putem spune că cetatea CAPENA a supravieţuit pînă în epoca împăratului Aurelian, şi acest fapt este dovedit de inscripţii şi de mărturia diferiţilor autori. Ştim că mai tîrziu a fost abandonată şi uitată cu totul. Atunci cînd în Italia au renăscut studiile istorice, s-a încercat, în toate chipurile, să se regăsească locurile cetăţii Capena, dar în

zadar. Cluver a afirmat că cetatea Capena se înălța pe locul unde se găsește acum Civitella San Paolo, Holstenius, acolo unde este Morlupo, iar Galletti, pe baza studiului și confruntării inscripțiilor găsite la fața locului, stabilește că antica cetate CAPENA trebuie să se fi înălțat în localitatea CIVITUCOLA, o colină nelocuită, cuprinsă între cele două tîrguri citate.

Locul este situat într-o zonă inaccesibilă și izolată, pe unde nu trece nimeni, departe de drumurile principale și chiar de cele de țară, se găsește la vreo patru sau cinci mile de Via Flaminia, dar nu are nici o comunicație care să o lege direct de aceasta. Orașul cel mai apropiat este CIVITA CASTELLANA, care se găsește la o distanță de vreo cinsprezece, șaisprezece mile și este o călătorie plăcută dacă de aici trebuie să mergi și să te înapoiezi în aceeași zi, ținînd seama de faptul că singura posibilitate de a ajunge acolo este aceea de a merge pe jos sau călare. Ieșind din CIVITA, se parcurge Via Flaminia pe o distanță de circa cinci mile, pînă la localitatea numită ROMITORIO, un sat mic cu case în ruină, apoi luînd-o prin cîmpie și parcurgînd cărări și poteci noroioase, traversînd ogoare, livezi de măslini și pădurici, se ajunge la poalele muntelui Soratte. Pentru a ajunge la CAPENA trebuie să urci pe Soratte și să treci spre satul Sant'Oreste.

•
• •

Ascensiunea muntelui Soratte este minunată datorită priveliștii admirabile a cîmpiei romane de care te bucuri de acolo. Aceasta apare în toată măreția ei, umbrită de păduri și desișuri, punctată de anticele turnuri romane, care odinioară, din punctele cele mai îndepărtate ale Imperiului, printr-un sistem de semnalizări optice, aduceau zilnic la Roma, cele mai mărunte întîmplări din provinciile sale. La dreapta munții Cimini, pe cealaltă parte munții Albani, la mijloc vîrful ascuțit de la Rocca Romana. Soarele, care apărea și dispărea, producea curioase efecte de lumină și de umbră. O

furtună neașteptată a făcut și mai vii contrastele dintre lumini și umbre, pînă cînd soarele, în strălucirea sa, și-a arătat superioritatea triumfînd deasupra pajiștilor verzi ale cîmpiei.

La ieșirea dintr-o pădure, ne-am pomenit, aproape pe neașteptate, în fața satului Sant'Oreste, înălțat pe o coastă stîncoasă. De aici, priveliștea este și mai surprinzătoare. Jos, se întinde o vale împădurită, iar Tibrul șerpuiește în cîmpie. În depărtare, munții Abruzzi se detașau înalți la orizont și închideau peisajul pînă la poalele Palestrinei.

*

* *

Roca muntelui Soratte este un fel de piatră calcaroasă numită „palombino" (porumbelul) datorită culorii care, de la gri tinde spre alb și albastru, precum penajul unui porumbel. O cărare pietroasă, cu multe curbe, duce pînă în vîrful muntelui. De-a lungul drumului se întîlnesc bisericile Santa Lucia, Madona delle Grazie, Sant-Antonio și San Silvestro; aceasta ultimă este situată chiar pe vîrful cel mai înalt al muntelui și după părerea lui Gell și a lui Nibby a fost construită pe ruinele Templului Soarelui care, cu numele de APOLLO SORANO, era adorat de cele mai străvechi populații italice. Denumirea SORANO pare să fi stat la originea numelui muntelui.

Știm că cultul zeului Apollo Sorano, împreună cu acela al zeitei Feronia, era observat cu strictețe atît de latini, cît și de etrusci și de sabini.

FERONIA, această cetate de a cărei existență sîntem siguri, dar care nu ne-a dezvăluit locul sigur al așezării sale, avea în împrejurimi un loc sacru, un fel de Sanctuar foarte vestit, numit LUCUS FERONIAE, care, ca multe locuri sacre din antichitate, era situat în mijlocul sau la marginile unei păduri sacre. Titus Livius, Silius Italicus, Plinius ne-au transmis certitudinea existenței sale. Știm că aici, periodic, poate de mai multe ori într-un an, se întrunea un număr mare de credincioși, veniți din ținuturile latine, etrusce, sabine pentru a aduce daruri, a îndeplini o făgă-

duinţă, a oferi sacrificii zeiţei FERONIA, marea lor protectoare. Forţa credinţei lor era atît de mare încît acei fideli, posedaţi de spiritul zeiţei, puteau, în cursul ceremoniilor sărbătoreşti, să umble nevătămaţi şi cu picioarele goale pe cărbuni aprinşi împreună cu preoţii zeiţei.

Mai mult, LUCUS FERONIAE nu era numai un loc sacru pentru cultul zeiţei, dar şi un loc vesel pentru întîlnirea meşteşugarilor, negustorilor, agricultorilor, a ţăranilor şi a multor pierde-vară. Aici se ofereau mărfuri, se schimbau produse, se cumpăra, se vindea, se încheiau înţelegeri, se perfectau toate acele operaţiuni care se efectuau în mod normal într-o piaţă de desfacere sau la tîrg. Desigur, nici un tîrg nu putea ajunge la un aspect atît de folcloric, atît pe pitoresc ca această aşezare, care se bucura, în afară de toate acestea, de o panoramă naturală dintre cele mai grandioase şi sugestive.

Titus Livius şi Silius Italicus ne confirmă faptul că LUCUS FERONIAE era un sanctuar foarte vestit pentru bogăţiile sale în aur şi argint şi că a fost prădat de Hannibal în cursul incursiunilor sale în Italia. Atît de mare a fost faima şi răsunetul său, încît a rămas la cultul păgîn mult timp după e.n., cel puţin pînă în secolul al IV-lea, cîtva timp după reforma lui Constantin şi Edictul lui Teodosie care a ordonat dărîmarea tuturor templelor păgîne.

* * *

Sant'Oreste este un sat foarte dărăpănat, cu case foarte sărace, străzi înguste, în pantă şi nu are nici un han care să poată găzdui un călător obosit. Am avut întotdeauna convingerea că Sant'Oreste este un sat etrusc, nu atît datorită aspectului său exterior, cît a poziţiei sale care seamănă cu cea de la Cosa, Roselle, Saturnia. În sat, nu există urme de ziduri antice şi nici alte mărturii etrusce, totuşi descoperirea unor morminte arhaice, la poalele satului, de-a lungul unui perete de tuf, m-au convins de originea sa etruscă. Nu ştim nimic despre numele său originar, totuşi cercetarea locurilor,

confruntată cu spusele autorilor antici, m-a convins și chiar Nobby este de aceeași părere, că Sant'Oreste este antica FERONIA, pe care Strabon o plasează pe pantele muntelui Soratte. Sub sat, există un izvor, pe drumul care duce la Civitella San Paolo, care se numește FELONICA și totul ne face să credem că acest izvor a păstrat numele antic al cetății FERONIA.

Pe o ploaie torențială, am părăsit Sant'Oreste în direcția locurilor unde speram să descoperim vestigiile cetății CAPENA. Mergînd de-a lungul malurilor rîului Fosso di San Martino, probabil rîul CAPENAS amintit de Silius Italicus, am ajuns la o colină cu coastele în pante foarte repezi, care poartă acum în vîrf ruinele bisericii San Martino. Aceasta este citată de autorii antici sub numele de CIVITUCOLA, dar m-am convins că actualii locuitori ai regiunii o numesc pur și simplu SAN MARTINO, după ruinele bisericii ce se înalță aici. În orice caz, numele CIVITUCOLA se repetă în unele documente medievale.

Toată colina era acoperită de o mantie albă de flori de păr sălbatic și cu multă osteneală am ajuns în vîrf, pe o potecă pentru capre, devenită noroiasă din cauza ploii.

Ruinele bisericii sînt singurele care mai există. Am observat multe lucrări în OPUS INCERTUM, ceea ce face să ne gîndim la existența probabilă a unei vile din timpul Imperiului, transformată apoi în biserică în timpul perioadei creștine. Faptul că colina a fost o vreme locuită este confirmat de prezența, pe întregul perimetru, a unui consistent strat de fragmente de teracotă. Cetatea ocupa întreaga colină, dominînd pe o parte un perete abrupt, care probabil a aparținut în epoca geologică a unui vulcan stins, numit acum „lacul". Nu există urme de ziduri, în afară de partea dinspre lac unde se pot observa blocuri care trebuie să fi fost fundațiile și unele blocuri care s-au rostogolit în vale. Colina, care are practic forma obișnuită a unui pinten lung și strîmt, se îngustează în centrul punctului în care se găsește biserica San Martino. Perimetrul nu putea depăși două mii cinci sute de

metri, ceea ce ne face să presupunem că cetatea a fost mică. Spre apus, se găsește punctul ei cel mai înalt, unde probabil trebuie să se fi înălțat fortăreața. Existau trei porți, una la răsărit, una la apus și una la sud, aceasta ultima fiind, cred, practicabilă pentru vehicule, ținînd seama de faptul că celelalte două se deschideau spre pereți prea abrupți. După ce se face înconjurul Capenei, se înțelege de ce romanii, după ce i-au bătut pe etrusci pe cîmpul de bătălie, au renunțat la distrugerea cetăților, în afară de excepțiile cunoscute: pozițiile lor erau inexpugnabile din punct de vedere strategic în afara unui lung asediu. Și Capena, ca și Falerii era situată pe o poziție foarte înaltă față de nivelul cîmpiei înconjurătoare. De-a lungul pantelor colinei, nu am observat prezența vreunui mormînt, cu excepția unuia care se găsește jos, în partea nordică a cetății.

* * *

Privelistea cîmpiei romane, văzută de pe vîrful colinei, este de o frumusețe sălbatică, cu întinderea verde a șesului, colinele care întrerup cîmpia cu mase împădurite, muntele Soratte dominînd în nord și munții Abruzzi, care închid peisajul cu piscurile lor înzăpezite.

De jur împrejur o tăcere adîncă și solemnă. Regiunea este pustie, complet nelocuită, nu există nici o casă, nici o colină de păstori. Se repetă și aici acea priveliște de pustiire și mister obișnuită pentru localitățile ce au fost populate odinioară de etrusci.

* * *

Din punctul de vedere al cercetătorului lucrurilor antice, vizita la Capena este o deziluzie, deoarece lipsesc cu desăvîrșire mărturiile arheologice, totuși trebuie să recunoaștem că drumul pe care am mers pentru a ajunge apoi de la San Martino la Rignano (la o distanță cam de șase mile) este unul dintre cele mai pitorești din întregul Lațiu și te recompensează pentru neplăcerea suportată.

Drumul este o adevărată cărare pentru catîri, coboară uneori pe fundul unei văi, în mijlocul unor rîpe adînci și împădurite, pînă la un torent ce acționează roata unei mori, alteori urmează nivelul cîmpiei, cu priveliștea superbă a muntelui Soratte, trece pe lîngă păduri, alteori pe lîngă rîpe sau trece de-a lungul ogoarelor de grîu și de porumb. În apropiere de Rignano, panorama este deosebit de sugestivă. Satul este situat pe un teren plan, cu pantele acoperite de o pădure deasă, în mijlocul căreia s-a cuibărit o mică mînăstire, foarte frumoasă.

Terenul dimprejurul localității Rignano este format din straturi de lavă răcită, un fel de tuf friabil, pe care țăranii îl numesc „pălăria urîtă"[1], satul este sărac și decăzut, după o perioadă mai norocoasă. Originea sa este cu certitudine romană, în sat există o abundență de „cippi", de altare, de fragmente de statui, de cornișe, toate romane. Mai există o curioasă relicvă medievală constituită dintr-un tun primitiv, a cărui țeavă este cercuită cu fier, ca un butoi și cu mînere care permit transportarea lui cu mîna. Se spune că în acest sat s-a născut Cezar Borgia, cel de tristă memorie.

* * *

Rignano are un han-cîrciumă, cu aspect atît de oribil și atît de mult frecventat de indivizi schilozi, cu înfățișare respingătoare, încît, deși era aproape noapte și caii destul de osteniți, am hotărît să ne înapoiem în aceeași seară la Civita Castellana.

Cînd am sosit la Romitorio, pe Via Flaminia, muntele Soratte de-abia se distingea în întunericul nopții. Antonio, credinciosul meu ghid în cursul hoinărelilor mele în regiunea Falisca, mi-a povestit, în timpul drumului, vechi istorii ale locurilor și mi-a arătat undeva un arbore care a fost ultimul său refugiu cînd, copil fiind, într-o noapte a fost urmărit de lupi, coborîți înfometați din pădurea

[1] În realitate un zăcămînt minier care ajunge la suprafață.

de pe Soratte. Antonio, cu adjective exagerate, mi-a descris toată groaza sa atunci cînd și-a dat seama că este înconjurat sub copac (care în plus era subțire și flexibil) de o duzină de lupi înfometați ce-l priveau cu ochi strălucitori ca „focul infernului". Mi-a explicat că numai prin intervenția directă a Sfintei Fecioare a putut, atunci cînd lupii s-au împrăștiat, să ajungă sănătos și nevătămat la Civita.

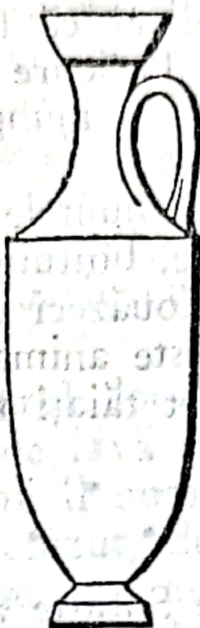
Pe vremea aceea, muntele Soratte era acoperit de păduri foarte dese, bîntuite de lupi și chiar de urși, dar după vreo douăzeci de ani, pentru a evita pagubele pe care aceste animale le pricinuiau turmelor, arborii au fost tăiați fără milă și pădurile distruse.

*
* *

Lupii de pe muntele Soratte au fost animale vestite în antichitatea clasică și istoria lor merită să fie povestită. Servius ne relatează că odinioară, în timp ce se aduceau pe acest munte, sacrificii lui Pluto, cîțiva lupi au năvălit în pădurea sacră, au furat măruntaiele victimei atunci sacrificată și au fugit apoi pînă la o peșteră din care emanau vapori pestilențiali. (Putem spune, incidental, că pe munte, lîngă biserica Santa Romana, există o peșteră numită Le Voragini, care emite vapori sulfuroși, greu mirositori). Păstorii au urmărit lupii, dar au fost opriți de aceste emanații insuportabile. Între timp, în populație s-a propagat o epidemie de ciumă, așa încît atunci cînd oracolul a fost consultat, acesta a răspuns că ciuma se va sfîrși atunci cînd păstorii vor fi imitat pe lupi și se vor fi preschimbat în hoți. Astfel, păstorii au devenit tîlhari, după voința divină, și de atunci au fost numiți HIRPINI SOANI sau LUPII DE PE SORATTE, avînd în vedere că cuvîntul HIRPUS înseamnă în limba sabină lup.

Descendenții acestor HIRPINI sau HIRPI, cum erau numiți, aduceau în fiecare an sacrificii Zeului Muntelui și ofereau un spectacol mergînd cu picioarele goale pe cărbuni încinși. Se pare că
 acest obicei a durat timp îndelungat, cel puțin

pînă în secolul al III-lea, așa cum amintește Caius Iulius Solinus, istoric latin din secolul al IV-lea. Varro, la drept vorbind, nu prea credea în miracolul picioarelor insensibile la jeratic, pentru că a

Vas etrusc — Lekithos

observat că credincioșii, pregătiți pentru marea probă, își frecau picioarele cu o „anumită substanță" (despre care credem că era praf de azbest).

Se spune că muntele Soratte a fost locuit și de o specie, astăzi dispărută, de capră sălbatecă, care putea trece, dintr-un singur salt, peste rîpe largi de douăzeci de metri.

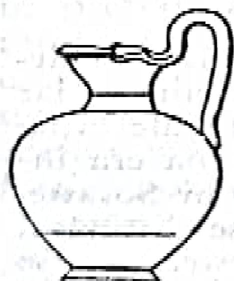
Capitolul XI

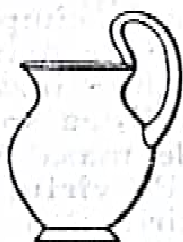
MONTE CIMINO – MONS CIMINUS

Cimini cum monte lacum

VERGILIS[1]

Cine nu a scos strigăte de admiraţie la vederea foarte frumosului lac Vico, care se găseşte la poalele munţilor Cimini, chiar deasupra oraşului Ronciglione? Farmecul său este cu totul deosebit, dar pentru un englez, la frumuseţea sa naturală se adaugă şi reputaţia de a semăna cu multe lacuri din Anglia sa. L-am descoperit pentru prima dată într-o după-amiază, cînd plimbîndu-mă pe colina care se află deasupra satului, m-am pomenit dintr-o dată în faţa lui, fără să mă fi aşteptat, neputîndu-mi închipui că se găseşte atît de aproape.

Oinochoe

Olpe

Procos

Procos

Vase etrusce

Soarele tocmai apunea atunci în spatele muntelui, din lanţul munţilor Cimini, şi îi scotea în relief superba sa măreţie. Nori purpurii rătăceau

[1] Lacul de la muntele Ciminus.

pe albastrul cerului foarte senin. O jumătate din lac era în umbra proiectată de munte, cealaltă reflecta, în multă lumină, culorile portocalii și aurii foarte vii ale unui splendid apus italian.

Nici un zgomot nu tulbura priveliștea. Numai țîrîitul greierilor, ce se auzea distinct, făcea și mai profundă tăcerea solemnă a locurilor. Nici un semn de viață omenească nu se observa în împrejurimi, cu excepția unei coloane albe de fum, ce se înălța deasupra pădurilor, în depărtare.

A doua oară cînd am văzut lacul Vico, am vibrat de bucurie chiar mai mult decît prima dată. A fost atunci cînd, plecat de la Viterbo, am urcat drumul abrupt pînă în vîrful defileului munților Cimini (Passo del Cimino), de unde te bucuri de priveliștea extraordinară a lacului și a muntelui Venus (Venere). Era o dimineață de octombrie, limpede și strălucitoare, așa cum sînt în general prin acele părți. Albastrul cerului se oglindea în lac cu o culoare de safir strălucitor și pădurile care-l înconjurau se reflectau intens în el, cu toate nuanțele mărețe ale toamnei.

Privind și mai spre sud, se putea întrezări foarte îndepărtata Roma, la care se puteau distinge, foarte clar, marea cupolă a lui Michelangelo, albeața palatelor și desișul roșcat al acoperișurilor sale.

Jos, se întindea, solemnă, cîmpia romană, mărginită de o parte de sclipirile mării Tireniene, iar de cealaltă parte, de culmile înzăpezite ale Apeninilor din Abruzzi. Priveliștea spre Roma era întreruptă, parcă frîntă, de masa muntelui Soratte, izolat în cîmpia întinsă. Pe vîrful său se distingea, limpede, albeața mînăstirii San Silvestro, ce se deosebea de culoarea albăstruie a stîncii. Dincolo de cetatea Eternă, orizontul era oprit de linia elegantă și ondulată a culmilor munților Albani. În fața acestui spectacol de o măreție unică, ne reveneau spontan în minte versurile lui Horațiu:

POSSIS NIHIL URBE ROMA VISERE MAIUS[1].

---

[1] Nu poți vedea nimic mai mare decît orașul Roma.

În acest punct, Via Consulară Cassia traversează inima munţilor Cimini, pădurea întinsă ce a fost timp atît de îndelungat pricina spaimei pentru legiunile romane în marşul lor pentru cucerirea Italiei.

Merită să menţionăm că acest drum pleacă de la Roma şi urcă pe munţii Cimini, într-o pantă dulce şi uşoară, dar atunci cînd ajung în vîrf, coboară spre Viterbo, are un parcurs aspru, abrupt şi sălbatec. Drumul ajunge la marea cîmpie etruscă, care pe vremea Imperiului său trebuie să fi fost presărată cu splendide cetăţi, bogate, îmbelşugate, puternice în timp de război, invidiate în timp de pace.

Etruria de atunci era Grecia popoarelor italice, maestra tuturor în ceea ce priveşte cultura, artele, civilizaţia rafinată. Astfel trebuie să fi apărut ea consulului Fabius, atunci cînd a sosit aici, imediat după cucerirea cetăţii Sutri, cu întreaga sa armată. Consulul n-a rămas timp îndelungat în aceste rîpe abrupte pentru că Senatul, printr-un ordin precipitat, l-a rechemat, datorită pericolului ambuscadelor duşmanilor etrusci.

Desigur, priveliştea cîmpiei aşezate mai jos, în prezent aproape pustie, trebuie să fi fost cu totul alta în splendoarea vremurilor trecute. Este uşor de imaginat justificatul orgoliu ce stăpînea sufletul unui Lucumon, atunci cînd de la înălţimea acestor munţi, se pregătea să privească, cu satisfacţie, marile cetăţi din regatul său. Toate sau aproape toate cetăţile etrusce cele mai ilustre se găseau pe această imensă cîmpie. Aici se găsea VOLSINII, pe malurile lacului său, vestită pentru bogăţia pămînturilor sale, pentru artele sale, de aici mai încolo se desprindeau, înalte pe cer, turnurile din TUSCANA, actuala Tuscania, apoi VULCI, strălucind în centrul cîmpiei sale şi în sfîrşit COSA, sclipind de pe muntele său. Mult mai jos, spre mare, iată TARQUINI, marea cetate-conducătoare a Imperiului etrusc, apoi CAERE şi mai spre interior BLERA, ORCLE, AXUM şi atîtea alte cetăţi care se detaşau pe ver-

dele cîmpiei întinse prin culoarea roşietică a zidurilor şi a turnurilor lor.

Acum totul pare pustiu, aproape şters din timp şi din istorie. Numai prin forţa imaginaţiei se mai pot vedea şi număra splendidele cetăţi de odinioară care ne-au lăsat ca unică mărturie marile lor necropole.

Dincolo de munţii Cimini, ce închid orizontul spre răsărit, gîndul fuge spre marile cetăţi ale Tusciei, CLUSIUM, PERUSIA, CORTONA, VETULONIA, VOLATERRAE şi atîtea altele, toate asociate în Marea Confederaţie Etruscă.

Cît de mult s-a schimbat acum scena! În afară de TUSCANIA care şi acum îşi ocupă suprafaţa şi şi-a păstrat numele originar, toate celelalte cetăţi au dispărut pentru totdeauna. TARQUINII a lăsat vestigii foarte sărace pe terenul pe care-l ocupa odată, AXUM, BLERA, ORCLE trăiesc numai prin necropolele lor. La FERENTO, tăcerea domneşte de secole în teatrul său. În fiecare an cazmalele scotocesc în măruntaiele cetăţii Vulci, în timp ce vulpile, cucuvelele, liliecii sînt singurii chiriaşi care locuiesc printre zidurile prăbuşite ale cetăţii COSA.

Bombilios

Ascos

Cotiliscos

Vase etrusce

De aici, de pe înălţimea munţilor Cimini, întorcînd privirea spre sud, cît de multe cetăţi se găsesc sub noi: VEII, FIDENAE, FESCENNIUM, CAPENA, NEPETE, SUTRIUM, odinioară cetăţi puternice, bogate, temute şi respectate.

Poate îndreptînd departe privirea spre malurile Tibrului, s-ar putea încă vedea, prin forța imaginației, un sătuleț populat de colibe cu acoperiș de paie, care va fi într-o zi cauza voluntară a distrugerii acestor splendide cetăți, a religiei poporului său, a dispariției numelui, a limbii și a civilizației sale.

Capitolul XII

VITERBO — SURRINA

Existența cetății SURRINA NOVA este relevată de un anumit număr de inscripții găsite în împrejurimile orașului Viterbo și în care în unele se vorbește despre SURRINENSES, iar în altele despre SORRINENSES NOVENSES. Cuvîntul SORR. se găsește într-o inscripție fragmentară din casa Cristofori din Viterbo, iar SORR. NOV., într-un epigraf din biserica San Flaviano din Montefiascone. Numele modern de Viterbo este derivat în mod evident din VETUS URBS, care se suprapune numelui antic care n-a fost folosit.

Pentru a încurca părerile referitoare la originea orașului Viterbo și la atîtea alte informații

Citared și dansatoare

istorice din epoca antică și medievală, a intervenit în secolul al XV-lea un anumit călugăr Giovanni Nanni, numit și Annio din Viterbo, călugăr dominican care trăia la Viterbo și care nu numai că a născocit în întregime fapte, nume și împrejurări nedovedite și nesusținute de documente, dar a împins mania falsului pînă la a fabrica inscripții apocrife, în marmoră, care ar fi trebuit să confirme afirmațiile sale. Acest lucru a dăunat mult istoricilor care au urmat și care, în primul rînd trebuiau să deosebească adevărul de fals, pentru ca apoi, pe baza mărturiilor autorilor și documentelor de nesuspectat, să reconstituie adevărul. Pentru a da un exemplu cu privire la răul pricinuit istoriei orașului de către acest călugăr, cităm faptul că Annio, luînd ca pretext existența la Viterbo a unei biserici numite Santa Maria in Volturna, a afirmat că Viterbo era anticul loc numit FANUM VOLTUMNAE, incinta sacră unde se țineau periodic adunările Lucumonilor etrusci și această afirmație a fost mult timp acceptată de mulți istorici care au fost convinși de aceasta.

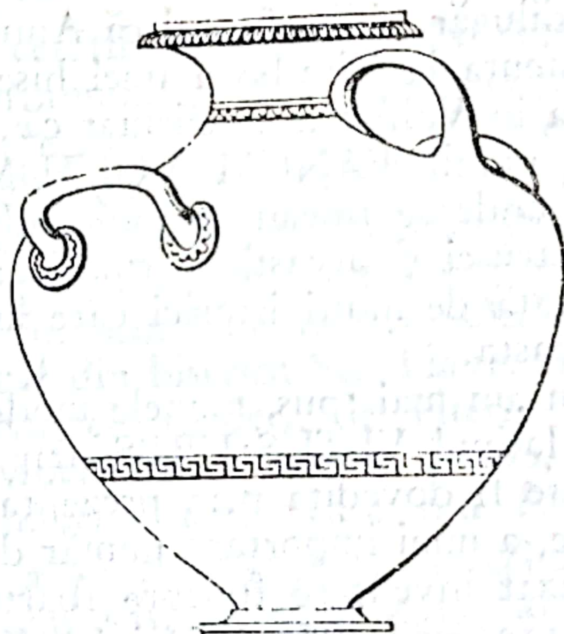
Așa cum am mai spus, numele modern Viterbo derivă din latinul VETUS URBS, dar originea sa etruscă poate fi dovedită prin prezența, în împrejurimile sale, a unui important număr de morminte ce au furnizat inventare funebre foarte prețioase, păstrate în prezent în Muzeul Civic al orașului. În regiune nu există în prezent resturi de construcții etrusce, cu excepția fundațiilor unui pod ce dăinuie în prezent, în piața catedralei constituite din blocuri mari de „nenfro", pe șase rînduri, lucrate în sistemul emplecton și îmbinate fără ciment, în plus cîteva guri de canalizare, încă vizibile pe pantele colinei care-l înconjoară.

Muzeul este alcătuit dintr-un număr redus de relieve, totuși foarte interesante, printre care sarcofage de nenfro și de teracotă, cu o figură culcată pe capac, cippi, basoreliefuri, urne, vase obișnuite și de bucchero, vase pictate, obiecte și statuete de bronz.

În fața Palatului Comunal din Viterbo, în peretele bisericii Sant'Angelo in Spata, este înzidit

un sarcofag roman de marmoră, despre care s-a crezut că este mormîntul frumoasei Galliana. Aceasta conform unei legende populare, era o fecioară ce locuia la Viterbo, de o frumusețe vestită, numită a „șasea minune din Viterbo", și care a trăit în secolul al XII-lea. Un baron roman, respins de ea, a asediat cetatea și, cerînd favoarea de a-i fi arătată, pentru o clipă, de pe ziduri, a ucis-o cu o săgeată.

Viterbo, reședință intermediară a Papilor din Evul Mediu, este vestit nu numai pentru frumusețea femeilor sale, ci și pentru frumusețea fîntînilor sale. Este un oraș curat, ordonat, arhitectura

Idria etruscă

sa resimte deja influența învecinatei Toscana, are posibilitatea să găzduiască călătorii în hotelurile Aquila Nera și Angelo, într-un mod mai mult decît decent. Se recomandă poposirea aici, pentru vizitarea antichităților din împrejurimi.

Capitolul XIII

FERENTO — FERENTINUM

Si te grata quies, et prima somnus in hora
delectat, si te pulvis strepitusque rotarum
si laedit caupona, Ferentinum ire jubebo.[1]

HORAȚIU

Trebuie să spunem de la început că în antica Italie existau cel puțin trei cetăți cu acest nume. Una, cățărată pe munții Ernici, la jumătatea drumului între Roma și Neapole, este vestită și acum datorită zidurilor sale ciclopice, alta în Puglia, renumită pentru recoltele sale bogate, așa cum amintește Horațiu (ARVUM PINGUE TENET HUMILIS FERENTI[2]), și a treia, obiectul cercetării noastre, este FERENTINUM din Etruria, situată la circa nouă kilometri spre nord de Viterbo, pe drumul spre Bagnorea (Bagniregio), faimoasă pentru teatrul său și pentru că a fost locul de naștere al împăratului Otho și al Flaviei Domitilla, mama împăratului Titus. Horațiu a locuit poate aici și amintește, în versurile pe care le-am citat mai sus, sub titlul dulcea pace și tăcerea locurilor, care învăluie și acum ruinele anticei FERENTO.

Împrejurimile orașului Viterbo sînt deosebit de bogate în antichități. Etruscii nu s-au dus niciodată să locuiască pe munții Cimini, dar multe au fost cetățile pe care le-au întemeiat pe pantele lor. În special în partea septentrională se găsesc urme evidente ale unor importante centre etrusce.

---

[1] Dacă te desfată plăcuta odihnă și somnul din primul ceas, dacă te supără pulberea și zgomotul roților și birtașul, îți voi recomanda să te duci la Ferentinum.

[2] Un om umil stăpînește un ogor bogat la Ferentinum.

Plecînd din Viterbo, după cinci mile în direcţia Montefiascone, spre stînga, în localitatea PONTE FONTANILE, există un ansamblu important de ruine, numit „Le casacce del Bacucco"[1]. Există aici resturile unui edificiu cu două etaje, despre care se credea că s-a înălţat pe ruinele unui templu dedicat ZEIŢEI SERAPIS şi care făcea parte dintr-un complex termal roman. În 1830 s-au descoperit aici pardoseli de moziac. Un alt edificiu important este alcătuit de un octogon, care trebuie să fi susţinut o cupolă, poate un „calidarium"[2] al Termelor. Ar putea fi, cu multă probabilitate, anticele AQUAE PASSERIS[3], despre care Tabula Peuntigeriană susţine că s-ar găsi la nouăsprezece mile de FORUM CASII[4] şi la nouă mile înainte de VOLSINII. Ţinînd seama de faptul că Forum Cassi se găseşte la Vetralla, distanţa de douăsprezece mile este exactă, totuşi distanţa de nouă mile de VOLSINII nu pare corectă, deoarece această localitate (Le casacce del Bacucco) se află la o distanţă de patrusprezece mile de Volsinii (actuala Bolsena), în afară de cazul în care ar fi vorba de o eroare manuală de transcriere a cifrei menţionate în Tabula Peuntigeriană. Numele AQUAE PASSERIS se repetă de mai multe ori la autorii antici, de pildă Marţial se referă la „fervidi fluctus Passeris"[5], ca izvoare calde ce existau în Etruria. Aceste izvoare calde de ape sulfuroase există şi acum în diferite localităţi din regiune. Construcţia resturilor este cu certitudine romană, cu excepţia unui tumulus acoperit de travertin ce seamănă în mod straniu cu un tumulus etrusc, dar care ar putea fi o construcţie romană de imitaţie etruscă şi acest lucru este probabil.

Avem puţine informaţii despre Ferento din perioada etruscă, dar multe morminte, tipic etrusce, ne dezvăluie originea sa certă. Primele informaţii datează din perioada lui August şi acestea o con-

---

[1] Căsoaiele lui Bacucco.
[2] Sala cu apă caldă din terme.
[3] Apele izvorului Passer.
[4] Forul lui Cassius.
[5] Şuvoaiele calde ale izvorului Passer.

sideră colonie sau municipiu roman. Tacit, în Analele sale, spune că la Ferento exista un templu dedicat zeiței Nurtia (zeița Fortuna a romanilor) și că mai exista un altul, mai mare, în apropiere de Volsinii. Ferento și-a continuat existența și după căderea Imperiului roman, pînă în secolul al XI-lea, cînd a fost distrus de către locuitorii din Viterbo, care au acuzat pe cei din Ferento de erezie, deoarece l-au înfățișat pe Mîntuitor pe un crucifix, cu ochii deschiși în loc să fie închiși. (Cine a spus: Religie, religie, cîte ticăloșii se comit în numele tău?).

Suprafața localității Ferento este acoperită în prezent de vestigii din trei epoci: etruscă, romană și medievală. Cea mai mare parte a ruinelor vizibile este medievală, ca și resturile caselor, totuși nu lipsesc rămășițe de bazalt roman din drumuri, rămășițe de ziduri, formate din blocuri foarte asemănătoare acelora de la Veii, precum și locurile unde se deschideau porțile cetății. Porțile erau în număr de șapte și au o particularitate unică, foarte interesantă. Arcul superior nu este rotund, ci este o arhitravă orizontală, formată din pietre cuneiforme care folosesc principiul arcului. În plus pietrele nu sînt cimentate, dar sînt foarte bine lucrate și sînt îmbinate unele cu celelalte, cu cea mai mare grijă. Acest fapt demonstrează că etruscii cunoșteau perfect principiul arcului și al bolții.

Fără nici o îndoială, monumentul cel mai important din Ferento este teatrul. Trebuie să fi fost impunător, dar și în prezent, arcele și zidurile sale puternice impun respect și admirație. Este situat pe marginea unei rîpi adînci împădurite, pitorească și solitară peste care, timp de secole, au domnit șoimul, cucuveaua, liliacul, vipera și șopîrla și unde, încă și acum, omul își face auzită vocea numai foarte arareori.

Scena are o deschidere de patruzeci de metri, este construită din blocuri mari îmbinate fără mortar, amplasate în mod neregulat, fără a ține seama de galerie. Acest mod de construcție este cu siguranță pre-roman. Fațada este susținută și înfrumusețată de lucrări de zidărie din epoca impe-

rială, care i-au schimbat oarecum aspectul și funcția, dar nu și măreția care rămîne intactă. Zidul scenei se ridică cu opt, zece rînduri de blocuri de piatră și are în partea posterioară un al doilea perete de cărămizi, de factură romană, astfel încît formează un fel de coridor, care servea probabil actorilor pentru a trece dintr-o parte în cealaltă a scenei și pentru a-și schimba costumele. O parte a scenei este prăbușită, poate, din cauza unui cutremur de pămînt.

Fosa teatrului este îngropată pînă la nivelul scenei și sînt îngropate și gradenele. Sînt libere și izolate numai arcele care înconjoară aproape în întregime amfiteatrul. Există douăzeci de arce intacte, dar lipsește unul, între cel de-al unsprezecelea și al treisprezecelea, sînt bine construite, cu blocuri bine șlefuite și îmbinate fără mortar. Canina crede că teatrul trebuie să fi avut încă un rînd de arce, mai spre exterior, ca la Pompei și ca la teatrul Marcellus din Roma, și susține că construcția datează din epoca împăratului Otho. Evident Canina a ținut seamă de faptul că structurile romane au fost adăugate celor etrusce originale, în epoca imperială. Ținînd seama de faptul că împăratul Otho s-a născut la Ferento, este foarte probabil și verosimil că în timpul imperiului său să se fi luat măsuri în vederea modernizării și înfrumusețării teatrului din cetatea sa natală, lucru foarte natural, și nu credem deloc ca întreaga construcție să dateze din epoca acestui împărat.

Ferento, deși nu era importantă, era celebră în antichitate ca o cetate bogată în edificii publice importante. Vitruvius laudă în mod deosebit materialele folosite și mai ales o piatră de culoare gri, rezistentă la căldură și la frig care, spunea acesta, era asemănătoare cu cea extrasă dintr-o localitate din munții Albani. Afirmația lui Vitruvius și studierea pietrei din Ferento ne conving de faptul că piatra în chestiune este cea numită „peperino" (numită de Etrusci „nenfro"), atît de obișnuită în Lațiul septentrional, ca și pe culmile Albanilor, în special la Marino. Nenfro, moale în

Portret feminin în bronz de la Vulci

momentul extracției, se întărește sub efectul agenților atmosferici, pînă cînd devine foarte dur și compact.

În împrejurimi se află multe morminte, atît romane cît și etrusce. Unele au formă de tumulus, altele sînt săpate în stîncă. Orioli vorbește de morminte, în localitatea Piano dei Pozzi, la care se putea coborî prin niște puțuri verticale, prevăzute cu niște nișe pentru sprijinirea mîinilor și a picioarelor, ca acelea observate la Civita Castellana și la Falerii. Adaugă că una dintre aceste intrări verticale avea o adîncime de doi metri și cincizeci de centimetri, în schimb alta avea patruzeci de metri. Precizează că unele dintre aceste pasaje erau oblice, ca la Piramidele din Egipt. În fund pătrundeau într-un coridor care ducea la încăperea sepulcrală.

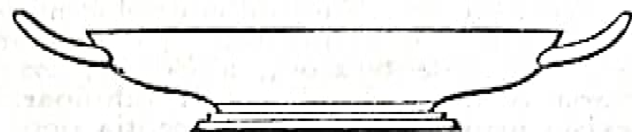
VITORCHIANO

La înapoierea la Viterbo se poate face un ocol spre Vitorchiano, un sătuleț la vreo trei sau patru mile de Ferento, totuși este necesar un ghid care cunoaște locurile, pentru că drumul este pur și simplu o potecuță printre ogoare. Satul are un aspect etrusc, deși nu s-au efectuat săpături pentru a-i dovedi originea. Are privilegiul de a furniza Romei pe însoțitorii purtători de însemne, ale Senatorului Romei, privilegiu care se pierde în negura vremurilor, se pare din epoca imperiului, cînd un locuitor din Vitorchiano a extras un ghimpe din piciorul împăratului. Așa spune legenda.

Nu se cunoaște numele său de origine, știm că în anul 1435 a fost colonizat de locuitorii din Orcle, care l-a numit VICUS ORCLANUS, dar nu-i cunoaștem nici măcar numele medieval.

Capitolul XIV

BOMARZO

Vas etrusc — Lepastos

Bomarzo se găsește la o distanță de circa douăsprezece mile de Viterbo, la poalele munților Cimini și în imediată apropiere de locul vechii cetăți etrusce al cărui nume s-a pierdut. Satul actual este situat pe un mic platou împădurit, dominat de castelul principilor Borghese, de unde te bucuri de o priveliște neasemuită a văii Tibrului, a munților Sabini, a îndepărtaților munți Abruzzi.

Ca aproape toate satele din Statul Pontifical, Bomarzo este foarte sărac, cu aspect mizer. În lipsa unui han, am fost îndreptați spre casa familiei Fosci, una dintre cele mai bune din sat, unde erau de obicei găzduiți călătorii în trecere. Această familie, într-o vreme una dintre cele mai bogate din sat, este alcătuită în prezent dintr-un frate și o soră, care amintesc de bunăstarea lor trecută, cu un aer seniorial și se pricep să facă plăcere vizitatorului înconjurîndu-l cu mii de atenții și solicitudini.

Locul anticei cetăți etrusce se găsește la vreo două mile de sat, spre nord, dincolo de adînca vale a lui Rio Vezza. Din vîrful colinei unde era odinioară centrul etrusc, se descoperă o parte întinsă a văii Tibrului, spre Orte, un șir de coline care au sate cocoțate pe culmi. Se recunoaște satul Mugnano, care are în spatele său cetatea Orte și la mijloc lacul Vadimonio, care a văzut de două ori victoria Romei asupra etruscilor. Acest loc este numit în prezent Piano della Colonna, nu are nici un

fel de vestigii etrusce, conservă numai puține ruine dintr-o termă romană. Acum cîtva timp s-a dezgropat aici un mormînt, în care s-au găsit douăzeci de oglinzi de bronz, s-a descoperit de asemenea și o casă care, după descriere, ar trebui să fi fost romană. Cetatea etruscă trebuie să fi fost de dimensiuni reduse, ținînd seama de faptul că perimetrul cuprins între văgăuni nu era deloc mare. Pe vechea suprafață sînt împrăștiate pe pămînt numeroase fragmente de teracotă, a căror prezență este dovada certă că locul a fost odinioară locuit. Nu există urme de ziduri cu excepția unor blocuri rostogolite de-a lungul colinei și a două guri de canalizare, în flancurile sale.

Nu se cunoaște numele originar. În unele documente medievale se vorbește despre MAEONIA sau PNEONIA, dar nu se știe cu certitudine dacă aceste nume se referă la Bomarzo sau la tîrgul MUGNANO, care se află în apropiere, cum pare să fie mai probabil. În alte documente este numită POLIMARTIUM, dar acesta este numele său latin, așa cum rezultă dintr-un document din secolul al VI-lea.

Cetatea etruscă a fost uitată de multe secole, pînă cînd, săpăturile efectuate la Piano della Colonna ne-au dat certitudinea existenței sale. Cele mai multe morminte sînt adînc săpate în pămînt și se ajunge la ele printr-un lung „dromos", ca la Vulci și la Tarquinia. Aproape nici unul dintre aceste morminte nu a rămas deschis, deoarece imediat după descoperirea lor și recuperarea obiectelor, au fost închise din nou, iar dromosul îngropat. Cele puține rămase deschise sînt pe acea parte a colinei îndreptată spre Bomarzo și merită să descriem două. Primul se numește

PEȘTERA COLOANEI

Este numit astfel după pilastrul în stil doric ce se înalță în centrul său. Încăperea funebră este pătrată și tavanul este puțin mai înalt de doi metri. Ușa de la intrare este mai strîmtă în partea supe-

rioară, după obiceiul etrusc. Particularitatea acestui mormînt constă în existența unui zid care-i îmbracă pereții, nu se știe bine dacă în scop de protecție împotriva umidității, de consolidare a bolții sau pentru a o proteja de altele apropiate. Zidul este cu certitudine etrusc. Aspectul este solemn și impunător. Conține un sarcofag fără capac. Pilastrul masiv, sarcofagul, întunericul umed al peșterii, aspectul sever al ambianței sînt suficiente pentru a crea acea atmosferă de respect și de teamă reverențioasă, obișnuită la toate mormintele etrusce.

PEŞTERA PICTATĂ

Este complet diferită de cea precedentă. Nimeni nu și-ar fi putut închipui că o caricatură ar putea constitui motivul unor ornamente funebre, totuși acest mormînt este dovada cea mai sigură.

Pereții sînt acoperiți cu vesele reprezentări de hipocampi care se scufundă sau aruncă apă pe nări, de șerpi marini cu creastă, de delfini săltînd vesel pe valuri și în sfîrșit caricaturi înfricoșătoare și oribile. Una reprezintă un bătrîn cu ochii holbați și gura căscată din cauza mirării sau a terorii. Alta are un cap lung ca de bou, cu un ochi închis și cu celălalt privind fix pe vizitator, nu are nări, are gura căscată deasupra unei bărbi fără formă și cu părul ridicat ca și cum ar fi electrizat.

La prima vedere pare imposibil ca aceste caricaturi să nu fie moderne, atît de modernă este și inspirația și factura lor, totuși examinarea lor atentă și mărturia preotului canonic din sat, Părintele Vittori, care a asistat la deschiderea mormîntului, ne garantează autenticitatea lor.

În centrul unui perete este pictat un portret necaricaturizat, al proprietarului mormîntului VELUS URINATES, a cărui cenușă a fost găsită în sarcofag. Pe pereți sînt pictate și capetele lui CHARUN și TYPHON, îngerii și miniștrii morții, re-

prezentați, ca întotdeauna, în modul cel mai înfricoșător imaginabil.

Delfinii, hipocampii, șerpii marini sînt adesea prezenți în morminte și simbolizează trecerea de la viața pămîntească la cea veșnică. Hipocampul (cal și pește), șarpele marin semnifică dubla natură a sufletului, terestră și ultraterestră. Și delfinii fac parte din simbolismul religios al mitului oriental al lui Dionysos, cel care chiar a transformat oamenii în delfini.

Lîngă Typhon stă pictat un chiup mare, din care țîșnesc drept în sus doi șerpi, cu fălcile larg căscate și cu limba bifurcată și aceștia fac parte tot din simbolismul demoniac. Șerpii sînt obișnuiți în simbolismul religios etrusc și egiptean și semnifică forța superioară a credinței religioase (*Notă. Șarpele înseamnă înțelepciune*) asupra ignoranței și prostiei păturilor populare.

Acest mormînt conține un sarcofag foarte original, în prezent la British Museum din Londra, sub formă de templu, cu doi șerpi încolăciți pe vîrf. Prezența unor șerpi în acest mormînt ne face să credem că a fost acela al unui ARUSPEX, specialist în preziceri și în Disciplina etruscă. Numele de VEL URINATES este gravat pe sarcofag, iar portretul său este cel pictat pe perete. Numele de familie URINATE revine des în necropolele etrusce și ne face să credem că această familie a dat adesea din sînul ei Auguri, ce își îndeplineau funcțiile în diferite locuri etrusce.

Mormîntul nu este arhaic, ci după anumite particularități se poate crede că aparține perioadei tîrzii, atunci cînd ornamentațiile din morminte erau deja influențate de arta greacă. Actualmente este singurul mormînt pictat care există la Bomarzo.

Celelalte morminte vizitate sînt în general mici și pătrate, paturile sînt lîngă perete, uneori sînt atît de mari încît puteau cuprinde trei cadavre, uneori conțineau sarcofage fără capac. Lîngă capul defunctului se punea o candelă cu ulei, din bronz sau teracotă, iar împrejurul trupului se așe-

zau arme, vase, diferite obiecte prețioase. Sarcofagele sînt adesea acoperite de țigle din pămînt ars, cu totul asemănătoare ca formă și dimensiuni cu cele folosite pentru acoperișuri. Un singur mormînt este circular și are în centru un pilastru.

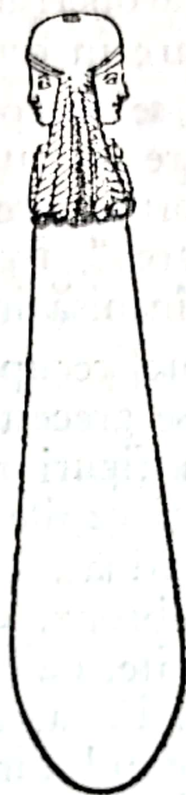
Uneori sercofagul se îngropa direct și era acoperit cu țigle sau pietre pătrate și acesta era în general modul de înmormîntare al celor săraci. De asemenea și „incinerarea" trebuie să fi fost frecventă iar cenușa era închisă în urne.

Inventarele funebre recuperate nu cuprindeau aproape niciodată vase grecești sau în stil grec, cel mult vase etrusce cu figuri roșii sau galbene, pe fond negru. Paterele și ceștile erau numeroase, dar nu de tipul cel mai rafinat. În schimb, au fost găsite multe obiecte de bronz. Coifuri, scuturi, jambiere, vase adesea aurite, oglinzi gravate, trepiede, candelabre și farfurii. Piesa cea mai importantă și rară este un scut rotund din bronz, căptușit cu lemn, cu diametrul de circa nouăzeci de centimetri, completat cu garda suliței, cu cureaua scutului din piele, toate în cele mai bune condiții, în pofida celor două mii de ani. A fost vîndut muzeului Gregoriano de către fericitul descoperitor, Domnul Ruggeri, pentru suma de șase sute de scuzi, o sumă fabuloasă pe atunci. Lîngă sarcofag, împreună cu restul armelor, era atîrnat într-un mormînt, un coif cu figurile în relief, jambierele și spada de oțel cu mîner de lemn.

Într-un alt mormînt a fost descoperit un schelet și cîteva bucăți din giulgiul care-l învăluia, într-un alt mormînt, o mantie de purpură, care ascundea două vase și o ghirlandă de merișor. În altul s-a găsit un vas de teracotă, în care era gravat alfabetul etrusc și această relicvă foarte rară este în prezent în posesia prințului Borghese. Preotul din sat, Don Luigi Vittori, a publicat o lucrare în care erau descrise diferitele obiecte funerare găsite în mormintele din Bomarzo.

După terminarea vizitei ne-am întors la Viterbo, pe șoseaua principală. Înainte de Viterbo,
 cam la cinci mile de oraș, se află Bagnaia, fai-

moasă datorită vilei Lante şi a curiozităţii oferite de un enorm bloc de „peperino", în localitatea „Menicatore", care cîntăreşte cam o sută douăzeci

Vas etrusc Alabastron

de tone şi poate fi foarte uşor făcut să oscileze cu ajutorul unei pîrghii foarte mici.

Capitolul XV

CASTEL D'ASSO — CASTELLUM AXIA

Castel d'Asso este o necropolă etruscă, făcută cunoscută, pentru prima dată, de către doamna Hamilton Gray, cam în anul 1840. Se află la circa cinci mile de Viterbo. Părăsind acest oraş, drumul coboară printre două înălţimi cu multe morminte în pereţi. La capătul pantei, o peşteră mare numită Grota Riello trebuie să fi fost la origine un mormînt, ca şi alta învecinată, numită Grota Cataletto.

După vreo milă şi jumătate se ajunge în zona Bulicame, cu numeroase izvoare calde, sulfuroase, faimoase chiar pe vremea romanilor şi amintite de Dante. Sînt încă vizibile resturile complexelor termale romane.

După ce s-a depăşit Bulicame, se intră în marea cîmpie etruscă, pustie şi devastată, ca toate locurile etrusce, fără nici un sat, fără nici o casă. În depărtare, se văd turnurile înalte ale Tuscaniei şi, izolate de cîmpie, puţine ziduri de case abandonate.

Mormintele se găsesc într-o vale adîncă, la confluenţa a două pîrîuri, Rio Arcione şi Rio Secco. Pe înălţimea din faţă, ruinele unui castel medieval şi terenul cetăţii etrusce. În spatele acesteia, prin cîmpie, spre răsărit, trece Via Cassia, pe porţiunea dintre Viterbo şi Vetralla.

Aspectul necropolei este complet diferit de acela observat la Sutri sau la Civita Castellana.
 Mormintele nu au nici măcar un portic în faţă,

ca la Falleri. Aici mormintele sînt săpate de-a lungul pereților verticali de stîncă și au particularitatea de a avea la exterior, aspectul arhitectonic al caselor, chiar dacă este redus la esențial, cu cornișe și profiluri la uși, totul sculptat în rocă și în altorelief. Chiar și inscripțiile sînt numeroase.

Este ușor de înțeles marea uimire pe care o trezește celor care le văd pentru prima dată vizitarea acestor locuri și a necropolelor etrusce. Solemnitatea acestor locuri solitare, care par cu adevărat izolate de restul lumii, faptul că aici se odihnesc persoane dintr-o rasă, cu limbă și religie misterioasă, care nu pot face nimic să ne dezvăluie tainele, secretele lor, incită mintea la gîndire și meditație. Nimic, chiar nimic nu există în afară de mormintele mute care să poată răspunde tulburătoarelor întrebări ale cercetătorului, întrebări rămase pînă în prezent fără răspuns.

Dar să ne întoarcem la realitate. În fața văii unde se înalță ruinele vechiului castel medieval, pe o lungime de aproape opt sute de metri, există între treizeci și patruzeci de morminte rupestre, toate avînd fațadele decorate cu cornișe și multe inscripții. Observînd cu atenție peretele de stîncă, se descoperă că acesta, în epoca construirii mormintelor, a fost șlefuit cu grijă și această particularitate este relevată de faptul că cornișele falselor uși și frizele depășesc în mod evident verticalitatea pereților. Cornișele și frizele sînt de diferite dimensiuni și desen, sînt atît de bine lucrate și atît de bine plasate că reprezintă prin ele însele un spectacol sugestiv.

Falsa ușă indică locul unde era săpat mormîntul, în mod normal mai jos cu opt sau zece metri și la care se ajunge parcurgînd un lung „dromos" săpat în stîncă.

Mormintele se disting unele de altele prin desenul diferit al cornișelor și al frizelor, care, firește, serveau membrilor familiei să distingă cu ușurință propriul lor mormînt. Pereții stîncii sînt adesea ca tăiați vertical de o fisură naturală și în această crăpătură sînt adesea săpate, direct în tuf, cîteva trepte abrupte, încă perfect practicabile în mod

normal şi care permiteau accesul din morminte la nivelul superior al cîmpiei şi viceversa.

Inscripţiile sînt numeroase, depăşite în număr poate numai de SOVANA. Indică, în general, numele defunctului sau al familiei, totuşi multe sînt atît de degradate încît sînt ilizibile.

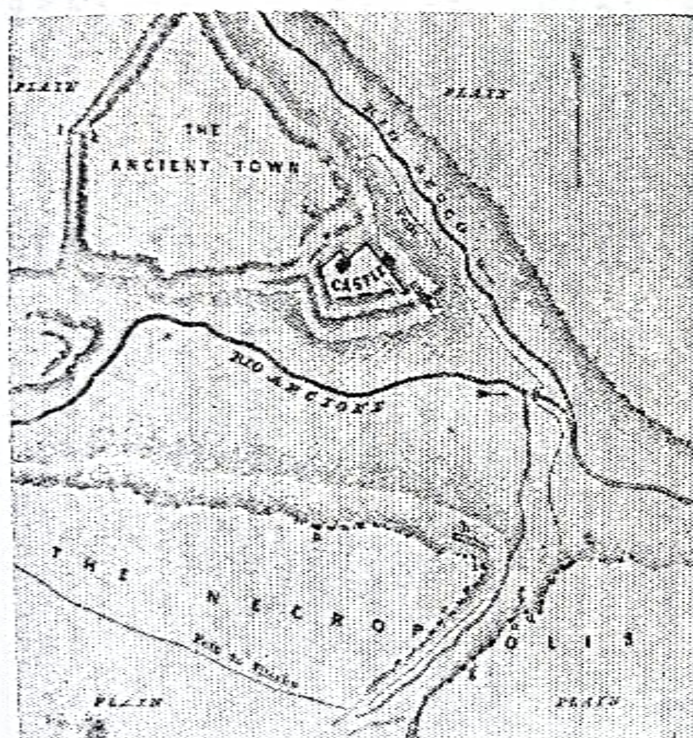
Menţionăm unele dintre ele pentru a satisface curiozitatea cititorului: Într-un mormînt, la stînga, privind frontonul necropolei, se poate citi, tradus în litere latine: ARNTHAL CEISES. Într-un alt mormînt, URINATES LIVIES şi amintim că numele familiei URINATES există într-un mormînt pe care l-am văzut la Bomarzo. Alt mormînt poartă inscripţia: ECASU INESL TITNIE şi un altul recurge la fraza completă ECASUTHINESL. Confruntînd cele două inscripţii şi repetarea cuvîntului ECASUTHINESL ne face să credem că este o frază care se referă la defuncţi, dar în orice caz credem că soluţia cea mai înţeleaptă este aceea de a mărturisi incapacitatea noastră de a interpreta.

Intrarea în morminte este adesea uşor adîncită faţă de peretele vertical şi această mică anticameră este tipică tocmai acestei necropole şi celei de la Norchia. Nu avem nici un element care să ne explice obiceiul acestei mici încăperi şi orice ipoteză este valabilă.

În cea mai mare parte dintre cazuri accesul în morminte este liber, măcar parţial, dar dificultăţile de a intra nu lipsesc, mai ales datorită murilor care formează o barieră foarte încurcată. Ajutat de multă bunăvoinţă şi cu lumînarea în mînă, am vizitat interiorul multor morminte.

În aceste cazuri, mormintele erau în aşa fel îngropate în pămînt încît trebuia să te tîrăşti pe jos pentru a intra şi circula printre sarcofage fără capac, fragmente de teracotă şi oseminte. Sînt de diferite mărimi, unele sînt mari, altele foarte mici, totuşi toate au o formă pătrată. Tavanele sînt plate sau uşor boltite. În tavane nu sînt sculptate grinzi şi nici în pereţi uşi şi ferestre care să reproducă o casă etruscă, ca în alte necropole,

 numai exteriorul cu cornişele şi frizele sale repre-

PLANUL CETĂȚII CASTEL D'ASSO ȘI A NECROPOLEI SALE

a = Marele mormînt
b = Mormîntul cu inscripție
c = Id. (Ceises)
d = Id. (Urinates)
e = Id. (Titnei)
f = Fragment prăbușit al cornișei aparținînd mormîntului „e"
g = Mormîntul cu
h = Drumuri antice săpate în stîncă
i = Mormînt și gura unui canal de scurgere
k = Fragment al zidurilor antice
l = Locul anticei porți
m = Morminte cu fațadă
n = Grote, inițial morminte

zintă, chiar dacă redus la minimum, aspectul locuinței. În interior, obișnuitele suporturi pentru sarcofage sau paturi lîngă pereți. În unele cazuri, paturile sînt cu capul la perete, aliniate într-un șir ca paturile de spital, cu un coridor la mijloc. Într-un mormînt sarcofagele erau așezate în centru, cap la cap și trecerea de jur împrejurul pereților.

O particularitate care se observă la această necropolă este distonanța dintre decorația exterioară și spațiul acordat mormîntului. Adesea, sub o fațadă ornamentală și aproape monumentală, se deschide un mormînt mic și fără podoabe și viceversa. Această particularitate este foarte evidentă într-un mormînt care există în peretele cu fața spre Viterbo. Fațada are cornișe cu înălțimea de mai bine de zece metri, care te-ar face să crezi în existența mormîntului unei personalități importante sau ceva asemănător, dar acesta este mic și lipsit de importanță. Un foarte simplu mormînt familial, cu multe sarcofage simple, fără nici un fel de sculptură.

Toate sarcofagele din necropolă sînt netede, fără reliefuri sau sculpturi, cu aspect arhaic, nu au o figură culcată pe capac și se aseamănă în simplicitatea lor cu acelea văzute în Lidia sau în Frigia. În mica anticameră există în general nișe care trebuie să fi conținut obiecte votive sau un „cippus" purtînd numele familiei îngropate.

Toate mormintele, deschise în momentul de față, au fost prădate în secolele trecute și nu mai conțin absolut nimic, afară de fragmente neglijabile de teracotă. Totuși, mormintele dezgropate de curînd au dat la lumină o cantitate mare de obiecte de bronz, în special oglinzi cu prețioase gravuri, trepiede, vase, multe catarame de bronz cu capete de lei, bijuterii, scarabei, vase pictate, de factură greacă, vase corintiene, toate de o mare frumusețe și în plus, vase etrusce de formă greacă.

Unele morminte prezintă anumite originalități, care le deosebesc unele de celelalte: unul, de pildă, are pe laturile intrării și deasupra acesteia, două suporturi pentru o cornișă care trebuie să fi for-

mat un fel de acoperiș. Orioli descrie un mormînt, cu orificiu, înconjurat de ornamente săpate în tuf, și un alt mormînt avînd două embleme falice, gravate pe un perete, dar nu am putut să le identific.

Chiar în fața castelului am observat un puț adînc, care îmi făcea impresia unei intrări verticale într-un mormînt, așa cum am văzut la Ferento, dar nu am avut nici timpul, nici posibilitatea de a-l cerceta. Convingerea mea este că necropola de la Castel d'Asso trebuie descoperită încă, în altă parte.

* * *

Italia este o țară alcătuită de persoane foarte inteligente, dar pare imposibil ca nimeni sau aproape nimeni să nu se intereseze de prezent și de trecut, să nu se pasioneze de locurile antice care constituie mărturiile cele mai sigure pentru a-i lămuri în privința obiceiurilor și a moravurilor acelor populații care au fost străbunii italienilor de astăzi. Ceea ce ne mîhnește cel mai mult la firea italianului mediu este lipsa aproape absolută de interes pentru lucrurile din trecut. În pofida unei înnăscute vioiciuni a minții, pentru dînsul ruinele unui edificiu antic sînt cunoscute numai sub numele de „ziduri prăpădite“ și nu are nici o reținere să facă din acestea un refugiu pentru oile sale, chiar de a le locui, fără a simți nevoia să le cunoască istoria. Le ocupă, le folosește și le distruge încetul cu încetul.

* * *

Aceste gînduri mi-au venit în minte aici la Castel d'Asso unde, sînt absolut sigur, rămîn multe lucruri de descoperit și de studiat. Această magnifică necropolă etruscă a rămas practic necunoscută pînă în 1808 cînd Orioli din Bologna și Părintele Pio Semeria din Viterbo au venit aici să studieze aceste vestigii de un interes istoric și arheologic atît de mare.

Sînt convins că mai mult de jumătate din Italia trebuie încă descoperită.

Măreţia acestor morminte este foarte asemănătoare monumentalităţii mormintelor rupestre egiptene şi acest fapt cred că este dovada cea mai convingătoare a antichităţii lor îndepărtate. Chiar simplicitatea severă a sarcofagelor sale este suficientă pentru a ne convinge de caracterul lor arhaic.

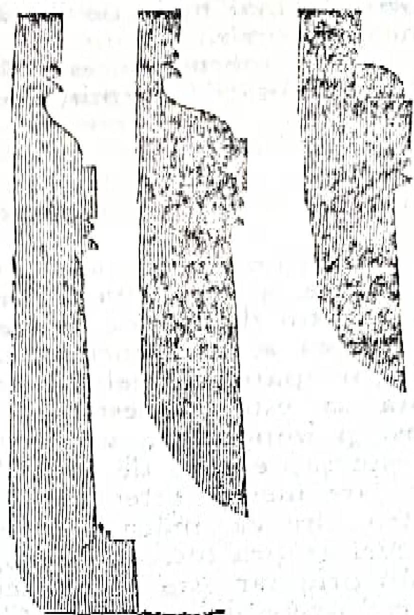
Fireşte, prezenţa unei necropole presupune existenţa, în vecinătate, a unei cetăţi şi soluţia acestei probleme este extrem de uşoară în acest caz, deoarece cetatea etruscă se află tocmai pe colina din faţa necropolei, în spatele ruinelor castelului medieval. Suprafaţa sa este modestă şi cu siguranţă modestă a fost şi importanţa sa. Întregul perimetru nu depăşeşte şapte sute de metri. Este situată într-o poziţie care merită osteneala de a o vizita, dacă nu pentru altceva, măcar pentru priveliştea de care te bucuri asupra întregii necropole.

Numele său originar este necunoscut, totuşi localitatea, foarte probabil, este acel CASTELLUM AXIA, amintit de Cicero. Mai mult decît o cetate propriu-zisă trebuie să fi fost un punct fortificat, un „oppidum"[1], instalat pentru paza Viei Cassia, care trece prin apropiere. Poate că numele latin AXIA a derivat din numele etrusc ACSI, care revine adesea ca nume de familie în inscripţiile funerare etrusce. Totuşi nu avem despre aceasta o documentaţie certă şi navigăm, ca aproape întotdeauna, într-un ocean de ipoteze.

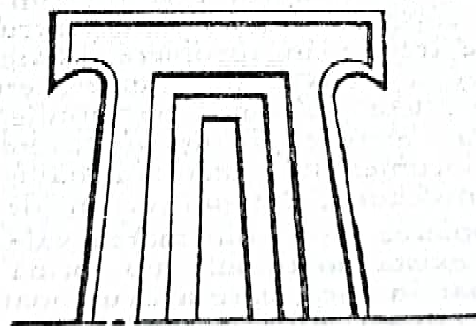
În apropierea ieşirii din marea vale de la Castel d'Asso, există un tumul, sub formă de trunchi de con, săpat în rocă, care a avut poate în vîrf o statuie. La circa o milă şi jumătate de necropolă există şi un mormînt, bine finisat, numit Grotta Colonna şi care foarte probabil a făcut parte din necropola principală.

Cam la şase mile spre apus de Viterbo, în localitatea MACCHIA del CONTE, lîngă CASTEL CARDINALE, există un sătuleţ al cărui nume

[1] Cetăţuie.

Cornișă de la mormîntul din Castel d'Asso

Cornișa intrării în mormîntul din Castel d'Asso

etrusc MUSARNA îl cunoaștem și care păstrează încă urme vizibile de ziduri. Are morminte interesante, dintre care unul pare mai important decît cele învecinate. Este foarte asemănător acelora de la Castel d'Asso și are pe fațadă unele deschizături, asemănătoare ferestrelor.

Capitolul XVI

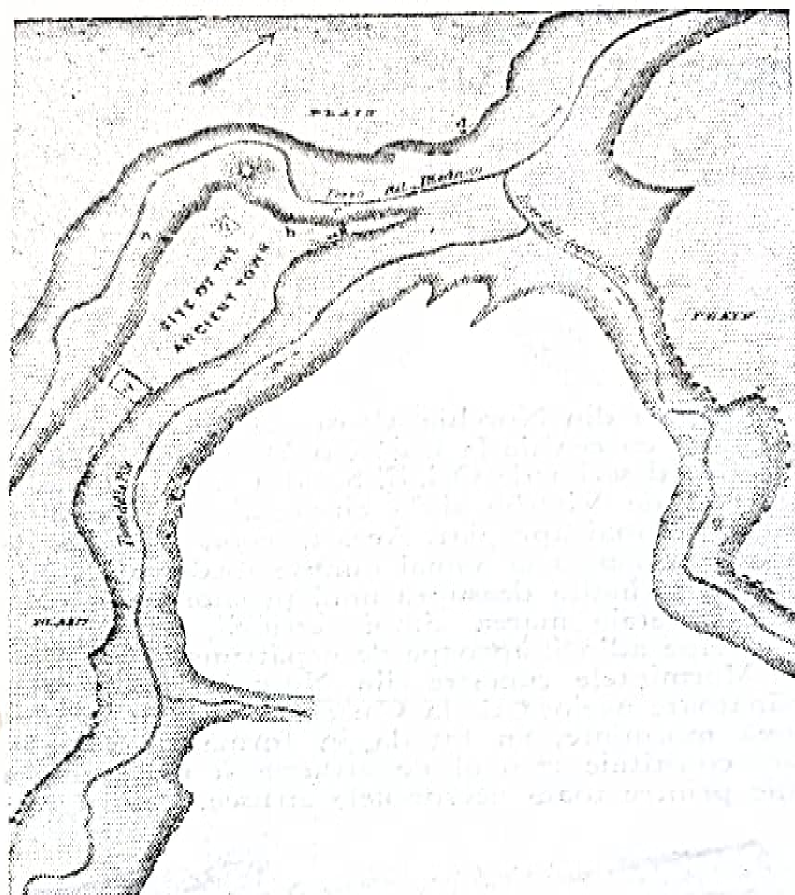
NORCHIA – ORCLE (?)

Necropola din Norchia a fost descoperită în același timp cu cea de la Castel d'Asso, cam în 1808, și a fost descrisă de Orioli. Se află cam la 14 mile sud-vest de Viterbo și la circa șase de Vetralla, orașul cel mai apropiat. Această cetate etruscă, de la care se cunoaște numai numele medieval NORCHIA, se înalță deasupra unui promontoriu înalt, care întretaie marea cîmpie etruscă, în mijlocul unor rîpe adînci, aproape de nepătruns.

Mormintele rupestre din Norchia, foarte asemănătoare acelora de la Castel d'Asso, au în plus două morminte, cu fațada în formă de templu, care constituie centrul de atracție și un exemplu unic printre toate necropolele etrusce. Pentru cer-

269 Mormintele în formă de templu de la Norchia

PLANUL CETĂȚII NORCHIA

A — Castel din Evul mediu, în ruină
B — Biserică din aceeași perioadă, în ruină.
a — Poartă și morminte
b — Poartă și vechi drum săpat în stîncă
c — Mormînt săpat în stîncă și semănînd cu un pod natural
d — Mormînt în stîncă, cu un portic.
e — Morminte în formă de templu.
f — Canal colector în stîncă
g — Fragment prăbușit de cornișă
h — Morminte cu fațade săpate în stîncă.

cetătorul etruscolog, vizita la Norchia şi a necropolei sale este esenţială.

Via Cassia, de la Viterbo la Vetralla, trece peste pantele munţilor Cimini, dar nu este atît de pitorească ca drumul care duce de la Viterbo la Bomarzo. Puţin după Viterbo, sus pe pantele muntelui Fogliano, se observă, spre stînga, localitatea San Martino al Cimino. Ajunşi în localitatea Sant' Ippolito, cam la jumătatea drumului dintre Viterbo şi Vetralla, spre dreapta, sînt vizibile resturile importante ale unui apeduct roman ce alimentează încă cu apă caldă, sulfuroasă, ruinele impunătoare ale unui complex termal roman. Aceste terme au fost odinioară considerate că ar fi AQUAE PASSERIS, citate de Tabula Peuntigeriană. În această localitate trebuie să fi existat şi staţia de poştă de pe Via Cassia, care plecînd de la SUTRIUM şi FORUM CASSI se îndreaptă spre VITERBO şi VOLSINII.

Modul cel mai uşor de a ajunge la Norchia este de la Vetralla. Acest sat este situat pe un pinten al munţilor Cimini ce stă în faţa cîmpiei etrusce, spre TUSCANA şi TARQUINI, şi numeroasele morminte care se mai deschid pe pante, drumurile adîncite între două şanţuri de tuf, aspectul general al satului, constituie dovezile cele mai sigure ale originii sale etrusce. Antichitatea sa este dovedită şi de numele său, care este alterarea numelui VETUS AULA.

Cunoaştem numele de familie etrusc AVLE (în latină AULUS), dar ni se pare puţin probabil ca un nume propriu să fie folosit ca nume de cetate. Deoarece AULA este şi un substantiv latin care înseamnă palat, reşedinţa principelui, presupunem că aceasta a fost denumirea latină a micii cetăţi, iar numele său etrusc s-a pierdut.

Cam la două mile de Vetralla, FORUM CASSI indică o staţie de poştă de pe Via Cassia şi are şi acum interesante vestigii romane. Transformată în evul mediu timpuriu în DOMUS CULTA[1], are

[1] Biserică.

anexată o biserică interesantă, SANTA MARIA IN FOROCASSI sau FILICASSI, cum o numesc țăranii localnici.

*
* *

Vetralla este un orășel cu o anumită importanță, are cam șase mii de locuitori, cu tinere fete frumoase. Viterbo este vestit pentru frumusețea femeilor sale, dar este cazul să cităm un proverb local care cu adevărat spune: „UNUL CU PONOSUL, ALTUL CU FOLOSUL".

Satul nu are vestigii arheologice, dar este convenabil din cauza poziției sale, pentru că se află la egală distanță de necropolele din Norchia și de la Blera. Cu aceasta nu se poate spune desigur că hanul-cîrciumă din Vetralla este confortabil, ci dimpotrivă, dar este singurul loc, la o distanță de multe mile, care oferă posibilitatea unei găzduiri.

*
* *

Pentru a ajunge la Norchia se merge pe drumul spre Tarquinia și după vreo patru mile, în localitatea CINELLI, se străbate un drum de țară spre dreapta, care duce la culmea văii ce ascunde necropola. Nimic nu este mai melancolic decît parcurgerea acestei lande pustii, într-o zi ploioasă de noiembrie și numai dorința, atît de vie, de a vedea această necropolă ne răsplătește pentru oboseala înfruntată. Tăcerea, singurătatea, vremea nefavorabilă sînt singurii tovarăși de călătorie.

Ajunși pe marginea rîpei, ne apare imediat în depărtare un lung șir de morminte rupestre, cu cornișe și frize bine modelate, care ne stimulează să continuăm cercetarea celor mai vestite morminte în formă de templu. După ce am coborît, nu fără greutate, pe fundul văii rîului FOSSO dell'ACQUA ALTA, continuăm să mergem de-a lungul stîncii abrupte și a șirului de morminte, care apăreau și dispăreau în mijlocul desișului, pînă cînd, pe neașteptate, abia cotind după un cot al stîncii care ne-a acoperit privirea, iată că

apare un amfiteatru de morminte în formă de templu, sus pe peretele vertical, păstrînd încă splendoarea cornişelor şi a basoreliefurilor lor.

Prima privire provoacă o impresie şi o stare de uimire de nedescris, cu mult peste aşteptări. Aceste morminte au faţadele de forma şi dimensiunile unui templu grec. Cel mai important dintre ele mai are încă porticul susţinut de şase coloane în stil doric (din păcate căzute), iar peretele interior al porticului ornamentat de un basorelief reprezentînd figuri în procesiune. Fireşte, toate acestea nu sînt intacte, ci, dimpotrivă, foarte măcinate de vreme şi de intemperii, totuşi ceea ce rămîne ne oferă o idee mai exactă asupra felului cum trebuie să fi arătat la origine acest mormînt deosebit.

Dar să procedăm în ordine. Ceea ce din depărtare ne părea un singur mormînt în formă de templu era în realitate alcătuit din două morminte învecinate, unul întreg şi altul din care lipsea o jumătate, probabil prăbuşită în urma unui cutremur de demult. Deosebirea faţă de alte morminte din necropola de la Norchia şi de la Castel d'Asso este faptul că, în timp ce acestea aveau un stil sever, arhaic, foarte asemănător cu stilul egiptean, aceste două morminte din Norchia sînt bogat ornamentate, resimt o pură influenţă greacă şi creează un efect scenografic extraordinar.

În locul obişnuitelor cornişe lucrate în relief, cele două morminte au un adevărat templu săpat în stîncă, avînd în faţă un portic susţinut la origine de şase coloane în stil doric, care la rîndul lor susţineau timpanul. Acesta îşi mai are încă arhitrava şi cele două grinzi oblice lucrate, reprezentînd o scenă cu războinici în timpul bătăliei, şi două capete de gorgone sau de animale sălbatice, aşezate pe laturile extreme ale arhitravei, ca susţineri pentru cele două grinzi care închid însuşi timpanul.

Acest tip de pronaos are pe peretele din fund o lucrare mare în altorelief, ce reprezintă arme consacrate şi o procesiune. Printre arme se pot
 vedea în mod clar un scut rotund în formă de

aspis (scut) grec, apoi o măciucă și o jambieră. Se mai vede o figură înaripată, foarte deteriorată, care ar reprezenta un geniu tutelar sau pe VENUS LIBITINA, Zeița care prezida funeraliile. Deși relieful este deteriorat, după forma bustului se poate bănui că trebuie să fi fost o siluetă feminină. Deasupra acestei figuri există un coif împodobit cu pene sau mai degrabă o bonetă frigiană și trebuie să fi aparținut unei figuri din procesiune, care nu se mai putea distinge. Urmează o altă figură, purtînd o spadă scurtă, curbată, atîrnată pe șold. Apoi se vede un coif agățat sau care aparținea unei figuri ce nu se mai poate distinge, apoi o spadă dreaptă, atîrnată. Urmează trei figuri drapate, în mărime naturală, fiecare purtînd în mînă un misterios baston răsucit, și care par să înainteze într-o procesiune. Spada curbată este adesea reprezentată în monumentele funebre etrusce, ba chiar una dintre aceste spade curbate, cu tăișul spre interior, în formă de seceră, a fost găsită într-un mormînt și face parte din colecția Cavalerului Campana. Bastoanele răsucite, a căror origine și utilizare nu se cunosc, au fost reprezentate numai aici la Norchia și la Tarquinia, în așa numitul mormînt al lui Typhon, precum și în mormîntul cu sculpturi din Caere, dar semnificația lor precisă este necunoscută.

Este sigur că scenele basoreliefului, pilaștrii dorici precum și figurile de pe timpan trebuie să fi fost colorate, deoarece urme de culoare roșie și galbenă, deși foarte șterse, mai sînt încă perceptibile pe figuri și pe fondul basoreliefului.

Din cele două morminte în formă de templu, cel întreg este cu siguranță cel mai vechi, așa cum se poate presupune după cercetarea atentă a amănuntelor. Basoreliefurile existente pe partea interioară a celor două frontoane sînt foarte deteriorate și nu mai este ușor să le interpretăm semnificația. Nu există nici o îndoială asupra faptului că aici sînt reprezentați războinici în timpul luptei, dar imposibilitatea de a le desluși amănuntele nu permite o interpretare și o descriere sigure. Pe frontonul templului intact se poate desluși scena unei

lupte împrejurul trupului lui Patrocle și aceasta este părerea unor autori de demult, care au avut norocul să viziteze necropola în preajma anului 1830, atunci cînd sculpturile erau mai puțin deteriorate de timp și de intemperii. Alții susțin că acestea reprezintă masacrul copiilor Niobei, alții susțin pur și simplu că sculpturile prezintă scene de lupte de gladiatori, așa cum aveau loc de obicei cu ocazia funeraliilor. Adevărul este că actualele condiții nu permit o interpretare sigură a figurilor.

După prima impresie, credem că mormintele în formă de templu nu sînt tot atît de vechi ca și celelalte morminte din necropolă. Cercetările mai recente le datează din secolul al III-lea sau al IV-lea î.e.n. și noi sîntem de aceeași părere, dat fiind că influența greacă este evidentă în construcția lor.

În legătură cu apartenența acestor morminte s-au făcut multe presupuneri. Unii au crezut că proprietarul sau proprietarii au fost greci sau romani de cultură și gusturi grecești. Nouă ni se pare corect să credem că cele două morminte trebuie să fi aparținut unui etrusc, deoarece personajele reprezentate în procesiune sînt tipice în reprezentările funebre etrusce. Într-adevăr, găsim aceleași personaje repetate în diferite morminte pictate, mai ales în Tarquinia. În legătură cu semnificația celor două morminte în formă de templu s-au lansat multe ipoteze. Unii sînt convinși că reprezintă copia templului etrusc, așa cum a fost descris de Vitruvius, alții cred pur și simplu că reprezintă casa etruscă seniorală, cu un portic în față, așa cum se obișnuia pentru personajele ilustre. Del Rosso, într-o lucrare a sa din 1833, după ce a măsurat cu atenție cele două temple, afirmă că dimensiunile se bazează pe cotul grecesc și deci este cu certitudine de origine elenă.

Desigur, nu este ușor de stabilit care dintre aceste ipoteze este cea adevărată, totuși este cert faptul că toate particularitățile ne fac să ne gîndim la o imitație a arhitecturii grecești.

În sfîrşit, nu trebuie să uităm că aceste faţade în formă de templu nu sînt altceva decît simpla indicaţie a prezenţei unui mormînt existent dedesubt şi de aceea am vrut să le vizităm.

Trebuie să spunem că mormintele subterane nu corespund absolut deloc cu măreţia reprezentărilor exterioare. Sînt simple morminte de formă pătrată, cu multe sarcofage netede, fără ornamentaţii sau basoreliefuri. Din motive necunoscute lipsesc chiar şi capacele. În concluzie, aceste morminte au întru totul aspectul unor morminte de familie şi nu al mausoleului unui războinic ilustru sau chiar al unui Lucumon, aşa cum măreţia exterioară ne-ar fi îndreptăţit să credem.

Este logic ca pentru vizitator cele două morminte în formă de templu să pară drept minuni ale necropolei, dar nu trebuie să credem că acestea sînt izolate printre puţine alte morminte, ci dimpotrivă. Trebuie să-l informăm pe cercetător că necropola din Norchia este foarte întinsă, chiar mai mult decît cea de la Castel d'Asso. Aici mormintele sînt distribuite pe cele cinci rîpe stîncoase, din cele şase formate de malurile înalte ale rîurilor Biedano, Fosso delle Pile şi Fosso dell'Acqua Alta.

Mormintele, fireşte excluzînd pe cele două în formă de templu, sînt foarte variate şi au aspecte foarte diferite unele de celelalte. Desigur, tipul predominant este acela pe care l-am văzut la Castel d'Asso, cu peretele rîpei bine netezit, cornişele şi frontoanele bine modelate, cu o uşă falsă în partea de sus, iar mormîntul dedesubt.

În afară de acest tip de mormînt, în chip vădit dominant, există încă multe alte tipuri de morminte care prezintă multă originalitate. Există, de pildă, unele morminte izolate săpate în interiorul unor blocuri de rocă, rostogolite în vale într-o epocă geologică. Prin operaţii atente de finisare, aceste blocuri au fost transformate în cuburi şi scobite în interior. Într-adevăr sînt numite morminte în formă de „cub". Totuşi nu au formă de casă ca cele de la Blera.

Printre mormintele care se deosebesc prin originalitate, există un mormînt (*NOTĂ, Numit de descoperitorul său „Mormîntul Lattanzi"*) format dintr-un portic cu trei arce, săpat în peretele vertical al rîpei; în interior a fost acoperit cu un strat de stuc alb și din acest stuc au mai rămas cîteva fragmente. Acest portic era format din trei coloane de tuf ornate cu caneluri, iar capitelurile erau de un stil ce-l amintea pe cel egiptean și pe cel așa-numit toscan. Acest mormînt ar merita o descriere amănunțită, din păcate este aproape complet acoperit de muri rezistenți, care îngreunează foarte mult cercetarea lui. Este foarte asemănător tipului de morminte existente în insula greacă Thera.

Unii cercetători care au vizitat Norchia după primele descoperiri ale lui Orioli din 1808 afirmă că au văzut multe morminte cu un stil neobișnuit; unul, de pildă, cu o cornișă trapezoidală deasupra falsei uși, altul, cu doi sfincși mari așezați pe laturile fațadei și credeam că mi-ar fi ușor să le regăsesc. Din păcate nu mi-a fost posibil să le regăsesc, mai ales datorită vegetației foarte bogate care acoperă povîrnișurile acestor rîpe sălbatice. Acestea pot fi străbătute numai de păstorii localnici, care susțin că aceste rîpe stîncoase ascund un număr foarte mare de morminte cu aspect foarte variat.

În necropolă, nu am putut observa nici o inscripție pe morminte sau pe pereții rupeștri.

Cetatea de care aparține necropola din Norchia ocupă un pinten cuprins între rîurile Biedano și Fosso delle Pile. Actualmente există pe suprafața sa ruinele unui castel medieval și ruinele unei biserici numită San Pietro, în stilul secolului al unsprezecelea. Suprafața sa este foarte redusă, puțin mai mare decît la Castel d'Asso și din acest fapt trebuie să deducem că cetatea etruscă nu a fost importantă, în pofida importanței și originalității necropolei sale.

De-a lungul perimetrului suprafeței există res-
 turile unor ziduri etrusce ce formează temelia rui-

nelor zidurilor medievale, încă vizibile. Aici mai există urmele porților ce se deschideau în povîrnișuri.

Nu-i cunoaștem numele etrusc. Într-un document din secolul al nouălea este numită ORCLE și aceasta este cea mai veche mărturie cunoscută. Numele de ORCLE ne face să ne gîndim, în mod logic, la o relație cu HERCULES, numit de către etrusci HERCLE și cu toate că afinitatea pare evidentă, trebuie să considerăm această analogie drept o simplă presupunere a noastră, neconfirmată de vreo altă mărturie sigură.

Știm că Orcle a fost părăsită în 1435, foarte probabil din cauza malariei și a faptului că locuitorii, conform unei tradiții orale, s-au mutat în satul numit apoi VITORCHIANO, adică VICUS ORCLANUS.

Dorim să cităm un studiu al lui Mariani, de la începutul secolului al optsprezecelea, primul care a considerat locurile din Norchia ca fiind etrusce. El crede că numele său derivă de la Zeița etruscă HORCHIA, venerată în acele locuri și este interesant să-i cităm cuvintele: „HORCHIA, sic appellabatur Dea Etruscorum ibi culta. NORCHIAM nunc dicunt, ut Nannium pro ANNIO, Nannam pro ANNA“.[1] Credem că am relatat tot ce se cunoaște despre această cetate etruscă.

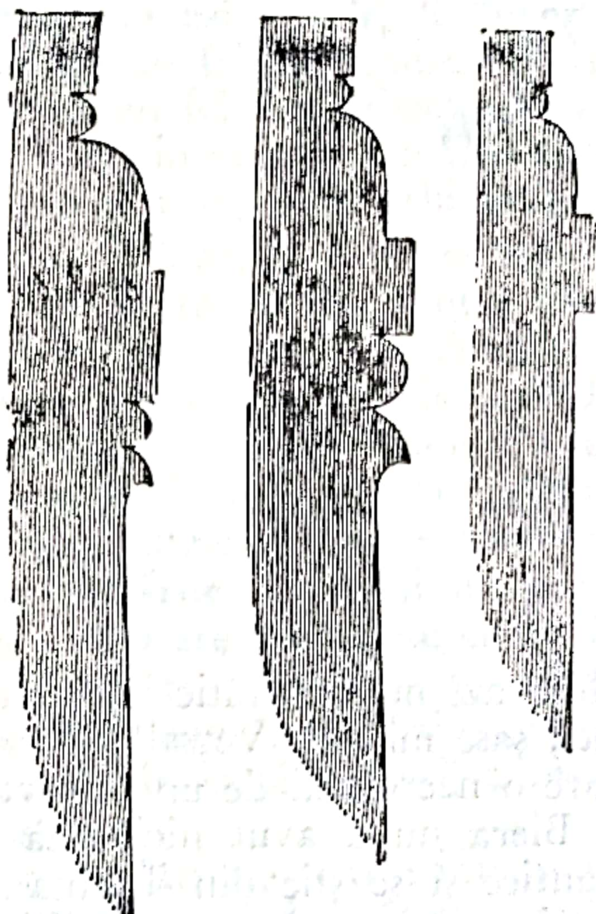
* * *

Locurile de la Norchia sînt pe cît de pitorești, pe atît de pustii. Pe distanțe de mile și mile nu există nici o casă, nici un semn de viață. Ogoarele sînt necultivate și abandonate, numai cîte un păstor, în timp ce-și paște turma, privește prostit și nu vorbește, temîndu-se să-și manifeste mirarea pentru ideea nebunească pe care a avut-o o persoană particulară de a veni în aceste locuri sălbatice.

Rîpele adînci și îngrozitoare par să apere cu violență Norchia și necropola sa de orice contact

---

[1] HORCHIA, așa se numea zeița etruscilor adorată acolo. Spun acum NORCHIA, după cum Nannius în loc de ANNIUS și Nanna în loc de ANNA.

Cornișe de la mormîntul din Norchia

și de orice profanare umană. Mărăcinișurile sale de nepătruns par să o protejeze în izolarea sa sublimă și în tăcerea sa adîncă, întreruptă numai de țipătul ascuțit al șoimului ce se rotește încet, sus în înaltul cerului albastru, și de murmurul etern al pîrîului din fundul văii.

Solemnitate și mister, mai mult decît în oricare alt loc etrusc sînt aici prezente.

Capitolul XVII

BIEDA — BLERA

Bieda a reluat azi numele antic Blera și se găsește la vreo cinci, șase mile de Vetralla. Este o regiune etruscă și are o necropolă de un important interes arheologic. Blera nu a avut niciodată răsunet în vremurile antice și se știe din Tabula Peuntigeriană că era situată între Forum Clodii și Tuscana și aceasta este singura, sau aproape singura citare istorică.

Pentru a vizita Blera de la Vetralla, se merge pe drumul carosabil spre Tarquinia și după vreo două mile se cotește spre stînga, pe un drum de țară.

După ce treci peste un pîrîu care curge pe fundul unei văi împădurite și te-ai urcat pe deal, se observă în curînd Blera, așezată pe un pinten de tuf, într-o regiune foarte pitorească. După obiceiul etruscilor, satul este înconjurat de rîpe adînci, pe fundul cărora curg două rîuri, Biedano și Rio Canale. Pereții verticali ai rîpelor sînt acoperiți de o vegetație bogată, care din cînd în cînd lasă descoperit tuful roșu al stîncii. Culoarea verde a vegetației alternînd cu roșul tufului dau zonei un aspect foarte romantic.

Necropola se găsește la ceva mai mult de o milă în afara satului, la poalele pintenului îndreptat spre apus. Înalții pereți verticali sînt săpați cu mare măiestrie și ordine, de un șir întrerupt de morminte. Sînt despărțiți în grupuri, fiind separați de fisuri artificiale în care există scărițe scobite în

rocă. Un grup are uşi simple, fără cornişe, altele au cornişe, altele au frizele sculptate în relief, astfel încît să pară un fel de arhitectură.

Toate uşile de intrare sînt mai înguste în partea de sus, potrivit sugestiei arhitecturii egiptene.

După Castel d'Asso, Norchia cu mormintele lor foarte deosebite, Blera atrage atenţia cercetătorului mai ales printr-o particularitate. Această necropolă a fost săpată în mod sistematic, orînduită ca o adevărată cetate, cum s-ar spune cu un termen modern, programată după un plan ordonat studiat de experţi. Mormintele sînt bine aliniate, un rînd, de pildă, are intrările simple şi nu prelucrate, în schimb un alt rînd are morminte ce au în faţă un fel de terasă, adesea palierele comunică între ele prin intermediul unor scări abrupte, săpate în stîncă, în aşa fel încît să permită accesul la morminte, de jos în sus.

O altă particularitate foarte interesantă e constituită de unele blocuri de tuf, rostogolite în vale într-o epocă geologică şi care au fost trasformate printr-o muncă îndelungată şi plină de răbdare, cu ajutorul dălţii, în morminte cu totul asemănătoare locuinţelor celor vii. Zidurile acestor case ale morţii sînt înalte şi drepte, acoperişul este în formă de pavilion, avînd patru pante prevăzute cu jghiaburi, iar uşa de la intrare duce în mormînt ca într-o casă. Tavanul încăperii funebre are pe întreaga lungime o grindă mare sculptată, care susţine alte grinzi transversale, înfipte în pereţi. Înclinaţia acoperişului este egală cu cea a adevăratelor locuinţe, nu prea accentuată, aşa cum este normal în regiunile unde nu ninge aproape niciodată. Interiorul este împărţit de un perete, de asemenea săpat, care are în centru o uşă şi două ferestre, toate deschiderile fiind mai înguste în partea de sus, conform stilului egiptean. Încăperea cea mai dinăuntru este săpată în formă de triclinium, cu paturile rezemate de pereţii din trei laturi, în formă de potcoavă. Totul este făcut în aşa fel încît să nu existe nici o îndoială asupra faptului că autorul a vrut să imite o casă în cele mai mici amănunte.

Actuala Blera nu ocupă în întregime suprafața cetății antice. Cercetînd vechea linie de centură a zidurilor etrusce, din care sînt vizibile ruinele, se observă că orașul de azi este retras cu aproape o milă față de perimetrul originar, lăsînd practic nelocuit vîrful pintenului. În fundul văii, în punctul în care Rio Canale se unește cu rîul Biedano, există un pod cu arcade, construit solid pe malurile stîncoase ale rîului și trebuie să fi făcut parte, foarte probabil, din Via Clodia.

La origine trebuie să fi existat două drumuri care duceau la Blera. Unul trecea pe sus și se despărțea de Via Cassia, mai mult sau mai puțin în dreptul lui Forum Cassii, iar altul trecea pe fundul văii și trebuie să fi fost Via Clodia, care plecînd de la Veii, după ce a depășit Galeria, Forum Clodi și Oriolo, ajunge la Blera, pentru a continua apoi, prin Orcle, Tuscana, Vulci, pînă la Cosa.

Necropola din Blera se întinde în întregime pe pantele văii rîului Biedano.

Blera, ca toate satele din Statul Pontifical, departe de drumurile cu circulație intensă, este un sat ruinat, mizer, fără nici un han care să poată găzdui un călător. Satul are o singură casă cu aspect respectabil și este locuită de Contele di San Giorgio, Duce de Bieda, un bogat proprietar din partea locului, originar din Torino. Aflînd despre sosirea noastră, contele ne aștepta în poarta conacului său. Ne-a primit curtenitor și amabil, ca un gentilom de la țară și s-a oferit drept „cicerone" pentru vizitarea antichităților din împrejurimi. Ne-a povestit că după cumpărarea pămînturilor care constituiau un Ducat, a devenit duce de Bieda, cu privilegiile legate și dependente de titlu, era considerat prim cetățean al satului și îndeplinea funcția de magistrat și pentru a păstra aceste prerogative trebuia să locuiască în regiune cel puțin șase luni pe an.

Ne-a explicat că ruinele castelului ce se vedeau peste drum, pe culmea opusă a rîpei, aparţineau anticei feude a conţilor d'Anguillara, într-un timp stăpîni absoluţi ai satului şi ai pămînturilor sale. Ne-a povestit că magnatul feudal avea o autoritate nelimitată asupra cetăţenilor, inclusiv foarte urîtul „ius primae noctis"[1] în ceea ce priveşte miresele din sat şi că acum vreo trei sute de ani populaţia s-a răsculat, a gonit pe tiran şi a ars castelul.

Contele ne-a confirmat că toate privilegiile, inclusiv cele mai odioase, i-au fost conferite odată cu cumpărarea pămînturilor Ducatului, dar că el, cu multă înţelepciune, a renunţat la obiceiurile barbare, trăind astfel într-o pace absolută cu locuitorii care-l stimau şi-l iubeau. Exercita funcţia de judecător, fie în materie penală, fie civilă, dar cu cinste şi dreptate încît să merite consideraţia tuturor ţăranilor.

Primul obiectiv antic pe care l-am vizitat împreună a fost podul etrusc care trece peste rîul Biedano, din fundul văii, la apus de sat. Contele, călare, ne-a condus de-a lungul pantei abrupte care coboară în rîpă şi trebuie să spun că potecuţa era atît de strîmtă încît caii de-abia puteau pune un picior înaintea celuilalt. Podul are trei arce, cel central avînd lăţimea de zece metri, iar celelalte cîte patru metri. Blocurile arcelor erau din tuf, şlefuite perfect şi îmbinate foarte bine. Arcul central, deteriorat poate de un cutremur, a fost reparat în cursul evului mediu. Construcţia podului este cu siguranţă etruscă, şi chiar dacă a fost construit în epoca romană, putem fi siguri că a fost făcut de către meşteri etrusci, atît de vizibilă este tehnica etruscă folosită. Este asemănător întru totul cu podurile de la Veii, care sînt fără îndoială etrusce. Deşi contele nu a reuşit să explice prezenţa acestui pod, era limpede că trebuie să fi aparţinut Viei Clodia, care venea de la Oriolo, pentru a continua spre Orcle şi Tuscana.

[1] Dreptul primei nopţi.

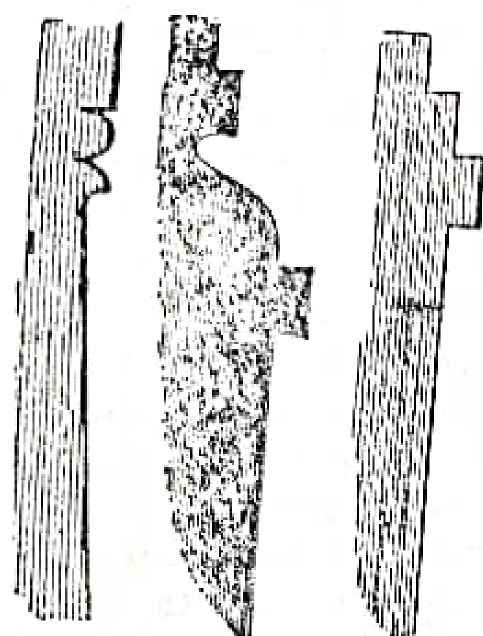
Contele ne-a arătat o carieră de piatră pe peretele căreia se vedeau găuri făcute de o armă de foc și ne-a explicat că țăranii, la întoarcerea de la vînătoarea de mistreți, descărcau arma în perete pentru a înștiința pe pîndarul vînătorii să vină să-și ia pulpa mistrețului, ce i se cuvenea. Pămînturile contelui erau date țăranilor pentru a le cultiva în fiecare an, întrucît ele erau atît de întinse încît numai o parte din acestea putea fi cultivată anual. Țăranii dădeau o cotă din recoltă ca parte cuvenită stăpînului.

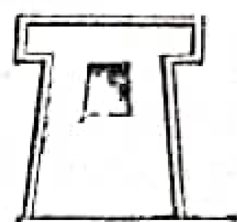
Am vizitat împreună biserica din sat, care are afară un sarcofag frumos, de origine romană și o frumoasă pînză de Annibale Carracci. În sfîrșit contele ne-a invitat în casa sa, unde a fost pregătit un dineu copios, însoțit de insistențele sale de a rămîne în cursul nopții oaspeții săi. Nu am putut accepta invitația, deși atît de cordial exprimată, și ne-am înapoiat seara tîrziu la Vetralla la hanul nostru incomod.

Am revenit de mai multe ori la Bieda pentru a-i studia în mod sistematic necropola, evitînd întotdeauna cu tact ospitalitatea, apreciată dealtfel, a contelui, care ne-ar fi făcut să prelungim peste prevederi vizitarea locurilor.

*
* *

După multe zile petrecute printre morminte, ne-am format o părere completă și sigură despre această necropolă, care deși asemănătoare celor de la Norchia și Castel d'Asso, are caractere originale și precise, mai ales din cauza acelor morminte izolate construite în formă de casă, care au fost descoperite numai aici și la Sovana. Am observat că un mormînt avea pînă și un scaun în afara intrării, pentru ca vizitatorul ostenit să se poată odihni. Cornișele porții și frizele sînt puțin diferite de cele observate la Norchia sau la Castel d'Asso, am notat de mai multe ori că în centrul ușii false există o nișă care probabil servea la păstrarea urnei cinerare, a unui obiect votiv sau a unei inscripții cu numele proprietarului.

Cornișe de la mormîntul Blera

În vale, spre răsărit de sat exista un mormînt foarte original și asemănător cu cel observat la Vulci, săpat în tuf, în formă de tumul, cu trei trepte concentrice, care se strîmtau spre vîrf. Ca și tumulii de la Tarquinia și Vulci, avea probabil în vîrf un sfinx, un con mare de pin, un leu sau un „cippus". În interiorul mormîntului avea două încăperi și se pătrundea în el printr-o intrare la nivelul bazei tumulului.

În împrejurimi mai există un mormînt care odinioară trebuie să fi fost pictat, judecînd după foarte slabele urme de stuc și culoare ce se întrezăresc în stratul gros de funingine format de focul păstorilor.

Interiorul diferă foarte mult de la un mormînt la altul. În unele dintre ele, paturile sînt sprijinite de pereți, uneori sînt lucrate ca paturile adevărate, cu picioarele strunjite, alteori, paturile sînt susținute de mici pilaștri ionici.

Odată, revenind la Bieda, am trecut prin San Giovanni di Bieda (*NOTĂ. În prezent Villa San Giovanni in Tuscia*) un mic sat la o depărtare de două sau trei mile de Blera, dar aici nu există nimic de semnalat. Ținînd seama de poziția sa, nu a putut fi niciodată etrusc.

Capitolul XVIII

CORNETO TARQUINIA TARQUINII

Corneto Tarquinia (actuala Tarquinia) se află la o distanţă de 18 mile de Vetralla, pe un drum bun carosabil. Puţin după Vetralla, în văile tăcute ce întretaie şoseaua principală, există multe urme de morminte care atestă un teritoriu bogat odinioară

Mormîntul lui Typhon

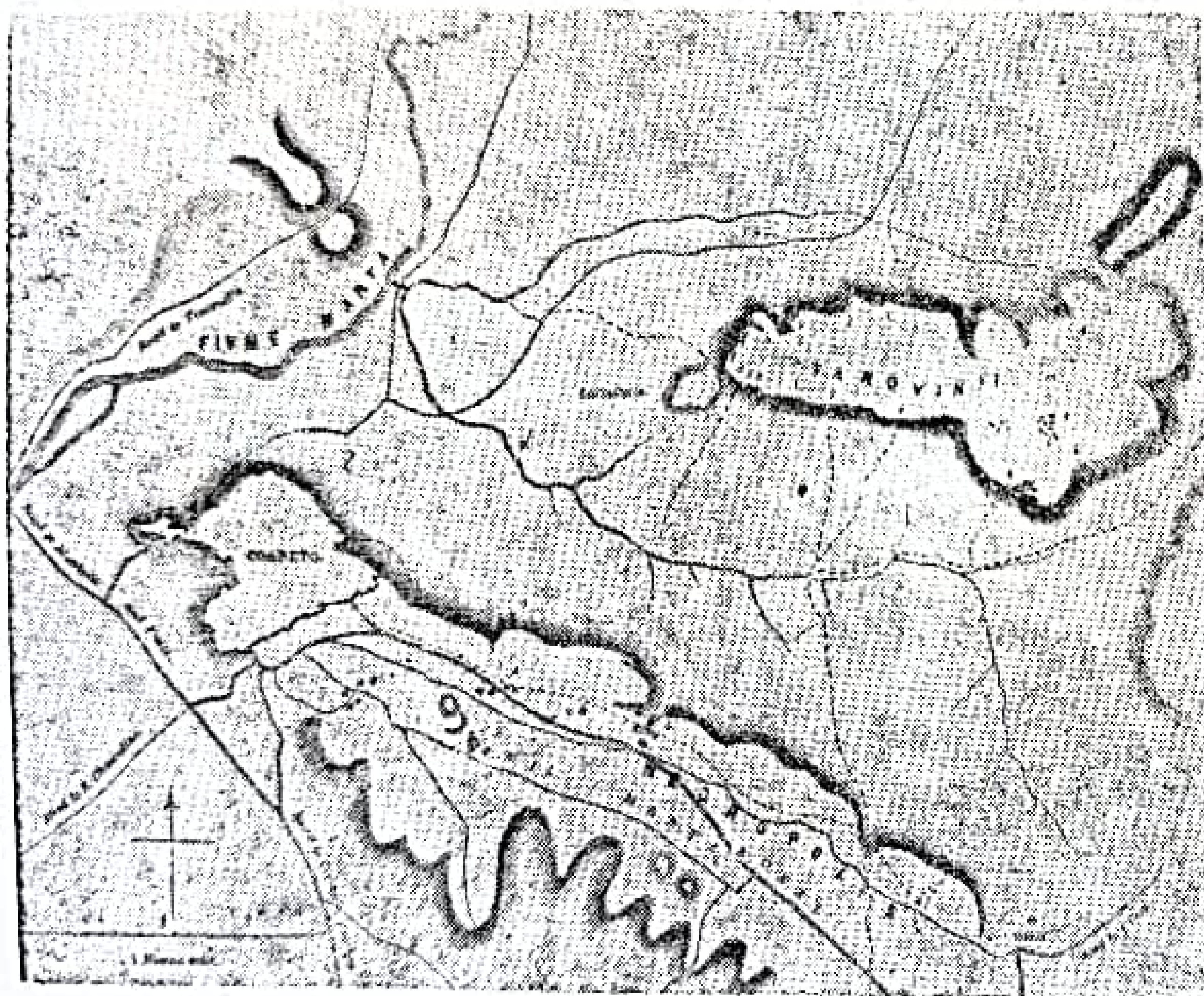
în cetăți și sate ale căror urme și nume s-au pierdut Știm numai că în 366 de la întemeierea Romei (anul 387 î.e.n.) romanii au invadat teritoriile Tarquinilor și au distrus cetățile Cortuosa și Contenebre și putem deci crede că aceste cetăți au fost amplasate în acest teritoriu. După vreo șase sau șapte mile se traversează satul Monteromano, al cărui aspect nu este nici interesant, nici vechi.

După acest sat, cîmpia este ondulată și pustie, aridă și necultivată. În depărtare apare curînd Tarquinia, regina Maremmei, care domină un mic platou și este încoronată de numeroase turnuri. Pe dreapta, dincolo de vale și de canalul San Savino mai există vechea TARQUINII, unde străluceau odinioară templele și palatele sale fastuoase. Orașul modern se înalță în vecinătatea necropolei vechii metropole etrusce, dar ce diferență! Acolo unde altădată domneau splendoarea și bogăția, acum stăpînesc dezolarea și pustiul. Cele două înălțimi și valea care le desparte prezintă același aspect de sărăcie și singurătate.Nici un arbore, nici un arbust verde, culoarea predominantă este galbenul argi'ei arse de un soare implacabil timp de șase luni. Cîmpia este mărginită de munții Tolfa, care-i limitează orizontul spre sud. Un apeduct în stil roman trece prin cîmpie și privelistea mării este singura notă veselă menită să înfrumusețeze panorama.

Acolo unde drumul se bifurcă, la stînga spre Civitavecchia și la dreapta spre Tarquinia începe necropola etruscă, punctată de mici dune de pămînt formate de săparea mormintelor și de resturile anticilor tumuli și de aceea este numită „I MONTAROZZI".

Fîșia de pămînt mlăștinos de la poalele cetății este cultivată cu livezi de măslini și cu cereale, are una sau două ferme și diferiți tumuli de mari dimensiuni. De-a lungul mării se af'ă salinele și sătucul Porto Clementino. Aici sînt acostate cîteva bărci pentru încărcarea sării și a grîului.

Drumul care străbate regiunea Montarozzi este
 lung cam de vreo trei mile și sfîrșește la Tarqui-

PLANUL CETĂȚII CORNETO ȘI AL ANTICEI TARQUINII

a. Mormîntul Querciola; b. Mormîntul cu Tricliniu; și mormîntul numit al „mortului"; c. Mormîntul familiei Pompei; d. Mormîntul numit „al cardinalului"; e. Mormîntul bigilor; mormîntul mării; mormîntul numit al „baronului"; mormîntul Francesca; mormîntul numit al „scroafei negre"; f. Mormîntul cu inscripții; g. Mercareccia; h. Grote; i. Locurile anticelor porți; k. Fragmente din anticele ziduri; l. Altarul reginei sau Acropola; m. Apeduct; n. Drumuri carosabile; o. Drumuri de țară sau poteci pentru animale de călărie; p. Traseul anticelor drumuri. Acolo unde acestea ating porțiuni din „m", marchează traseul subteran al apeductului

nia. Orașul este medieval, are ziduri mari de piatră albă calcaroasă, porți mari prevăzute și păzite de posturi de artilerie.

* * *

Deși Tarquinia este un oraș cu o anumită importanță, nu are nici un hotel care să garanteze călătorului un minimum de confort. În piața din partea de jos a orașului funcționează la drept vorbind un hotel instalat în marele palat VITELLESCHI, în stil gotico-renascentist, dar în pofida importanței edificiului și a elegantelor ferestre cu două arcade, aici nu domnesc nici curățenia nici ordinea, astfel încît m-am mutat la familia Moirano, care-i găzduiește de obicei pe artiștii și cercetătorii ce vizitează locurile, și-mi amintesc amabilitatea și atențiile doamnei, dar și mai mult grațiile tinerești ale fetiței Gioconda.

Orașul actual are puține lucruri interesante. Are un cartier medieval aproape intact care, dinspre Via Aurelia, cînd se vine de la nord, apare în toată măreția și solemnitatea sa, cu bisericile sale, cu castelul și cu cele peste douăzeci de turnuri care se detașează înalte pe cer. În rest, puțin sau nimic de văzut.

* * *

Nu se știe dacă orașul actual s-a născut după sfîrșitul vechii Tarquinia sau au coexistat, totuși absența absolută a vestigiilor și a urmelor etrusce ne convinge că aceste locuri nu au fost aproape niciodată locuite. Poate că actuala Tarquinia a fost un fel de „oppidum“, instalat ca pază împotriva pericolului invaziilor dinspre mare și această ipoteză mi se pare probabilă. Puține edificii și biserici demne de atenție. În catedrală, pe lîngă cîteva inscripții medievale, o lespede de marmură, ce îndeplinește funcția de prag spre naos, poartă o inscripție etruscă, în litere latine și pe care se citește: LARTH VELCHAS THUICESU și este probabil o inscripție funerară.

Mormintele pictate din necropolă, mult timp lăsate la bunul plac al păstorilor și al drumeților, au fost în sfîrșit protejate cu uși încuiate cu cheia, datorită domnului Carlo Avvolta, gonfalonier al orașului, expert în săpături și întotdeauna gata (dacă este rugat) să ofere informații istorice despre morminte și antichitățile etrusce din Tarquinia. Cheile sînt încredințate ghidului oficial al necropolei, Agàpito Aldanesi, de profesie frînghier, care, este gata să lase deoparte orice obligație pentru a conduce pe cercetător, înarmat cu chei și lumînări, pentru a vizita mormintele.

Voi descrie mormintele conform ordinei obișnuite a vizitării lor. La vreo opt sute de metri de Tarquinia, pe drumul spre Montarozzi se găsește

MORMÎNTUL QUERCIOLA

numit și MORMÎNTUL CU VÎNĂTOAREA DE MISTREȚI. Se coboară printr-un „dromos" lung de vreo douăzeci de trepte, la care se ajunge printr-o deschidere joasă. Încăperea este mare și spațioasă. Prima impresie este de contrarietate și deziluzie, deoarece datorită contrastului de lumină de-abia se pot distinge pereții, dar nu și picturile. Pe urmă, pe măsură ce ochiul se obișnuiește cu lumina slabă a lumînărilor, figurile și culorile se desprind clare și precise în umbră, grupate pe două panouri orizontale, separate de o decorație în dungi. Panoul de sus este de circa un metru și douăzeci de centimetri, cel de jos de circa șaizeci de centimetri. Deasupra panoului de sus și sub grinzile sculptate în tavan există o bordură pictată, înaltă de vreo treizeci de centimetri.

Pe măsură ce ochiul se obișnuiește cu lumina, se trece din surpriză în surpriză. Totul pare orice altceva decît un mormînt care să invite la doliu și la durere. Pe peretele din fața intrării și pe panoul central, care este cel mai important, se vede scena unui banchet. Personajele îmbrăcate cu supreţioase și sofisticate costume benchetuiesc în sunetele lirei și ale flautului dublu. Împrejurul mesei servitorii sînt atenți să amestece vinurile și să

pună cupele pe masă. O trupă de balet alcătuită din băieţi şi fete urmăresc ritmul muzicii, bătînd măsura cu piciorul.

Perechea centrală a festinului străluceşte de tinereţe şi frumuseţe. Femeia, fină şi rafinată, întoarce spatele spre comeseni şi cu braţele încolăceşte cu dragoste gîtul iubitului, care se pleacă spre ea. Oaspeţii toastează cu cupele ridicate şi nu par deloc atenţi la scena amoroasă. Forma elegantă a patului şi a scaunelor, draperiile bogate, pernele brodate, atmosfera senină, jovială şi seniorală ne fac să pătrundem dintr-o dată în înalta societate etruscă, ne dezvăluie unele aspecte şi ne dau o idee despre luxul, bunul gust, precum şi despre rafinamentul său. Dansatorii şi în special tinerele fete îmbracă costume foarte frumoase, în culori strălucitoare, cu tivurile estompate. Tinerii îmbracă „clamys"-ul[1] sau o mantie scurtă şi au capul încins cu cununi de mirt. Tinerele fete (pare o scenă modernă) poartă cu ostentaţie cercei, colane, brăţări preţioase şi chiar o diademă le încinge părul şi fruntea. Un cîntăreţ de dublu flaut, un „subulus" cum îl numeau etruscii, cîntă cu instrumentul său la colţul mesei, iar în faţa sa, un alt muzicant cîntă la liră. Scena se desfăşoară în aer liber şi în timpul nopţii, aşa cum se poate deduce după arborii de pe fundal şi după candelabrul pus pe masă.

Pe panoul de sub scena banchetului este reprezentată o vînătoare de mistreţi, pe atunci, ca şi în prezent, sportul preferat al etruscilor din regiunea Maremma. Mistreţul hirsut este reprezentat în timp ce este sfîşiat de cîini. Un bărbat năvăleşte în scenă agitînd într-o mînă o lance pentru a străpunge fiara, în cealaltă mînă ţine o secure, care-l ajută să-şi deschidă o trecere prin mărăcinişul des. Un călăreţ este gata să se arunce la atac, iar în spate sînt întinse plasele pentru a opri fuga sălbăticiunii. Autorii antici, inclusiv Vergilius şi Horaţiu, au descris amănunţit aceste vînători, desfătarea celor vechi.

---

[1] Hlamidă.

Pe timpane, doi războinici înarmaţi cu spade scurte şi curbe ţin pregătiţi doi cai gata să primească sufletul şi sa-l conducă spre odihna veşnică, iar pe laturi, două pantere stau să păzească mormîntul.

Mormîntul a fost descoperit în 1831 şi trebuie să fi fost o adevărată capodoperă. Din păcate, culorile sînt foarte palide şi există temerea ca din cauze atmosferice, acestea să dispară cu totul. Agapito afirmă că în ultimii ani s-au estompat foarte mult. Ar fi un adevărat păcat ca aceasta să continue, întrucît mormîntul este unul dintre cele mai interesante din întreaga necropolă.

Gherard afirmă că este în cel mai pur stil grec, subiectul este cu adevărat etrusc şi consideră acest mormînt drept cel mai important exemplu de pictura etruscă. Influenţa greacă este evidentă în perfecţiunea desenului, în echilibrul compoziţiei, în particularităţile îmbrăcămintei şi ale mobilierului. Îmbrăcămintea, modul de aranjare a mesei, vasele (cu excepţia unei amfore de tip etrusc), pernele brodate sînt de pură imitaţie greacă, pe care totuşi artistul le-a regîndit şi reelaborat în spiritul neamului său. Cuvertura cu flori aşezată pe patul din tricliniu, atît de veselă prin culori şi desen, este o mărturie a eleganţei rafinate şi puţin extravagante a etruscilor, atît de criticată de către autorii antici.

Faptul că femeia stă culcată alături de soţ, pe acelaşi pat, merită o atenţie deosebită deoarece demonstrează, cu o mare evidenţă, că există o egalitate în drepturi între soţie şi soţ. În Grecia şi la Roma, femeia nu este niciodată culcată alături de bărbat la banchete, ci şade cu modestie în jurul mesei. Numai curtezanele din Grecia aveau acest privilegiu, dar desigur nu putem crede că la Tarquinia, precum şi în alte părţi, au existat numai curtezane şi nu soţii, ţinînd seama de faptul că acestea apar culcate alături de bărbat, chiar şi în mormintele mai modeste. Chiar şi în reprezentările divinităţilor, arta greacă îl prezenta pe Zeus culcat pe patul de banchet, iar pe Junona şi pe Minerva, respectiv soţia şi fiica, aşezate la marginea

mesei. Este interesant să cităm cuvintele lui Varrus, referitoare la acest subiect: „Viri discumbere coeperunt, mulieres sedere, quia turpis visus est in muliere accubitus".[1]

O altă particularitate a acestui mormînt constă în faptul că culorile carnației sînt aceleași la bărbat ca și la femeie, contrar obiceiului de a reprezenta bărbatul de culoare roșie-cărămizie, iar femeia de culoare trandafirie. Culorile compoziției sînt roșul, galbenul, albastrul, griul, negrul și albul. Atunci cînd a fost descoperit acest mormînt, deasupra fiecărui personaj exista o inscripție, care acum nu mai este lizibilă.

MORMÎNTUL TRICLINIULUI

Este numit și MORMÎNTUL MARZI, după numele proprietarului terenului. A fost descoperit în 1830 de către domnii Manzi și Fossati. Intrarea este precedată de un lung „dromos", ca și cel precedent. La prima vedere, mormîntul te face să tresari de mirare, în special dacă este iluminat de razele soarelui, așa cum este posibil în cursul după-amiezii, atît de mare este bogăția culorilor de pe perete și de pe tavan, atît de vii sînt dansurile figurilor pictate! Stilul s-a eliberat de canoanele picturii arhaice și statice, pentru a îmbrăca un foarte pronunțat și personal stil etrusc. Bogăția costumelor, forța mișcărilor dansatorilor, spiritul, vivacitatea, strălucirea compoziției creează o operă aproape modernă și actuală. Pare imposibil să fi fost creată acum mai bine de douăzeci și cinci de secole și că în tot acest interval de timp să fi păstrat intact farmecul compoziției și prospețimea culorilor sale.

Subiectul și caracterul sînt asemănătoare cu acelea ale Mormîntului Querciola și se poate adăuga că este mormîntul bucuriei și al sărbătorilor. În jurul banchetului care ocupă peretele central, se

---

[1] Bărbații au început să stea culcați, femeile să șadă, deoarece s-a părut că este rușinos ca femeile să stea culcate.

desfăşoară dansurile ce ocupă ceilalţi pereţi. Grinda principală a tavanului este pictată cu frunze de iederă şi lotus. Panourile în pantă a'e tavanului sînt în formă de pătrate negre, maro, roşii, albastre, galbene şi albe. Picturile nu au suferit atît din cauza umidităţii cît din a tencuielii, care în unele locuri s-a desprins şi a căzut, lăsînd lacune în partea pictată. Stricăciunea cea mai evidentă se află în partea de sus a panoului central, care a pierdut o porţiune din reprezentarea banchetului. Dar mai rămîn încă, deşi puţin deteriorate, două perechi de comeseni, alungiţi alene pe paturi, în timp ce primesc de la o sclavă un „alabastron"[1] cu cosmetice parfumate, în timp ce un tinerel varsa vin dintr-o amforă. Un instrumentist cu flaut dublu cîntă într-un colţ. Pe al treilea pat de-abia se poate distinge cel de al treilea invitat, cu mîna întinsă pentru a oferi un ou, simbolul perfecţiunii vieţii pe celălalt tărîm. Bărbaţii au culoarea roşie-cărămizie, femeile au culoarea fundalului, crem palid. Pe masă, farfurii pline cu mîncăruri. Sub masă se plimbă un cocos, o potîrniche, o pisică. Din tavan atîrnă ghirlande de flori.

Să observăm acum dansurile, elegante şi pline de mişcare. Ritmul este susţinut de sunetul unui flaut dublu, de o liră şi de castaniete, agitate graţios de către o tînără copilă. Toţi par atenţi să asculte ritmul, totuşi tinerele exprimă prin mişcările lor mai ciudate decît cele ale tinerilor dreptul de a ieşi în evidenţă. Pe atunci ca şi în timpurile noastre. Tinerele fete bat cu piciorul şi se agită cu o veselie mai frenetică decît partenerii lor. În special una dintre ele, cu capul plecat spre spate, într-o poziţie aproape nenaturală, cu mîinile ridicate deasupra capului, cu piciorul stîng în mişcare, într-un pas încrucişat, cu trupul mlădios uşor plecat spre spate, are tot farmecul şi graţia unei gitane. Paşii de dans au ceva ireal şi imposibil, iar această particularitate nu este dată numai de imposibilitatea de a aplica figurilor regulile perspectivei, pe care artistul încă nu le cunoştea, ci şi

[1] Vas de alabastru pentru produse cosmetice.

de dorința pictorului de a prinde un moment al mișcării și al extazului dansului. Dacă aceasta a fost intenția artistului, trebuie să spunem că a reușit pe deplin, într-atît de pline de grație și mișcare sînt aceste figuri.

Figuri de dansatori din mormîntul Tricliniului

Faptul însuși de a fi reprezentat trupul mlădios din față și picioarele și brațele din profil mărește interesul față de această reprezentare. Figurile aproape reale îmbracă un aspect ideal de simboluri muzicale. Chiar și degetele, lungi și subțiri, neverosimile în privința proporțiilor și a poziției mîinii, sînt aici pentru a crea sugestia mișcării. Majoritatea costumelor sînt transparente ca și cum ar fi fost făcute din organdi sau din in extrem de fin și lasă să se vadă formele bine făcute ale trupurilor. Bogăția veșmintelor și naturalețea faldurilor sînt tipice pentru arta etruscă din această fericită perioadă. Chipurile femeilor sînt frumoase, au acea frumusețe puțin misterioasă care se întîlnește la evreice. Coloritul este viu și ne face să credem că această particularitate era pe atunci plăcută chiar și bărbaților. Doamnele etrusce îl accentuau cu puțin „ruj".

Toate costumele, chiar și cele ale sclavilor, sînt splendide. In acest mormînt, sclavele sînt îmbrăcate ca și în alte locuri și acest fapt este în contradicție cu cele afirmate de către greci și anume că etruscii erau serviți de sclave dezbrăcate. Toate femeile sînt îmbrăcate într-un mod mai mult decît pudic. Avem aici la Tarquinia un singur exemplu al unei femei care cîntă la liră, avînd sînii descoperiți și o altă figură nudă, de sex incert, care se găsește în mormîntul numit al scroafei negre, unde sînt reprezentate dansurile bachice.

Fiecare pat are o învelitoare diferită, chiar precizăm că fiecare personaj are propria sa învelitoare, iar bărbatul și femeia nu stau culcați sub același acoperămînt.

Pictura are un aspect arhaic iar influența greacă este mai redusă decît la cea din Mormîntul Querciola. Gherard crede că ambele morminte sînt imitațiile unor originale grecești și că denotă dificultatea artistului de a le transpune; noi credem dimpotrivă că dacă influența formală este elină, spiritul acestor picturi este în esență pur etrusc.

Cel care intră pentru prima dată și observă reprezentările dintr-un mormînt etrusc va fi cu siguranță impresionat de faptul că materia tratată este mai mult profană decît sacră. Vizitatorul obișnuit cu tradiția creștină va fi cu siguranță zguduit de interpretarea diferită dată vieții veșnice de către credința etruscă și acest lucru este adevărat. Etruscii, ca și romanii și grecii, credeau că sufletul odată separat de trup intră într-o stare de supremă fericire, exprimată prin satisfacerea și bucuria fizică a simțurilor. Paradisul lor este glorificarea vieții terestre. În concepția lor religioasă, distracțiile, bucuriile senzuale pe care le-au avut în timpul vieții vor deveni eterne în viața sufletului și vor dura în veșnicie, pentru totdeauna.

Acest simbolism religios ne face să considerăm subiectele reprezentate în mormintele etrusce sub două aspecte. Primul, reprezentarea vieții pe celălalt tărîm, potrivit credinței etrusce, este viziunea viitoare a unei vieți fericite și veșnice, care aproape că îl face pe defunct să dorească detașarea de lucrurile pămîntești și consolează durerea rudelor despărțite de persoana iubită. Cel de al doilea aspect, și credem că acesta este foarte important în scopuri istorice, ne dă posibilitatea de a cunoaște întru totul momentele vieții etrusce trăite și reale ce nu sînt limitate numai la ceremoniile funebre. Jocurile, dansurile, vînătorile, lumea care circulă cu ocazia reprezentațiilor ne fac să intrăm în intimitatea obiceiurilor acestui popor misterios, ca unică și foarte importantă mărturie ce ne-a rămas.

•

• •

Unele ceremonii funebre etrusce, comune de altminteri tuturor sau aproape tuturor popoarelor din antichitate, au rămas încă în vigoare la păturile populare ale popoarelor moderne cu o lungă tradiție religioasă și constituie repetarea inconștientă a unui ritual religios antic, consacrat odinioară. În iconografia etruscă, în special în basoreliefuri, observăm prezența unor „praeficae"[1], acele femei angajate să vegheze și să deplîngă defunctul, totuși, după părerea noastră, acest obicei trebuie să fi fost limitat la o clasă populară mai puțin cultivată, mai puțin familiară cu Disciplina Etruscă, o clasă populară mai înclinată spre manifestarea materială a durerii resimțite fizic și netransformată datorită unei credințe religioase într-o certitudine de viață supranaturală eternă, fericită.

Nu știm cu certitudine dacă scenele pictate reprezintă în mod simbolic bucuria supremă a sufletului deja desprins de trup sau reprezintă doar cronica ceremoniilor și festivităților care au avut

---

[1] Bocitoare.

loc cu ocazia funeraliilor. Din multe motive mulți au fost dispuși să creadă că picturile descriu în mod efectiv festivitățile, ospețele, dansurile care au avut loc cu acea ocazie, mai cu seamă că descrierea pare reală, se desfășoară aproape întotdeauna în aer liber, așa după cum arată copacii și arbuștii interpuși printre personajele, precum și prezența animalelor domestice care zburdă pe sub mese și printre invitați. Bineînțeles că aceste festinuri nu au nici un fel de semnificație esoterică.

Unele scene își trag originea direct din simbolismul religios, ca prezența panterelor, animalele sacre ale lui Dionysos, ca prezența unor bărbați care conduc un cal ce simbolizează drumul sufletului spre viața veșnică, prezența unor hipocampi, șerpi cu creastă etc., simboluri pe care le-am explicat mai sus, dar prezența unor animale domestice ca pisica, rața care ciugulește fărîmiturile de sub masa festinului, veverița și păsările de pe ramurile arborilor sau ghirlandele atîrnate de pereți, nu ne îndeamnă să considerăm aceste reprezentări drept un simbolism religios, ci ca adevărate și reale scene ambientale.

Culorile folosite în acest mormînt sînt negrul, roșul închis, maroul, rozul de nuanța pielii, albastrul și galbenul. Verdele este folosit numai în puține morminte. Culorile sînt strălucitoare și proaspete, pare aproape imposibil să se fi scurs atîtea secole, numai albastrul frunzelor este ușor decolorat. Umiditatea nu pare să fi provocat aici multe stricăciuni, numai crustele de salpetru și alte cîteva provocate de ape calcaroase au deteriorat peretele. Observînd tehnica picturală, se constată că culoarea a fost aplicată pe un strat preparat probabil dintr-un amestec format din însăși roca sfărîmată sau dintr-o argilă foarte fină și o altă substanță, probabil var alb, întinsă pe pereți și poate întărită la foc. Mormintele sînt excavate într-o rocă calcaroasă de origine aluvionară din era terțiară, destul de friabilă și moale în momentul săpării, cu tendință de întărire sub efectul agenților atmosferici. Pe stratul preparat erau aplicate culorile printr-o tehnică ce s-ar putea de-

fini „l fresco". Această modalitate este comună la toate mormintele din această necropolă, cu excepția mormîntului numit al lui „Typhon" și al „Cardinalului",care au un preparat de stuc din materiale diferite.

MORMÎNTUL (numit al) MORTULUI

Este un mormînt arhaic ce poate fi datat cam din secolul al V-lea î.e.n. Este foarte strîmt, măsoară de-abia doi metri și patruzeci de centimetri pe un metru și jumătate și este înalt de un metru optzeci la centru și circa un metru și șaptezeci de centimetri pe laturi. A fost descoperit în 1832.

Este numit astfel datorită unui bătrîn culcat pe un pat elegant, pictat pe un perete lateral, în timp ce o tînără femeie acoperă capul defunctului cu învelitoarea. Un bărbat stă la picioarele patului, cu o mînă trage învelitoarea pentru a-i acoperi picioarele, iar cu cealaltă își acoperă capul cu pulpana tunicii, reprezentare obișnuită a durerii în iconografia antică. În spate se află două siluete, una cu brațele ridicate și cealaltă cu capul cuprins între mîini, într-o atitudine de disperare. Deși peretele este foarte deteriorat iar amănuntele nu pot fi distinse ușor, este sigur că reprezintă o scenă de profundă durere. Pe peretele opus, subiectul este complet schimbat. Este o reprezentare bahică în care patru bărbați dansează cu frenezie, în ritmul sunetelor unui flaut. Flautistul avansează în pași de dans, un dansator bea dintr-o cupă pe care de-abia a umplut-o dintr-o amforă așezată pe pămînt și în același timp dansează, altul confecționează o ghirlandă. Toate figurile se agită cu multă sprinteneală și îndemînare. Ghirlandele sînt atîrnate de pereți și sînt înfășurate în jurul toartelor amforei; ramuri de măslini alternează cu siluetele dansatorilor.

Stilul arhaic este evident prin rigiditatea sa care-și trage originea din influența picturii egiptene, mai ales în particularitățile fizionomiei, anume la ochii desenați din față, chiar dacă obrazul

este în profil, în forma capetelor, în aranjamentul bărbii, în desenul trupurilor dansatorilor. Tînăra femeie de lîngă patul funebru este rigidă și dură, îmbrăcămintea simplă și faldurile rigide, părul îi coboară de-a lungul șoldurilor în lungi cosițe împletite, încălțămintea are vîrful ridicat în sus (calcei repandi). Numele său și cel al defunctului, poate tatăl său, sînt scrise cu caractere mici: ea THANAUEIL, iar el THANARSEIA. Deasupra capului unuia dintre bărbați care stau împrejurul cadavrului există un fragment de inscripție: ENEL.

Pe timpanul peretelui din fund, doi lei urmăresc două porumbițe albastre, iar pe timpanul opus se află două pantere. Culorile sînt bine conservate, cu excepția părților care lipsesc datorită căderii tencuielii. Bărbații sînt pictați în roșu închis iar femeile în culoarea naturală, obținută direct din fond, iar cadavrul are în mod hotărît o culoare mai puțin intensă. Înălțimea medie a figurilor este de 75 centimetri.

MORMÎNTUL (numit al) LUI TYPHON (SAU AL POMPEILOR)

A fost descoperit în anul 1832 la o adîncime mai mare decît celelalte. Înainte de intrare, există un mic vestibul de circa un metru și douăzeci de centimetri pe fiecare latură, de la care pleacă dromos-ul ce duce la încăperea funebră. Este foarte mare, are tavanul plat, susținut în centru de un mare pilastru pictat, are paturile săpate pe trei dintre laturi, în cîte trei gradene. A aparținut familiei PUMPU, așa cum rezultă din numele repetat de mai multe ori în inscripții. La fața locului mai există încă numeroase sarcofage.

Pereții nu sînt pictați, cu excepția unei borduri de sub tavan, care reprezintă delfini ce saltă în apă. Poate sub bordură au fost pictate flori, dar nu mai există urme vizibile. Pilastrul central are pe partea îndreptată spre intrare o figură mitologică, al cărei nume nu-l cunoaștem cu exactitate,

dar care este denumită în mod obişnuit Typhon şi acest nume a fost transmis mormîntului. Reprezintă un efeb înaripat, cu picioarele şi părul în formă de şerpi, în timp ce susţine cornişa pilastrului ca o cariatidă. Factura acestei figuri este impunătoare, misterioasă, sublimă. Are o forţă de modelare ce poate fi considerată demnă de Michelangelo. O inscripţie gravată pe pilastru, acum deteriorată, ne spune că mormîntul a aparţinut familiei PUMPU. La picioarele lui Typhon se găseşte un fel de altar sculptat, pe care, conform celor susţinute de unii autori antici, fusese pictată o procesiune din care n-a mai rămas nimic. Trebuie menţionat faptul că toate picturile din acest mormînt sînt pe cale de dispariţie şi în cîţiva ani vor rămîne drept mărturie numai desenele şi descrierile.

Pe peretele din dreapta, friza se întrerupe pentru a face loc unei lungi procesiuni de personaje îmbrăcate în togă, urmărite de divinităţi infernale cu aspect înfricoşător, cu carnaţia verzuie, cu unghiile în formă de gheare, iar părul serpentiform. De la prima vedere, se observă asemănarea acestei procesiuni cu sculptura în altorelief de la Norchia, cu deosebirea că aceea este atît de deteriorată încît poate fi desluşită numai cu ajutorul acestei picturi care, deşi degradată, este încă descifrabilă în părţile esenţiale. Aici nu sînt atîrnate scuturi, coifuri sau alte arme, poate pentru că în acea epocă Tarquinia era deja o provincie romană, totuşi aici apar aceleaşi figuri din Norchia care ţineau în mîini acele misterioase bastoane răsucite pe care nu ştim să le explicăm altfel decît drept simboluri ale infernului etrusc. În pictură nu există, ca la Norchia genii înaripate, personajele sînt urmărite sau mai bine-zis asistate de trei demoni, unul la început, altul la mijloc şi ultimul la coada procesiunii. Demonii sînt pictaţi în culori diferite, primul are carnaţia de culoare deschisă, reprezentînd poate o divinitate infernală de sex feminin, cel din mijloc, mai înalt decît ceilalţi şi cu un aspect oribil, cu urechile ascuţite,
 are carnaţia de culoare închisă, barba şi trăsătu-

rile feței negroide, iar cel din urmă este asemănător cu primul, numai carnația este puțin mai închisă la culoare. Toți țin în mînă un ciocan ridicat și au părul lung serpentiform, iar în cealaltă mînă țin o torță aprinsă. Figura din centru poate fi Charon cel etrusc, iar cele laterale, acoliții săi. Una din figurile din procesiune ține în mînă „lituus"-ul, toiagul curbat al augurului, iar ceilalți, în afară de două sau trei figuri, au în mînă faimosul baston răsucit din basorelieful din Norchia. Nu știm dacă toate personajele reprezentate aici sînt suflete sau nu, inclusiv figurile care țin misterioasele bastoane, dar nu există nici o îndoială că figura pe al cărei spate și-a pus Charon mîna prevăzută cu gheare, este un suflet ca și femeia care-l urmează. Cele două personaje luate în primire își au numele pictat, unul în partea de sus, celălalt în partea de jos. Primul mai este lizibil și acum, cel de al doilea numai parțial. În litere romane se citește: LARIS PUMPUS ARNTHAL CLAN CECHASE. Primele cuvinte care constituie prenumele și numele sînt repetate în inscripția de jos. Este limpede că cele două personaje din inscripții făceau parte din familia PUMPU, proprietara mormîntului.

Trebuie să precizăm că în reprezentarea iconografică etruscă Charon nu este personajul care transportă damnații în infern (așa cum este reprezentat de Dante în „Infernul") ci o divinitate care conduce sufletele spre odihna veșnică și este, cu alte cuvinte, Mercur din lumea infernală etruscă.

Alfabet etrusc

Este cert faptul că stilul acestui mormînt aparține unei perioade mult mai tîrzii decît acela al mormintelor pe care le-am descris. Asistăm aici la o pictură mult mai modernă care ține seama de jocul expresiilor feței și de clarobscur, chiar dacă nu putem vorbi propriu-zis de pictură tonală. Este prezent și un sens echilibrat al compoziției, o schemă studiată a repartizării grupurilor și se observă deja un studiu al perspectivei, chiar dacă este limitat la schemele sale elementare. Desenul este precis și abil, culoarea bine aplicată, alăturarea nuanțelor reușită, se observă părăsirea convenționalismului și a manierismului, faldurile nu mai sînt rigide, ci suple și naturale. În concluzie, aceste fresce sînt mai apropiate de arta romană de la Pompei decît exemplele văzute în mormintele precedente. Nu există nici o îndoială că au fost executate atunci cînd Etruria se găsea deja sub dominația romană. Există chiar inscripții latine care confirmă acest lucru, ca și aceasta pe care o reproducem. Pe unul din gradenele care susțineau sarcofagele se citește:

AVRELIA L. F. OPTVMA FEMINA
VIXSIT AN XLV

Se observă imperfecțiunea ortografiei care, de altfel, nu exclude latinitatea conținutului. Pe un sarcofag, un alt epigraf în latină cu numele L. PERCENNA sau TERCENNA, care este un nume etrusc scris în latină.

Cu toate că tehnica picturală nu mai este etruscă ci romană, simbolismul religios al acestui mormînt este tipic etrusc. Forma hipogeului, delfinii, procesiunea, figura lui Typhon, inscripția de pe pereți, pilastrul central, forma sarcofagelor, totul este de factură etruscă.

Prezența numelui PUMPU ce se repetă de două ori în inscripțiile de pe pereți și o dată la baza pilastrului ne face să presupunem cu mult temei că acesta era mormîntul „gintei“ lui Pompei care, fiind de origine etruscă, s-a mutat la Roma dar re-

venea să-şi înhumeze morţii în cetatea de origine, obicei încă valabil în Italia.

Prezenţa unor duble inscripţii etrusce şi romane se explică prin utilizarea dată acestui mormînt, poate în decursul mai multor generaţii, primele etrusce prin naştere şi educaţie, ultimele etrusce prin naştere sau origine, dar romane prin adopţiune.

MORMÎNTUL (numit al) „CARDINALULUI"

La vreo patru sute de metri de mormîntul numit Typhon se deschide mormîntul numit al „Cardinalului", unul dintre primele morminte pictate descoperite în Tarquinia. A fost deschis pentru prima dată în 1699, redeschis în 1738, apoi din nou în 1760 şi definitiv în 1780, din grija cardinalului Garampi, episcop de Tarquinia, de la care i-a rămas numele. Ar putea fi identificat mai bine sub numele VESI, după numele etrusc al familiei căreia îi aparţinuse, potrivit inscripţiei pe două rînduri, pictată cu litere negre pe peretele din stînga după intrare. Cu toate că inscripţia este foarte degradată, se poate citi încă în mod clar numele VELUS VESI.

Este cel mai vast mormînt din necropolă, lung de peste şaptesprezece metri, lat de şaisprezece metri, cu tavanul scund, parţial împărţit în casete şi parţial prevăzut cu grinzi mici sculptate în rocă şi este susţinut de patru pilaştri masivi, de formă pătrată, cu latura de circa patru metri. Are un aspect impunător şi cam lugubru, fie datorită mărimii sale, fie umbrelor pe care le fac pilaştrii la lumina lumînării. Are mai degrabă aspectul unui templu egiptean sau indian săpat în stîncă, decît cel al unui mormînt, cu toate că nu există nici o îndoială în ceea ce priveşte destinaţia sa. Mormîntul a rămas o treime neterminat, picturile nu acoperă toţi pereţii şi pilaştrii. Părţile pictate au formă de benzi, iar figurile nu au o înălţime mai mare de treizeci de centimetri. Pereţii şi tavanul au avut mult de suferit mai ales

din cauza funinginii produse de focurile aprinse aici timp de secole de către păstori. Din fericire, acum este sub controlul Statului Pontifical și închis cu cheia. La drept vorbind, stricăciunile sînt atît de grave încît vizitatorul care nu cunoaște în prealabil existența picturilor, ar putea chiar să nu le observe prezența.

Stilul este degajat și spontan, se apropie mai mult de pictura romană decît de cea etruscă și ar trebui datat cam în jurul anului 150 î.e.n., atunci cînd Tuscia era în întregime romană. Totuși, subiectul picturilor este pur etrusc, reprezintă trecerea sufletelor de la viața pămînteană la viața veșnică și este de o importanță istorică excepțională pentru că ne luminează în privința multor particularități ale vieții religioase a etruscilor.

Din păcate, starea picturilor este atît de compromisă încît singura modalitate de a le înțelege semnificația este aceea de a studia desenele făcute de James Byres, un artist englez care locuia la Roma în jurul anului 1780 și care, cu ocazia redeschiderii mormîntului, le-a desenat cu grijă.

* * *

Domnul Carlo Avvolta afirmă că Byres a fost trimis în mod special de Guvernul britanic și că a sosit însoțit și de alți artiști printre care faimosul Giovan Battista Piranesi. Adaugă că are o vie amintire despre Byres și prietenii săi, deoarece neexistînd nici un hotel, acești artiști au fost oaspeții propriului său tată, în casa sa. Vizita acestor străini, limba lor de neînțeles și bogatele lor cadouri pe care le-au oferit mamei sale, în momentul plecării, au rămas profund imprimate în mintea copilului și bătrînul gentilom de țară, din momentul de față, arată cu plăcere portretele acestor artiști pe care și le-au desenat reciproc și pe care le-au lăsat familiei Avvolta în amintirea vizitei lor.

Vă puteți imagina cît sînt de prețioase aceste desene care ne-au transmis nu numai picturile din mormîntul numit al „Cardinalului" ci și picturile din alte morminte deschise în acea vreme și care
 au fost apoi închise din nou și uitate, sau pe cele

ale unor morminte în care au dispărut picturile datorită agenţilor atmosferici şi a neglijenţei oamenilor. În multe cazuri desenele lui Byres sînt singurele mărturii rămase.

*
* *

Picturile din acest mormînt sînt atît de deteriorate sau evanescente încît trebuie să recurgem aproape întotdeauna la desenele lui Byres pentru a le înţelege semnificaţia; trebuie să spunem totuşi, spre neplăcerea noastră, că în unele cazuri, munca sa nu a fost atît de îngrijită pe cît ar fi fost de dorit, astfel încît credem că acest artist a lucrat după schiţe şi departe de picturi. Conturul picturilor este întotdeauna prezent în desene, dar adesea amănuntele lipsesc cu totul.

Subiectul picturilor din acest mormînt poate fi împărţit în două mari diviziuni: lumea celor vii şi lumea celor morţi. Cititorul care va avea răbdarea să ne urmărească în cursul descrierii se va convinge de faptul că există o asemănare între subiectele tratate în acest mormînt şi judecăţile de Apoi ale lui Luca Signorelli şi Michelangelo, atît de apropiat este dialogul pictural al acestui artist necunoscut cu acela al descendenţilor săi din marea Renaştere italiană.

Dar să procedăm în ordine. Pe benzile (pictate) ale pilaştrilor, războinici nuzi sau îmbrăcaţi sumar, înarmaţi cu scut şi cu spadă, luptă unii cu alţii. Sînt vii şi expresivi, plăcuţi la vedere şi plini de eleganţă. Compoziţia, abilitatea desenului, căutarea expresiei vorbesc cu claritate despre un studiu stilistic orientat spre arta greacă.

Picturile care descriu lumea celor vii şi a celor morţi sînt cu siguranţă cele mai interesante şi mai pline de mişcare.

Sufletele sînt reprezentate prin figuri masculine, îmbrăcate în togi albe, sînt conduse în lumea morţilor de către genii bune cu aspect uman, cu aripi albe şi roşii, cu carnaţia roşie sau trandafirie. În schimb, alte suflete sînt tîrîte de către monştrii îngrozitori, negri, cu gheare şi părul serpentiform. Uneori, geniul bun şi cel rău îşi dispută posesiunea

sufletului, alteori, amîndoi sînt înjugați la un car condus de un bătrîn, care cu siguranță este Minos sau Radamante al etruscilor. Într-o altă scenă, un geniu bun și un geniu malefic tîrăsc un car pe care stă un suflet cu capul înfășurat într-un văl. Evident, aceste scene reprezintă momentul în care sufletul este tîrît spre judecata finală, pentru a fi încredințat regatului celor fericiți (raiul), sau infernului. Geniile bune țin în mînă o baghetă cu care ating sufletul și-i indică drumul spre Cîmpiile Elisee, geniile rele țin ciocanul, uneori ridicat deasupra sufletelor îngenuncheate care cer milă. Într-un caz, un suflet înșfăcat de doi demoni, este salvat de un geniu bun, care oprește acțiunile geniilor malefice, iar în altă scenă, un suflet se așază sub aripile unui geniu bun spre a fi protejat. Într-o altă scenă, se văd demonii stînd de pază infernului și atitudinile acestor diavoli sînt cu adevărat impresionante. Așezați pe pragul Infernului, sînt sprijiniți pe ciocan, în poziție de repaos, sau stau în picioare cu un deget ridicat, arătînd sufletelor intrarea.

Multe figuri sînt abia vizibile, altele sînt destul de distincte. Din păcate, o scenă desenată de Byres nu poate fi confruntată cu originalele, datorită stării jalnice în care se găsesc picturile. Reprezintă doi tineri, Cupidon și Psyche, aceasta ultima cu aripi de fluture, în timp ce se îmbrățișează. Un geniu bun stă deoparte, un demon de cealaltă parte. Pentru interpretare, trebuie să ne adresăm mitologiei grecești, în care Cupidon reprezintă instinctul material cu apetiturile sale carnale și cu dorințele impudice. Acestea aparțin chiar acestei lumi și lumea este reprezentată de un om cu o piatră mare pe cap, pentru a arăta că omul a fost creat pentru trudă și durere. De partea cealaltă, Psyche, care reprezintă partea cea mai elevată a naturii umane, încearcă să îndepărteze spiritul răului, asistată în această acțiune de geniul bun care, este bine să reținem acest lucru, n-o ia în stăpînire pe Psyche, ci încearcă cu brațele întinse și cu priviri blînde să o cucerească. În spatele spiritului

 bun, este reprezentată o ușă prin care se vede tre-

cînd un suflet bun cuprins de extazul fericirii veșnice dobîndite.

Unele suflete stau așezate într-o căruță, altele sînt călare, urmate de un geniu bun. Un geniu bun conduce un cal de căpăstru și-l oferă unui suflet invitîndu-l să-l încalece. Reprezentarea călare a sufletelor alese este obișnuită în iconografia etruscă și avem multe exemple de acest fel la Chiusi și Volterra. Totuși cele mai multe suflete sînt pe jos, unele în timp ce fug, cu o expresie de groază pe față, altele stau îngenuncheate în timp ce cer milă de la proprii lor persecutori, multe altele au un aspect senin, resemnat, melancolic, reunite în grup și mergînd spre veșnicie cu o rămurică în mînă. Printre acestea, un războinic smuls de moarte de la gloria sa, un augur smuls de la slujbele religioase, o soție pudică ce întinde mîna nu soțului său pămîntean, ci unui geniu, o tînără fată cu amfora pe cap, un țăran cu hîrlețul pe spate, o mamă cu copilul în brațe în timp ce este ajunsă din urmă de palidul mesager al morții, încă înainte de a cunoaște bucuriile și durerile vieții terestre.

MORMÎNTUL (numit al) BIGILOR[1]

Acest mormînt, numit și Stackelberg, după numele artistului care cel dintîi a copiat și descris picturile, a fost descoperit în primăvara anului 1827. Deși scenele sînt în multe locuri foarte deteriorate, de la prima privire se poate aprecia că acest mormînt trebuie să fi fost bogat ornamentat, mai mult decît oricare alt mormînt din necropolă. Pereții și tavanul trebuie să fi strălucit de culori. Ca și mormîntul Querciola, are picturile pe două benzi, dintre care cea de sus este cea mai importantă. Și aici peretele din fund este ocupat de un banchet, iar pereții laterali, de dansuri. Un amănunt curios este faptul că în acest mormînt lipsesc femeile și că festinul este mai degrabă un simpozion decît un banchet, deoarece pe masă există numai căni cu vin și cupe, nu alimente și mîncăruri.

[1] Car cu două sau patru roți, tras de doi cai.

Cei șase invitați sînt grupați perechi, pe trei paturi, doi sclavi goi distribuie băuturile, un instrumentist cîntă din flautul dublu.

Pe pereții laterali, tineri și fete, cu diferența caracteristică de culoare a carnației, dansează. Tinerele fete sînt drapate în tunică și hlamidă, tinerii au pur și simplu o eșarfă în jurul șoldurilor. Toți, inclusiv personajele care participă la simpozion, sînt încoronați cu ghirlande de mirt. Ca acțiune și caracter, personajele sînt foarte asemănătoare cu acelea din mormîntul Querciola, totuși nu ating perfecțiunea și rafinamentul acelor picturi. Din grup se distinge o tînără fată foarte frumoasă și plină de viață și care cîntă din flautul dublu și poate este reprezentarea unei curtezane.

Este într-adevăr păcat că dintre cei trei pereți pe care sînt reprezentate dansurile numai pe unul se mai pot distinge picturile, ceilalți doi pereți fiind foarte deteriorați. Fondul este roșu, băieții alternează cu fetele, de care sînt despărțiți prin copăcei. Este evidentă la artist imitația artei grecești a ornamentării vaselor de ceramică și teracotă, cu scopul de a face să iasă și mai mult în evidență figurile care par să țîșnească afară dintr-un perete de culoare roșie închisă, uniformă.

Pe banda superioară care înconjoară pereții de jur împrejur, sînt pictate, pe un fond de culoare crem deschis, un șir de personaje care la origine trebuie să fi fost cel puțin o sută, cu o înălțime de cel mult treizeci de centimetri. Pe un perete, cîteva bigi așteaptă să fie pregătite pentru cursă. Culoarea cailor este roșul, albastrul, albul, astfel încît să creeze un contrast. Pe un alt perete, atleți în timpul cursei, curse de cai, scene de luptă, de pugilat, de aruncarea discului, sărituri cu prăjina, gladiatori echipați cu coifuri, jambiere și scuturi, gata de luptă.

Sînt jocurile dragi grecilor și romanilor, exceptînd luptele de gladiatori, proprii etruscilor care le-au transmis romanilor. Există și doi îmblînzitori de șerpi care au cîte o reptilă încolăcită pe braț și un baston în cealaltă mînă și cu

 siguronță scena este de inspirație orientală. Cele

mai multe personaje sînt nude sau îmbrăcate cu tunici roșii sau albastre.

Pe timpanul peretelui central, o mulțime pestriță de personaje este așezată pe o tribună de lemn, cîteva fete cu pălărioare grațioase asistă la jocuri și încurajează atleții cu vioaie gesturi ale mîinilor. Sub tribune se odihnesc atleții care așteaptă întrecerile și sclavi care se dedau la acțiuni libertine.

Deasupra scenei simpozionului, o amforă mare este transportată de doi tineri care au în mînă o cupă și o gălețică. La colțuri, două figuri așezate, aproape goale, împodobite cu ghirlande, gata pentru simpozion, conversează între ele cu jovialitatea proprie comesenilor. Pe timpanul de deasupra intrării, două pantere și două gîște păzesc mormîntul.

Deosebita acuratețe a desenului, a compoziției, a culorilor ne face să datăm acest mormînt cam în anul 300 î.e.n. și putem să fim de acord cu Gherard că este de pură inspirație greacă. Dacă totuși studiem cu atenție scenele de pe benzile care înconjoară peretele de jur împrejur, exceptînd pe cel central, trebuie să admitem că factura este mai tîrzie, totuși de stil grec, dar mai pur și mai eliberat de canoanele arhaice. Unii sînt de părere că picturile reprezentate aici sînt și mai perfecte decît cele din mormîntul Querciola și poate că această afirmație nu este cu totul gratuită; cu certitudine, stilul pictural al acestui hipogeu aparține unei perioade de tranziție dintre pictura arhaică greacă și cea mai modernă, tot de inspirație elenică, dar gîndită și apoi realizată potrivit spiritului etrusc.

MORMÎNTUL (numit al) MĂRII

Se află alături de mormîntul precedent și este numit astfel după scenele cu pești reprezentate aici. Este alcătuit din două încăperi, dintre care numai cea dinspre interior este decorată cu două benzi, una în partea de jos și alta în partea de sus, cu figuri de hipocampi și alte animale marine luate

din simbolismul religios etrusc. Nu credem deloc, așa cum au făcut-o unii, că aceste simboluri vor să se refere la puterea maritimă etruscă întrucît reprezentarea acestor simboluri, repetată de mai multe ori în morminte este atît de îndepărtată de ideea politică și are numai o semnificație religioasă.

MORMÎNTUL (numit al) BARONULUI

Mai este numit mormîntul „ministrului" sau mormîntul Kestner. A fost descoperit în 1827 de baronul Stackenberg și de Cavalerul Kestner, miniștri la Roma pe lîngă Sfîntul Scaun, și este celebru datorită perfectei sale stări de conservare, a excepționalei străluciri a culorilor, a armonioasei simplicități a compoziției, a perfectei distribuiri a maselor și a perfecțiunii execuției.

Mormîntul are trei pereți, cel din fund și doi laterali, alcătuiți din trei panouri mari, mărginiți în partea de jos de o bandă roșie și neagră, iar în partea de sus, de o bandă bogată în culori diferite, unde predomină culorile roșu închis și negru. Figurile au fiecare o înălțime de circa șaptezeci și cinci centimetri.

Pe peretele din fund se văd un bărbat și un copil. Băiatul cîntă din flautul dublu în timp ce bărbatul, cu părul albastru și barba neagră, îi înconjoară spatele cu un braț, iar cu cealaltă mînă oferă o cupă unei figuri feminine care stă în fața sa. Această figură feminină foarte austeră, cu aspect aproape hieratic, este îmbrăcată cu o tunică albă, o mantie sau șal roșu închis, care-i acoperă așa-numitul „tutulus"[1] și apoi îi coboară de-a lungul spatelui, are o ghirlandă în jurul tîmplelor și reprezintă poate o zeiță. Alături de cele trei figuri, doi cai echipați, gata să pornească în cursă, ațîțați de călăreți care au biciul ridicat și hățurile scurte. Între călăreți și grupul central, pe perete sînt atîrnate ghirlande. Pe peretele din dreapta, se văd

[1] Bonetă conică, un fel de scufie din material brodat, apreciată atît de bărbați cît și de femei.

sfîrşitul cursei şi concurenţii, în picioare lîngă potoul de sosire, marcat cu o panglică atîrnată de perete, stau în aşteptarea premiului, cu o ghirlandă în mînă, simbolul victoriei dobîndite. În faţă, lîngă doi cai neîncălecaţi, doi călăreţi discută cu o figură feminină care seamănă la pieptănătură cu zeiţa de pe peretele din fund. Pe timpanul central, doi hipocampi mari şi delfini. Pe timpanul opus, deasupra intrării, două pantere.

Prospeţimea culorilor este extraordinară. Albastrul părului, încălţămintea cu vîrful ascuţit, marginile veşmintelor dovedesc o perfecţiune a desenului şi o execuţie extraordinară. Culorile roşii s-au păstrat perfect, sînt încă vii şi strălucitoare. Caii roşii au aceeaşi tonalitate a carnaţiei ca şi bărbaţii, tunicile călăreţilor sînt de un roşu încă mai închis, obţinut cu siguranţă prin amestecarea roşului cu negrul. Copăceii care despart simetric figurile şi scenele sînt trasaţi cu mare grijă şi măiestrie, frunzele sînt roşii, gri-albastre, gri-verzi. Irealismul culorilor propriu picturii etrusce este exprimat aici în modul cel mai evident. Părul este albastru, caii sînt roşii, copitele albastre, iar coama şi coada, albe.

Acesta este, după părerea noastră, cel mai vechi mormînt din întreaga necropolă. Figurile feminine sînt rigide, conform canoanelor arhaice şi dobîndesc spiritul grandios şi solemn propriu acestui stil. Scena cea mai interesantă este fără îndoială cea de pe panoul din faţa intrării, figurile bărbatului, băiatului, femeii par rodul unei arte mai evoluate şi al unei compoziţii mai gîndite. Călăreţii sînt din punct de vedere artistic de un nivel mai coborît, rigizi şi nu prea bine desenaţi, mai ales călare. În schimb, caii sînt perfecţi şi cedează în privinţa perfecţiunii numai în faţa celor din mormîntul numit al bigilor.

Diferenţa de stil a făcut obiectul unei dispute, întrucît pare să trădeze prezenţa a două mîini diferite şi poate a două perioade diferite, şi desigur, dacă comparăm figurile de pe pereţii laterali cu perfecţiunea panoului central trebuie să recunoaştem o anumită infantilitate a figurilor laterale, care

contrastează cu perfecţiunea celor trei figuri centrale. S-a avansat şi ipoteza că figurile sau mai precis unele figuri au fost retuşate sau pictate din nou, iar desenul originar a fost alterat prin restaurare. Am vrut să studiez cu mare atenţie picturile, dar în legătură cu aceasta trebuie să menţionez că n-am găsit urme de restaurări.

MORMÎNTUL FRANCESCA

Acest mormînt a fost descoperit de Cavalerul Kestner în 1833 şi se numeşte şi mormîntul Francesca Giustiniani, deoarece această tînără doamnă a fost prezentă la deschiderea lui. Nu este departe de celelalte morminte descrise. Ca şi mormîntul numit al „Baronului" aici nu se vede nici un banchet, ci numai dansuri şi jocuri sportive care au loc cu ocazia funeraliilor. In panoul central de pe peretele din fund, o tînără fată cîntă din flaut dublu şi alta dansează agitînd castanietele. Sau cu o mînă agită castanietele, iar pe cealaltă o sprijină de şold, în poziţia exactă a dansatoarelor andaluze de azi. Cîntăreaţa din flaut dublu este tot la fel de modernă ca cealaltă, dacă nu mai mult. Dacă n-ar fi instrumentul la care cîntă şi foarte complicata pieptănătură a părului, ar părea o doamnă obişnuită de azi, la plimbare pe Regent Street din Londra. Este tocmai cazul să spunem NIHIL NOVI SUB SOLE[1]. Observînd aceste doamne etrusce ne convingem că şalurile, mantilele, fustele imprimate cu flori mari, tiviturile complicate erau la modă acum două mii de ani, aşa cum sînt şi astăzi. Desigur, nu se poate spune acelaşi lucru despre tinerii etrusci care nu şi-ar putea împrumuta îmbrăcămintea celor de azi. Acela care se vede stînd în picioare şi ţinînd în mînă un toiag răsucit nu are altceva decît un şal aruncat pe spate, altul, pe partea opusă, care din bigă biciuieşte caii, are o tunică albă atît de scurtă încît de-abia îl îmbracă.

---

[1] Nimic nou sub soare.

Întorcînd privirea spre peretele din dreapta îţi bate inima la vederea frumoasei fete care dansează. Ce ritm, ce vioiciune, ce temperament de femeie şi de balerină! Este desenată în timp ce face piruete, iar fusta de organdi sau din in foarte fin se înfoaie în jurul ei, ridicată de mişcarea de rotaţie a dansului, panglica albastră care-i leagă părul şi eşarfa roşie care-i coboară de pe spate pe sîni, unduie în jurul siluetei în mişcare. Braţele sînt ridicate deasupra capului şi privirea este fixată spre pămînt pentru a controla mişcarea picioarelor. După rotirea trupului, a picioarelor şi a braţelor s-ar spune că tocmai dansează „saltarello"[1]. Vioiciunea, strălucirea, graţia sa nu au rivale printre tinerele fete din această necropolă. Îmbrăcămintea este atît de elegantă că nu am văzut alta care să o egaleze, este modernă ca şi cum ar fi ieşit dintr-un „atelier" din vremurile noastre, nimic nu este învechit, ne silim aproape să credem că a fost desenată de atît de multă vreme. Din păcate, starea tencuielii este atît de compromisă încît ne temem că această figură trebuie să dispară în curînd aşa cum a dispărut partenerul său de dans. Din acel puţin ce a rămas se întrevede o figură plină de strălucire şi de eleganţă. Alături, numai fragmente, poate altă dansatoare şi nimic mai mult.

Peretele din faţă este foarte deteriorat şi rămîn foarte puţine urme, poate un bărbat este alături de o figură feminină, cu fustă lungă şi nu par să participe la dansuri. Doi bărbaţi, aici aproape, dintre care unul înarmat cu o lance în atitudinea de a străpunge prada, trebuie să fi făcut parte dintr-o scenă de vînătoare. În spate, un cal care poate a fost înhămat la o bigă. Un alt cal se află lîngă uşă, dar pereţii sînt atît de deterioraţi încît mai bine de jumătate din pictură a dispărut. Figurile sînt desenate, fără îndoială, într-un mod mai greoi decît cele din mormîntul numit al „Baronului", totuşi tuşa este mai abilă şi spontană. Pare

[1] Dans viol din provincia Lazio.

să urmeze, ca stil, perioada greco-etruscă. Fără îndoială sînt mai tîrzii decît picturile din mormîntul Querciola.

MORMÎNTUL (numit al) SCROAFEI NEGRE

Printre mormintele pictate, acesta n-a mai fost descris niciodată pînă acum și cred că fac un lucru binevenit de a-l informa pe cititor despre importantele sale picturi Nu este păzit, este deschis pentru oricine vrea să alunece de-a lungul dromosului său și să coboare printr-un pasaj foarte strîmt în tenebrele interiorului său. Acesta este foarte umed și ruinat, parțial umplut cu moloz de la pereții și de pe tavanul în parte prăbușiți. Pe peretele din fund, care din fericire este într-o stare destul de bună, se vede o scenă de banchet în aer liber, fundalul este alcătuit din coarde de iederă care cresc dintr-un trunchi ce se găsește într-un colț. Pe trei paturi stau șase persoane, patru bărbați și o pereche la centru. Este mai degrabă un simpozion decît un banchet, un sclav cu torsul gol, așteaptă să toarne vinul. O tînără fată cu sînii descoperiți și cu o fustă largă, cîntă la un fel de liră și-și sprijină un picior pe un mic taburet cu trei picioare. Sub masă, ciugulesc păsări de curte, printre care este interesant să observăm un porumbel, pictat în racursiu, într-o tentativă de perspectivă niciodată încercată mai înainte în pictura etruscă. Din cele opt figuri, numai două au capul întreg și trebuie să apelăm la imaginație pentru a reconstitui aspectul general al compoziției. Mobilierul are o particularitate pe care doresc să i-o mărturisesc cititorului. Cuverturile paturilor au desenele încrucișate, ca în stofele scoțiene de astăzi, și cine știe dacă din acest detaliu vreun arheolog nu va încerca să susțină originea scoțiană a etruscilor. Scena simpozionului se extindea și pe cei doi pereți laterali, dar aceștia, în special cel din stînga, este atît de degradat încît nu a mai rămas nimic sau aproape nimic. Pe peretele din dreapta, mai sînt
 vizibile două figuri masculine, cu ghirlande de

mirt în jurul tîmplelor, alungite pe paturi, în timp ce ţin în mîna ridicată un kylix de-abia golit. În faţă, doi sclavi, în timp ce servesc la masă alt vin. Scena de pe acest perete pare să se termine cu o vînătoare, foarte probabil de mistreţi, totuşi fiara nu este vizibilă datorită stării proaste a peretelui. Un bărbat năvăleşte dintr-un crîng, cu o lance lungă şi are tunica înfăşurată în jurul braţului, în formă de scut, aşa cum scoţienii moderni obişnuiesc să-şi poarte şalul.

Aceeaşi scenă de vînătoare este de asemenea reprezentată pe timpanul peretelui central, deasupra simpozionului, unde o enormă scroafă neagră, cu burta de culoare roşu închis şi cu coama zbîrlită de aceeaşi culoare, este atacată din faţă de un vînător înarmat cu o lance, fixată de încheieturile mîinii cu o curea, şi urmărită de o haită de cîini conduşi de un hăitaş.

Pictura din acest mormînt îşi manifestă emanciparea faţă de canoanele tradiţionale ale picturii arhaice elene. Inspiraţia artistului a ţinut seama de influenţa greacă pe care totuşi a reprodus-o, după o atentă regîndire, potrivit spiritului propriu al neamului său. Desenul, liber în formă şi stil de orice convenţionalism, este de pură descendenţă elenă, ochiul este deja reprezentat din profil şi nu din faţă, perfecţiunea desenului, echilibrata distribuire a maselor şi studiul gîndit al compoziţiei denotă o avansată maturitate artistică, care nu mai este legată de regulile arhaice ale artei greceşti sau egiptene. Aceste rezultate favorabile sînt în mod clar evidente în şoldurile vînătorului care atacă scroafa din faţă, denotă o cunoaştere nu ocazională, ci studiată a anatomiei umane, realizată cu precizie şi acurateţe.

Mormîntul este mai mult sau mai puţin din aceeaşi perioadă cu mormîntul numit al bigilor şi Querciola, în consecinţă mai vechi decît mormintele numite „Typhon" şi al „Cardinalului". Aparţine perioadei de tranziţie, atunci cînd artistul etrusc, după ce a abandonat regulile stilului tradiţional arhaic, îşi îndreaptă inspiraţia, cu interes şi gîndire, spre schemele picturii greco-ro-

mane. Acest mormînt, părăsit pe nedrept, este cunoscut de puțini cercetători și trebuie să-i mulțumesc ghidului Agàpito că mi l-a indicat printre numeroasele morminte deschise și abandonate de către cei din Montarozzi. Nu cunoaștem motivele pentru care acest mormînt, atît de important din punct de vedere artistic, nu a fost luat sub tutela Statului Pontifical și credem că acest fapt se datorează goliciunii, desigur nu obscene, a două sau trei figuri, care după aprecierile rigide ale cenzorilor pontificali, ar putea să ofenseze privirile caste ale vizitatorului.

MORMÎNTUL CU INSCRIPȚII

Acolo unde cei din Montarozzi privesc spre Tarquini, puțin înainte de povîrniș, există un mormînt numit chiar astfel datorită abundenței de inscripții etrusce pe care le posedă. Este cunoscut și sub numele de mormîntul cu încăperi false, datorită celor patru uși pictate în centrul fiecărui perete și care dau iluzia prezenței a patru încăperi funerare interioare.

Acest mormînt este deosebit și pentru faptul că figurile de ambele sexe sînt toate sau aproape toate goale. Coloritul nu diferă la bărbați și la femei, astfel încît confuzia crește avînd în vedere că deseori desenul nu facilitează investigația corectă. Stilul este arhaic, așa cum se poate deduce după forma ochilor și a profilului.

Subiectul principal constă în special din jocuri și din dansuri. Pe peretele din stînga după intrare, doi bărbați joacă zaruri. Zarurile nu se văd, dar gesturile jucătorilor revelează în mod limpede jocul. Această reprezentare ne arată că în cursul funeraliilor se organizau jocuri de noroc. De altminteri, zarurile fac adesea parte din inventarele funebre etrusce. Doi pugiliști luptă în sunetele unui flaut dublu, separați de un baston în formă de T, pentru limitarea atacurilor lor. Sînt îmbrăcați în tunici albastre și cu încălțăminte
 roșie. Deasupra fiecărui cap trebuie să fi fost pic-

tat odinioară numele, dar în prezent literele sînt ilizibile. Alături de pugiliști, doi luptători. În momentul decisiv, unul dintre luptători l-a ridicat pe adversar deasupra capului și este pe punctul de a-l arunca departe. Învingătorul are în jurul șoldurilor o fustiță, celălalt este complet gol. Numele luptătorilor sînt aproape ilizibile, dar antica transcriere care există la Vatican ne-a transmis cele două nume: NUCRTELE și EICRECE. Apoi urmează ușa falsă. În spațiul cuprins între aceasta și peretele central, sosirea unei curse de cai. Patru cai, încălecați de călăreți goi, precedați de un sol, sînt pe punctul de a cîștiga o cursă. Învingătorul ridică mîinile plin de bucurie pentru victorie, urmăritorii sînt cu toții aplecați în față pentru a forța iepele în sprintul final. Numai învingătorul s-a bucurat de onoarea numelui scris deasupra capului: . . . RIS (LARIS) LARTHIA. Solul care a descălecat de pe cal, VELTHUR. Caii au proporții ireale, se aseamănă cu caii din mormîntul Campana din Veii, picioarele foarte lungi și subțiri, pîntecul scurt și asemenea ogarului, au în mod voit aspectul unor cai de curse, așa cum credem că au dorit-o chiar etruscii, faimoși cunoscători ai cailor și amatori de curse. Mînjii sînt roșii și negri, alternînd la culoare, coama și copitele primului sînt albastre, iar ale celui din urmă, albe și roșii. Toate cozile sînt foarte lungi, albe.

Pe peretele din fund și pe cel lateral, înainte de ușa falsă, opt personaje cu o cupă în mînă participă la un dans bahic frenetic. Trei sînt pe peretele central, cinci pe cel lateral. Nu li se distinge sexul, cu excepția primului care are pictat numele masculin: LARIS PHANARUS. Este greu să le stabilim sexul deoarece culoarea nu se poate distinge și pentru că nu sînt vizibile semnele anatomice ale celor două sexe. Poate că instrumentistul care cîntă la flautul dublu printre primii dansatori este de sex masculin, dar bănuim că autorul dinadins a lăsat sexul în incertitudine, dintr-un motiv care ne scapă. Trei dansatori au o ghirlandă pe cap și trei, un „tutulus" alb, o pălărie rotundă cu vîrf, semn distinctiv sacerdotal. Primul

are pe braț o ghirlandă și în mînă o „pateră"[1] aplecată în jos, ca și cum de-abia a băut sau a vărsat conținutul unei libații. Al doilea are în mînă un „kylix" și dansează cu vigoare. Apoi urmează un tînăr cu barba neagră care dansează și el frenetic. Numele sînt: al primului LARTH MATVES, al celui de al doilea, AVILEREO IENIIES și al tînărului cu barbă, ARATHVINACNA. Toți sînt îmbrăcați cu un fel de eșarfă în jurul șoldurilor și cu încălțămintea înaltă avînd vîrful alungit și cu tocul ascuțit, ca și femeia din mormîntul numit al „mortului".

Acest fel de procesiune este deschisă de doi sclavi îmbrăcați cu o vestă elegantă, dar cu picioarele goale, care nu au ghirlande și nici colane. Au în mînă două cupe și unul transportă pe spate o amforă. Modelul cupelor este identic cu al celor găsite de obicei în inventarele funebre, amfora are o formă deosebită, asemănătoare aceleia pictate în mormîntul numit al „mortului". Primul sclav se numește TETIIE, iar cel de al doilea, PUNRU. Nu se prea înțelege de ce flautistul nu-și are numele scris deasupra capului ca ceilalți, atunci cînd chiar cîinele care merge înaintea primului personaj se numește: AEPHLA.

Pe peretele din dreapta, înainte de ușa pictată, o figură cu barbă, purtînd o mantie roșie, cu două ghirlande pe cap, cu aspect autoritar, tocmai poruncește unui sclav, care ține în mînă niște rămurele, să execute dansul bahic. Numele său este VEI LANIIES.

Scena alăturată este greu de interpretat. Un bătrîn, gol, cu un baston bifurcat în mînă, stă în picioare în fața unui taburet (care ar putea fi și un altar) pe care un tînăr gol tocmai așază un pește albastru. Ar putea fi ofranda băiatului oferită Zeului Castității. Deasupra, există o lungă inscripție care este poate cheia tainei, dacă într-o zi ar putea fi tradusă. Partea lizibilă spune: AMA-

[1] Vas asemănător cu o farfurioară puțin adîncită, folosită în antichitate la săvîrșirea libațiilor.

TUESI CALESECE: EURASECLES VASPHES-TICHAVA.

Pe timpanul de deasupra ușii, două pantere și în colțuri doi fauni culcați, cu „phalus“, avînd urechi ascuțite, picioare de om terminate cu două copite de capră. O gîscă stă la picioarele lor. Pe timpanul opus, doi lei în momentul în care atacă doi cerbi și două pantere. Culorile picturilor sînt ireale, așa cum sînt adesea în stilul arhaic.

Stilul mormîntului este arhaic, poate cel mai arhaic dintre mormintele din Tarquinia, culorile și desenul sînt foarte apropiate de stilul mormîntului Campana de la Veii și credem că cele două morminte sînt cele mai vechi exemple de pictură din Italia și poate din Europa. Asemănarea cailor cu cei din Veii este demnă de reținut. Forma alungită a ochilor, gesturile personajelor amintesc stilul tirenian al vaselor cu figuri negre, din stilul al doilea. Figurile manifestă mai multă vioiciune decît precizie tehnică, un spirit de intenție și inovație superior realelor capacități tehnice.

CONCLUZII

Este foarte greu să stabilim o dată exactă pentru mormintele din necropola din Tarquinia, totuși putem să le împărțim, conform stilului, în trei grupe:

1) *Perioada Arhaică-Etruscă:* Mormîntul cu inscripții și mormîntul (așa-numit al) „mortului“.
2) *Perioada Greco-Etruscă:* Mormîntul „Baronului“, Mormîntul Tricliniului, Mormîntul Giustiniani, Mormîntul numit al „Scroafei negre“, Mormîntul Querciola, Mormîntul Bigilor.
3) *Perioada Etrusco-Romană:* Mormîntul „Cardinalului“, Mormîntul numit al lui Typhon.

Din primul grup cel mai vechi ni se pare Mormîntul cu inscripții și apoi mormîntul numit al „mortului“, care pare să se degajeze ușor de rigiditatea arhaică.

Din grupul al doilea fac parte toate mormintele care sînt de inspirație formal elenică gîndită și ela-

borată de artistul etrusc, potrivit spiritului neamului său. Dintre acestea, cel mai vechi ni se pare Mormîntul „Baronului", unde unele figuri (mai ales cele trei figuri din panoul central) au depășit perioada arhaică. În mormintele Tricliniului, Giustiniani, în mormintele „Scroafei negre", Querciola, în mormîntul „Bigilor", este evidentă influența elenă, fie chiar numai tradusă în termeni etrusci, este vădită căutarea eleganței și a frumosului prin intermediul unui desen mereu mai perfecționat și al unei expoziții mereu mai gîndite. Se încearcă chiar și mijloacele perspectivei cu care să se obțină mai bune rezultate artistice și picturale.

Mormintele din grupul al doilea constituie în mod hotărît cea mai bună perioadă din pictura din Tarquinia și pot fi datate într-o epocă cuprinsă între secolul al V-lea î.e.n. și circa anul 250 e.n.

Cele două morminte din grupul al treilea, Mormîntul „Cardinalului" și Mormîntul lui „Typhon" aparțin perioadei etrusco-romane, atunci cînd arta etruscă a avut deja contacte cu lumea artistică romană. Pot fi atribuite ultimilor ani ai Republicii.

Ca fapt divers, să spunem că unii autori, plecînd de la faptul că bărbile au fost interzise la Roma cam în anul 453 de la întemeierea Romei (300 î.e.n.) ar vrea să ia ca măsură această dată pentru a aprecia antichitatea cel puțin a unor grupe de morminte. Trebuie să spunem că acest criteriu nu are nici un temei în realitatea istorică, deoarece reprezentările contrazic din plin această afirmație.

*
* *

Trebuie să atragem atenția cititorului că în mormintele enumerate de noi și care aparțin primelor două grupe, toate subiectele se referă în mod direct sau indirect la scene din viața de toate zilele, la sărbători, banchete, întreceri sportive, în timp ce problemele religioase și ale vieții ultraterestre nu sînt tratate decît în treacăt. Și numai în cele două morminte, al lui „Typhon" și al „Car-

dinalului", problemele referitoare la viața de dincolo sînt tratate din plin în reprezentarea picturală. Care poate să fi fost motivul?

Noi credem că acest fapt, foarte probabil, a fost determinat chiar de disciplina religioasă etruscă doritoare să păstreze, în timpurile mai îndepărtate, misterul dogmelor și credințelor sale, interzicînd poate chiar în mod explict reprezentarea lor. Cu alte cuvinte, în antichitate, religia se asemăna în mod sensibil cu ceremoniile religioase orientale și egiptene și a absorbit multe ritualuri ermetice și ezoterice. Practicile religioase și de cult erau învăluite în taina Disciplinei Etrusce și ceremoniile și credințele au rămas misterioase timp de multe secole, pînă cînd, odată cu influența modernă a culturii grecești și a mitologiei sale, și crezul religios etrusc a ajuns să se modifice, am spune, să se elibereze în formă și în esență. În felul acesta, toate problemele religioase ale vieții extraterestre au devenit subiecte permise în reprezentările funerare, modificînd obiceiurile antice ca rod al unei libertăți de expresie religioasă, care odinioară nu era admisă.

* *

Ne punem în mod spontan întrebarea dacă pictura funerară din Tarquinia a fost expresia originală a picturii etrusce sau trebuie să o considerăm drept opera unor simpli decoratori sau pictori provinciali, deci nu operă a unor artiști vestiți. Acest gînd ne-a trecut prin minte ținînd seama de faptul că artiștii valoroși nu ar fi admis cu plăcere ca propriile lor capodopere să fie închise în tenebrele unui mormînt, spre a fi admirate în mod exclusiv numai de proprietari sau de puțini alții, atunci cînd se știe că aspirația pictorilor din toate timpurile este aceea de a-și putea expune propriile capodopere în fața tuturor pentru a primi aprobarea lor. Și tocmai bazîndu-se pe acest considerent, mulți autori cred că mormintele din Tarquinia au fost pictate de decoratori provinciali și nu de pictori iluștri.

Nu putem fi, în mod cinstit, de acord cu această ipoteză. În primul rînd, Tarquinia nu a fost deloc o cetate de provincie ci metropola Tusciei meridionale, centrul religiei etrusce, cetatea care a avut contacte îndelungate cu Grecia și care a fost maestra artelor și științelor pentru Etrurie. Tarquinia a fost adevăratul centru intelectual și religios al întregii națiuni, a fost adevărata sa capitală politică și religioasă. Splendoarea mormintelor sale a fost consecința deosebitei considerații religioase acordate cultului morților, considerație comună tuturor popoarelor antice din bazinul mediteranean. Egiptenii au înălțat Piramidele, grecii au avut templele lor minunate. În pofida modului cu totul deosebit de a considera religia și viața ultraterestră, elenilor le plăceau templele splendide, mausoleele somptuoase, astfel încît legislatorul era constrîns, periodic și cu legi severe, să frîneze abuzurile. Romanii au fost și mai grandioși, înălțînd mausolee imense, monumentale, cu decorații impunătoare, care în Evul Mediu au servit drept fortărețe sau ca amfiteatre. Față de aceste obiceiuri comune tuturor popoarelor antice, de ce tocmai etruscii să fi însărcinat numai pictori mediocri cu executarea mormintelor lor, la care totuși țineau foarte mult și pe care le umpleau cu inventare fastuoase și foarte bogate?

Convingerea mea personală este că pentru a-și picta cu fresce mormintele, seniorii din Tarquinia au chemat artiști ca Luca Signorelli, Masaccio, Rafael, Carracci din Etruria, așa cum Nicias, faimosul pictor din Atena, preferatul lui Praxiteles, nu s-a dat în lături să acopere cu fresce mormintele din cetatea sa.

* * *

Am vizitat împreună acele morminte care sînt vizibile actualmente în Tarquinia, dar multe altele au fost deschise în secolele trecute. Unele s-au degradat imediat ce au intrat în contact cu agenții

atmosferici, altele datorită umidității sau nepăsării oamenilor, altele au fost deschise și reînchise astfel încît li s-a pierdut urma și amintirea. Din fericire, unele dintre aceste morminte au fost descrise de autorii antici, astfel încît în viitor va deveni posibilă redeschiderea și studierea lor.

În 1699 a fost descoperit lîngă zidurile cetății, pe proprietatea Tartaglia, un mormînt foarte important pentru studiul religiei etrusce. Erau reprezentate aici trei suflete cu înfățișare omenească, atîrnate cu mîinile de tavanul mormîntului, fiind înconjurate de demoni înarmați cu ciocane și torțe și chinuite de alți demoni cu mijloace ce nu ne sînt bine arătate. Pentru un protestant, această suferință putea reprezenta acțiunile Tribunalului Inchiziției, pentru un catolic, pedepsele din Purgatoriu. Mormîntul a fost reînchis și niciodată redeschis.

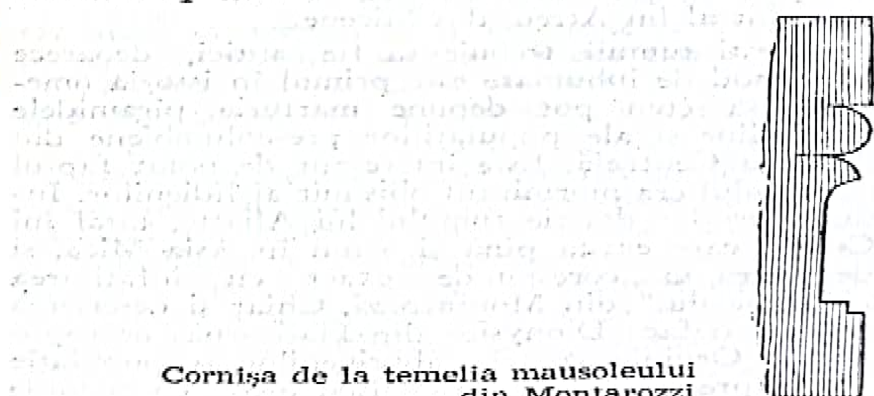
O listă a mormintelor pierdute a fost făcută de un călugăr care trăia la Tarquinia în 1756, Părintele Giannicola Forlivesi, care totuși nu și-a tipărit lucrarea. Manuscrisul s-a aflat în mîinile domnului Avvolta pînă în clipa în care din nefericire l-a împrumutat și nu i-a mai fost restituit. Gori și Avvolta au reconstituit partea principală a lucrării și au încredințat-o tiparului. Avvolta fiul mai are încă desenele care se referă la aceste morminte, trasate imperfect de către călugăr și le arată cu plăcere celor care le cere.

În afară de mormîntul „Cardinalului“, Byres a mai desenat picturile multor morminte deschise și apoi reînchise și acest fapt în sine a fost chiar un noroc.

În timpul șederii mele la Tarquinia, exista un anumit număr de hipogee, deschise în anii precedenți și la bunul plac al vizitatorilor ocazionali. Îmi amintesc de unul deschis de vreo cincisprezece ani lîngă mormîntul numit al „mortului“, cu un pilastru central, cu nișe în jurul pereților și figuri de mărime naturală pictate, cu inscripții deasupra lor. Pereții erau atît de degradați încît n-a mai rămas nimic sau aproape nimic, totuși îmi amintesc că a rămas figura unei doamne îmbrăcată în-

tr-un costum foarte bogat şi cu o pieptănătură foarte complicată. Îmi amintesc amănuntul că mormîntul era plin de cuiburi de rîndunici. Mă tem că s-a pierdut urma acestui mormînt şi va fi destinat poate unei degradări totale.

În 1844 a fost descoperit un mormînt lîngă Mormîntul Querciola. Erau pictate aici, deşi grosolan, două figuri omeneşti şi doi demoni. Cele două suflete erau pe punctul de a-şi lua ultimul rămas bun, despărţite de un înspăimîntător Charon, înarmat cu un ciocan, care poruncea sufletelor să se despartă, în timp ce un alt demon stătea în poziţie de repaos în faţa intrării Infernului, cu ciocanul pe care era încolăcit un şarpe, reprezentare poate unică. Acest mormînt a rămas deschis o scurtă perioadă şi apoi a fost reînchis din grija proprietarului viei care se găseşte deasupra. Din fericire, au fost făcute cîteva desene, din grija doctorului Hensen de la Institutul German din Roma, unde sînt păstrate.

Cornişa de la temelia mausoleului din Montarozzi

Este bine să menţionăm că în afară de mormintele pictate, toate subterane, mai există în localitatea Montarozzi peste şase sute de tumuli, reduşi în prezent la simple dune, dar care odinioară au fost adevărate morminte propriu-zise în formă de tumuli, înconjuraţi de un soclu de piatră şi avînd o încăpere funebră în interior. Pe vîrf, trebuie să fi

existat un sfinx, un leu, un mare con de pin din piatră sau un „cippus“ cu numele familiei. Din acești tumuli se mai află numai unul, rămas intact în mod miraculos. Este numit (de către Agàpito) Mausoleul și are baza din travertin, în blocuri cu lungimea de circa șaizeci de centimetri, folosiți în construcție cu multă grijă și fără mortar. Baza are în relief cornișe și benzi plate, asemănătoare ca formă și desen cu cele de la Castel d'Asso și Norchia. Este înalt de circa doi metri și are în interior o încăpere foarte simplă și complet goală, la care se ajunge printr-un pasaj deschis în baza de travertin. Alături se află un alt tumul cu bolta săpată în formă de arc ogival, ca un arc gotic și se termină într-un fel de puț vertical, acoperit în partea de sus cu pietre în formă pătrată.

Gell descrie unul (dar n-am putut să-l identific) cu așa-numita boltă pelasgică, formată din cercuri orizontale de pietre ce se micșorează treptat spre vîrf pînă închid bolta, ca și la așa-numitul mormînt al lui Atreu, din Micene.

Acești tumuli trebuie să fie antici, deoarece acest mod de înhumare este primul în istoria omenirii, așa cum pot depune mărturie piramidele egiptenilor și ale populațiilor pre-columbiene din America Centrală. Este interesant de notat faptul că tumulul era mormîntul obișnuit al lidienilor. Însuși Herodot descrie tumulul lui Aliatte, tatăl lui Cresus, care există pînă și acum în Asia Mică, și descrierea sa corespunde exact cu înfățișarea „Mausoleului“ din Montarozzi. Chiar și descrierea pe care o face Dionysios din Halicarnas necropolei din Orvinio, patria aborigenilor, o populație care a precedat chiar pe etruscii înșiși, corespunde perfect acestui gen de mormînt. El spune precis: „O parte din necropolă este formată din tumuli, acoperiți cu pămînt“.

*
* *

În această zonă a tumulilor a descoperit Avvolta, în 1823, un faimos mormînt intact care a dat apoi impuls săpăturilor efectuate aici. El relatează că

descoperirea a fost ocazională. Tocmai extrăgea pietre dintr-un tumul pentru a repara drumul cînd tîrnăcopul a lovit o lespede mare de nenfro" ce făcea parte din acoperişul mormîntului. După ce a făcut o gaură, să ascultăm cuvintele sale: „Am văzut un războinic pe patul său funebru, care în cîteva minute, s-a descompus şi s-a transformat în fărîmituri. Aerul care intra în mormînt, în contact cu metalul oxidat, a transformat armura în fragmente foarte mărunte. În cîteva clipe, figura s-a turtit pe patul său într-un pumn de pulbere. Stupoarea mea a fost atît de mare încît nu găsesc cuvinte pentru a-mi descrie emoţia. Pot să spun numai că a fost clipa cea mai fericită din viaţa mea".

*

* *

Potrivit descrierii descoperitorului său, acest mormînt trebuie să fi fost foarte vechi, iar coroana de aur şi piesele de bronz din inventarul său funerar arată că trebuie să fi aparţinut unui personaj important. Absenţa vaselor pictate este o indicaţie privitoare la marea sa vechime şi poate fi datată din primii ani ai Republicii din Roma.

A descoperi în Etruria un mormînt intact este un eveniment pe cît de rar, pe atît de important. A deschide un mormînt, a-i face măsurătorile, inventarul obiectelor găsite, a studia poziţia lor, a te opri asupra tuturor particularităţilor este dorinţa cea mai arzătoare a cercetătorului, din păcate acesta este un vis care nu se adevereşte aproape niciodată. Muzeul care păstrează inventarele funebre scoase din morminte este foarte util pentru cunoaşterea stilurilor şi epocilor din care provin obiectele, dar nu este util pentru studiul sistematic al mormintelor şi al istoriei lor.

Avvolta afirmă că necropola din Tarquinia este foarte vastă şi acoperă o suprafaţă de circa două mii cinci sute de hectare, alţii afirmă că este lungă de treisprezece kilometri şi lată de zece, dar aceste cifre mi se par exagerate. Natural, Montarozzi,

 chiar dacă este plin ochi de morminte, constituie

o parte din necropola din Tarquinia, fapt incontestabil, și este chiar sigur că mormintele trebuie să existe și în teritoriul care duce de la Montarozzi spre mare și în toate văile săpate de torentul San Savino și rîul Marta.

În 1829 au început săpăturile în necropola de pe muntele Quagliero, la nord-vest de vechea Tarquinii, dincolo de rîul Marta. Natural, aceste morminte făceau parte din necropola din Tarquini. Cele mai multe morminte se găseau de-a lungul unui drum săpat în tuf și care despărțea în două colina, dar foarte curînd săpăturile au fost abandonate, deoarece toate mormintele fuseseră în mod sistematic prădate în epoci îndepărtate și nu mai exista nimic sau aproape nimic de recuperat. Antreprenorii săpăturilor, domnii Manzi și Fossati, s-au îndreptat spre zonele de la Chiusi și Vulci, unde săpăturile erau mult mai rentabile și ne-au relatat că mormintele din Tarquinia în general și cele din Monte Quagliero în special, fuseseră golite încă de pe vremea lui Iulius Cezar, în scopul căutării vaselor grecești, foarte la modă în acea epocă. Trebuie să menționăm că acești domni aveau dreptate, deoarece această informație este confirmată și de Suetonius.

Deși cei ce au efectuat săpăturile au afirmat că cele mai bogate morminte au fost prădate în antichitate, trebuie să spunem că din fericire acest lucru nu este adevărat datorită mai ales faptului că mormintele nu au fost împărțite în sectoare, cele mai bogate într-un sector și cele sărace, într-altul. Faptul că fuseseră amestecate între ele a făcut ca în mijlocul unor morminte neînsemnate să se descopere apoi un mormînt important datorită inventarelor funebre și a picturilor sale. Poate din acest motiv toate vasele grecești găsite recent nu ar fi fost salvate de prădăciunile din vremea lui Iulius Cezar, dacă cele mai bogate morminte ar fi fost separate de cele obișnuite. Credem că cele mai mari pagube suferite de mormintele etrusce și de necropolele italienești în general au fost pricinuite de Teodoric (489—526 e.n.) care a ordonat jefuirea sistematică a tuturor mormintelor din I-

talia, în vederea recuperării metalelor prețioase și nepreţioase. Ca o consecinţă a acestui edict, a fost prădat un număr enorm de morminte, metalele furate, iar vasele de orice tip distruse sau împrăştiate.

Se poate aprecia că mormintele rămase neviolate sînt actualmente, la un calcul foarte aproximativ, de 1% și procentul se reduce şi mai mult în ceea ce priveşte mormintele cu inventarele funebre bogate.

În mormintele din Tarquinia vasele pictate nu sînt atît de frecvente ca la Vulci, totuşi nu se întîmplă rar să se descopere vreun vas din Attica în mijlocul unei mari varietăţi de ceramici locale. Există o legendă care povesteşte că un bogat negustor din Corint, cu numele Demaratos, s-a refugiat la Tarquinia împreună cu doi valoroşi ceramişti, Euchiros şi Eugrammos, şi s-a stabilit aici definitiv. Cu toate acestea, vasele de stil corintic nu sînt frecvente în mormintele din Tarquinia şi, ca proporţie, sînt mai frecvente vasele attice.

Sarcofagele de „nenfro" sînt foarte frecvente, dar nu urnele cinerare, avînd în vedere faptul că înhumarea era mai obişnuită decît incinerarea. În schimb, obiectele de bronz sînt în număr foarte mare şi sînt întotdeauna de un înalt nivel artistic. Recent, au fost găsite într-un mormînt douăsprezece discuri de bronz cu diametrul de circa patruzeci de centimetri, şapte avînd în centru un cap de leu şi patru un cap de Bachus împodobit cu coarne şi barbă.

În cîmpia care de la drumul spre Montarozzi dă spre mare, există mulţi tumuli de mari dimensiuni care, dacă ar fi cercetaţi, ar trebui să dea bune rezultate. În apropiere, mai există un mormînt foarte important şi foarte ruinat dar care totuşi merită să fie vizitat. Se află la circa doi kilometri, poate mai puţin, de cetate, pe Via Aurelia, într-o zonă care se numeşte La Mercareccia, iar mormîntul este cunoscut sub acest nume.

MORMINTUL MERCARECCIA

Peretele de la fațadă este surpat, astfel încît lipsește intrarea. Are două încăperi ce comunică între ele. Amănuntul excepțional al acestui mormînt este faptul că în loc de picturi, are un basorelief săpat de jur împrejurul pereților. Din basorelief, în prezent aproape în întregime distrus, este vizibilă numai partea superioară care prezintă un șir de animale feroce, în momentul în care devorează prăzile. Se distinge un băiat care luptă cu o fiară, poate o hienă, și un sfinx înaripat. Sub panoul principal, o serie de figuri în mărime naturală, bărbați, cai, aproape nedeslușiți. În cursul ultimilor șaizeci sau optzeci de ani, acest mormînt, extrem de rar în genul său, săpat în tuful friabil și în care s-au găsit basoreliefuri foarte prețioase, a fost destinat adăpostirii animalelor. Au fost săpate în pereți niște nișe pentru lămpile cu ulei, au fost bătute cuie, aici au fost aprinse focuri și cititorul poate înțelege cu ușurință care au fost consecințele. În foarte mica parte salvată de fum și de vandalismul oamenilor, se descoperă că basoreliefurile trebuie să fi fost colorate, ca la Norchia. Această particularitate a fost confirmată de Gori care a putut să o verifice în 1743. Nu se cunoaște cu precizie anul în care a fost descoperit. Se știe numai că a fost descris pentru prima dată de Maffei, în 1739.

Este dureros să constatăm și să admitem că un mormînt de o asemenea importanță a fost lăsat, aproape dinadins, să se ruineze ireparabil, cînd ar fi fost suficient să fie încuiat cu cheia pentru a fi salvat de stricăciunile, atît de dureroase, ale timpului și ale nepăsării oamenilor. Cînd Byres l-a vizitat în 1870 și a făcut unele desene, sculpturile erau aproape intacte, dar putem să spunem că de atunci a început sfîrșitul său. Verificarea obositoare a puținelor figuri rămase, fie chiar confruntate cu desenele lui Byres, ne convinge de faptul că sculpturile aparțin ultimei perioade a sculpturii etrusce, acea perioadă glorioasă care ne-a lăsat cele mai bune exemple de sculptură,

cele mai frumoase sarcofage, cele mai frumoase portrete, cele mai frumoase urne de alabastru.

Tavanul acestui mormînt este în mod straniu trapezoidal, are grinda principală şi grinzile în pantă săpate în rocă, în plus are în centru o deschizătură pătrată care comunică cu terenul ce se găseşte deasupra, printr-un puţ înalt de circa şapte metri. Fireşte, funcţionează ca horn. În pereţii puţului, există obişnuitele nişe pentru sprijinirea mîinilor şi a picioarelor, ca la Ferentinum. După verificarea părţilor centrale prăbuşite, avem impresia că exista aici un mic vestibul, nu se ştie bine dacă înainte sau imediat după intrare. Acest mormînt, atît de diferit de celelalte din necropolă, are forma pe care Vitruvius o defineşte „cavaedium displuviatum", adică cu pante pentru apa de ploaie, în afara suprafeţei sale şi cu orificiul central care, la casele greceşti, permitea ieşirea fumului.

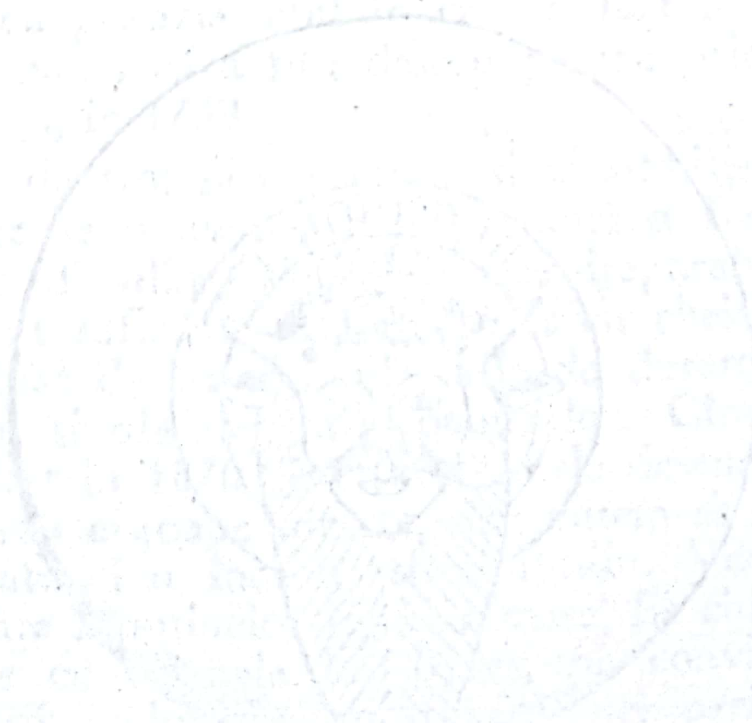
În peretele din fund se deschide un culoar strîmt care coborînd, duce într-o altă încăpere, poate mai importantă, întrucît trebuie să fi conţinut sarcofagul proprietarului. Nivelul acestei a doua încăperi este atît de scund încît tavanul

Disc de bronz cu capul lui Bacchus

său corespunde cu nivelul pardoselii din prima încăpere. La origine a fost pictată și Byres ne-a transmis desenul unei procesiuni de suflete, conduse de un geniu înaripat. Unul dintre personaje trebuie să fi fost cel mai important pentru că este reprezentat mult mai impunător decît celelalte figuri. Acest mormînt atît de bogat decorat cu sculpturi și cu picturi trebuie să fi aparținut cu siguranță unui cetățean ilustru, poate unui lucumon.

În afara mormîntului astfel descris, există un columbariu din epoca romană și diferite grote, care odinioară poate au fost morminte, iar astăzi au fost destinate celor mai diferite scopuri agricole. Între Mercareccia și cetate, există grote enorme și adînci care foarte probabil trebuie să fi fost străvechi cariere de piatră și care, poate, într-o epocă etruscă oarecare, au fost folosite și ca temple, datorită numeroșilor pilaștri și a unei anumite regularități în topografia lui.

Capitolul XIX

TARQUINII – CETATEA

După minunile oferite de Montarozzi, atenţia cercetătorului se îndreaptă în mod firesc spre recunoaşterea locurilor unde se înălţa odinioară vechea Tarquini, care, judecînd după bogăţia mormintelor sale, trebuie să fi fost cu siguranţă populată de temple splendide şi de palate fastuoase.

Dar să procedăm în ordine. Originea Tarquiniei este legată direct de legenda lui Tirrenus, fiul lui Atteus, regele Lidiei, care a condus jumătate din populaţia regatului tatălui său pe ţărmurile italice, cuprinse între gurile de vărsare ale fluviului Arno şi ale fluviului Tibru, pentru a întemeia aici o nouă naţiune, cea etruscă. Tarquinia şi cele douăsprezece cetăţi ale statului său au fost întemeiate, conform legendei, de Thearcun, un fiu sau un nepot al lui Tirrenus şi după numele întemeietorului cetăţii, a fost numită THARCNA sau THARCUNA de către etrusci şi TARQUINI de către romani. Aceasta a fost în esenţă legenda acceptată de aproape toţi istoricii latini, în afară de puţine excepţii.

Un istoric latin, din secolul al II-lea, Iunianus Iustinus, bine cunoscut pentru lipsa sa de precizie, afirmă că Tarquinia a fost întemeiată de locuitori din Thesalia şi Spinalonga (o localitate din insula Creta), sau de către pelasgi, dar nu a adus nici o dovadă.

Conform legendei, Tharcun a fost un tînăr cu atîta înţelepciune încît se spune că s-a născut cu

părul cărunt. A fost amintit de Vergilius, ca aliat al lui Enea împotriva lui Turnus. De legenda lui Tharcun se leagă și mitul lui Tagetus, tînărul minune care a sărit afară din brazda săpată de un țăran în ogorul din Tarquinia și cu înțelepciunea proprie unui bătrîn, i-a învățat arta prezicerilor pe locuitorii care au venit în goană să vadă miracolul, dispărînd apoi în aceeași zi. Cuvintele sale au pus bazele Cărților etrusce privitoare la preziceri și au fost transmise sub numele de Cărțile Tagetice, sau Cărțile Disciplinei etrusce. În ele erau fixate regulile referitoare la preziceri cu ajutorul observării măruntaielor animalelor sacrificate și al studierii zborului păsărilor. Aceste arte și credințe au trecut în religia latină. Este destul de limpede că Tharcun și Tagetus sînt personajele aceleiași legende, născută dintr-o tradiție latină tîrzie și care atribuie originea popoarelor și întemeierea unor personaje mitice sau unor fapte miraculoase.

Din analiza critică și istorică a acestor legende, apare evident faptul că Tarquinia a fost capitala unui stat chiar de la începuturile erei etrusce și că a devenit destul de repede capitala politică și religioasă a întregii mari Confederații Etrusce. Nu știm dacă aceasta a fost desemnată în mod oficial, prin voința expresă a Confederației, să fie capitală, totuși importanța sa pare certă, recunoscută de toți anticii.

Întemeierea sa poate fi datată cam în jurul anului 1000 î.e.n. și maxima sa strălucire, între secolul al VIII-lea și al VI-lea î.e.n. În cursul acestei glorioase perioade, Tarquinia a fost o mare cetate-stat, care se mărginea cu teritoriile din Caere, din Sutri și cu cel din Vulci.

Istoria acestei cetăți cade în uitare pînă la dinastia Tarquinilor. Reîncepe cu informațiile lui Demaratos, un bogat negustor grec din Corint, care a emigrat în Etruria, urmat de o mulțime de concetățeni, printre care doi faimoși decoratori de vase, Euchiros și Eugrammos, precum și de pictorul Cleofante. Demaratos, după ce a devenit foarte bogat practicînd comerțul, s-a însurat cu o etruscă cu numele de Tanaquilla. Din această căsă-

torie s-a născut fiul Lucumon care, emigrînd la Roma și schimbîndu-și numele în Lucius Tarquinius i-a urmat lui Ancus Marțius, în 616 î.e.n.

Plinius, Tacit și Cicero înșuși au fost de acord cu afirmația că Demaratos a fost adevăratul inițiator al etruscilor în științe și arte. A fost primul care i-a inițiat în meșteșugul ceramicii și a fost primul care a adus alfabetul în Italia. Lucius Anneus a scris despre el: „Graecum ingenium Italicis artibus miscuisset"[1].

Trebuie să recunoaștem faptul că fiul lui Demaratos și al Tanaquillei, atunci cînd a devenit rege al Romei sub numele de Lucius Tarquinius (numit apoi Priscus), a făcut lucruri mari. Din punct de vedere politic a mărit influența Romei, bătînd în războaie separate pe latini, sabini, și etrusci, a inițiat mari lucrări publice dintre care cele mai cunoscute sînt Cloaca Maxima și Circus Maximus și a devenit în stat inițiatorul unor importante reforme. Printre altele, a introdus la Roma folosirea fasciilor și a altor însemne ale puterii.

Tarquinius Superbus, fiul sau nepotul lui Lucius Priscus, i-a urmat lui Servius Tullius, dar din cauza proastei sale guvernări și a afrontului pe care fiul său Sextus i l-a adus Lucreției, soția lui Collatinus, a fost gonit din Roma. Tarquinius a cerut atunci ajutor de la locuitorii din Veii și din Tarquinia și aceștia, ținînd seama de descendența lor comună, au intrat în luptă. Armatele s-au întîlnit în apropiere de pădurea Arsia, la jumătatea drumului de la Veii la Roma și aliații etrusci, conduși de Arunte, fiul lui Tarquinius Superbus, au fost bătuți de romani, conduși de Iunius Brutus.

Această victorie a romanilor a pus definitiv capăt perioadei de hegemonie a Etruriei asupra Romei și a marcat începutul descreșterii puterii sale. Știm că aceasta a rămas o perioadă foarte obscură și controversată în istoria etruscă și în eve-

---

[1] A îmbinat ingeniozitatea greacă cu meșteșugurile italice.

nimentele din Roma şi este greu de ştiut dacă dinastia Tarquinilor s-a înscăunat la Roma în urma unei cuceriri militare sau a unei infiltrări politico-culturale.

Nu mai avem informaţii istorice despre Tarquinia pînă în anul 396 î.e.n (357 de la întemeierea Romei), atunci cînd locuitorii săi au sărit în ajutorul cetăţii Veii, iar teritoriul lor a fost devastat de romani. Mai ştim că în anul 387 î.e.n. (366 de la întemeierea Romei) romanii au invadat teritoriile sale şi au distrus cetăţile Cortuosa şi Contenebra. Chiar în anul 358 î.e.n (395 al Romei) tarquinienii, pentru a se răzbuna de distrugerile suferite în teritoriul propriu, au atacat pe romani şi au ucis în Forul din Tarquinia şi în prezenţa tuturor cetăţenilor, trei sute şapte prizonieri. În anul 397 al Romei, tarquinienii au alergat în ajutorul cetăţii Falerii şi cu această ocazie a avut loc episodul relatat de Titus Livius, cel al ieşirii celor doi aliaţi, în cursul nopţii, cu făcliile aprinse, fapt care a produs o învălmăşeală momentană în rîndurile inamicilor, pînă cînd romanii şi-au revenit din surpriză şi i-au învins pe atacanţi. Ca urmare, aliaţii etrusci s-au unit şi au mers împotriva romanilor care s-au fortificat la gurile de vărsare ale Tibrului. După o bătălie sîngeroasă, romanii au făcut opt mii de prizonieri şi au pus pe fugă restul armatei etrusce. Dar Tarquinia nu era încă îmblînzită şi a continuat războiul pînă cînd a fost definitiv învinsă şi soldaţii săi ucişi cu sînge rece de către romani. Aceştia au cruţat trei sute cincizeci şi opt de persoane, alese din cele mai bune familii din Tarquinia, le-au adus la Roma, unde au fost ucise de către lictori, după ce au fost bătute pînă la sînge cu bastoanele. Astfel a fost încheiată partida care a început cu uciderea a trei sute de romani. După întîmplări schimbătoare, încă în anul 403 de la întemeierea Romei (350 î.e.n.), romanii au trecut prin foc şi sabie teritoriile Tarquiniei, nevoită să ceară un armistiţiu de patruzeci de ani. După expirarea armistiţiului, toată liga etruscă, cu excepţia cetăţii Arezzo, s-a răsculat din nou şi a luat armele

asediind cetatea Sutri, devenită aliata Romei, dar consulul Fabius a învins-o și a pus pe fugă armata etruscă, pînă la munții Cimini.

După doi ani, a avut loc prima înfrîngere de la lacul Vadimonius, iar în anul 282 î.e.n. (471 al Romei) cea de a doua înfrîngere definitivă, pe malurile lacului fatal.

De atunci, numele Tarquiniei și al multor altor cetăți etrusce au dispărut din analele istorice romane. Au fost colonii sau au devenit municipii cu suveranitate limitată. Este sigur că Tarquinia era deja „municipiu" roman în timpul celui de al doilea război punic, atunci cînd a furnizat pînzele pentru navele lui Scipio.

Tarquinia nu a fost niciodată distrusă de romani, ca Veii sau Falerii, și din inscripțiile regăsite, rezultă că a fost înfloritoare pînă în epoca împăratului Traian și a Antoninilor. Informațiile istorice ajung pînă în secolul al IV-lea, cînd a fost inclusă în itinerarele Tabulei Teodosiene. În secolul al VIII-lea și al IX-lea, a fost atacată sau poate distrusă de sarazini, care au bîntuit pe toate coastele mării Tireniene, iar locuitorii au fost constrînși să emigreze și să se refugieze în zona actuală, mai ușor de apărat. În orice caz, vechea cetate a supraviețuit pînă în 1307, cînd a fost definitiv distrusă de Cornetani.

Un timp, zona vechii cetăți a fost numită TURCHINA. În prezent se numește Piano di Givita, iar locul pe care se înaltă cetatea, Ara della Regina. (*NOTĂ. Numele Turchina, care amintește vechiul nume etrusc* THARCUNA, *mai este păstrat de o pădure care se găsește la jumătatea drumului dintre Tarquinia și Monteromano și se spune că această localitate a fost rezervația personală de vînătoare a Lucumonilor din Tarquinia*).

Cîmpia de la Civita se găsește dincolo de valea de la Montarozzi și este un platou înalt și arid, fără nici o plantă sau vreun arbust. Mai sînt încă vizibile fundațiile zidurilor și ale unor edificii. Fragmentele de teracotă și în special cele de marmoră dovedesc că locurile au fost locuite

pe scară largă, iar edificiile construite din materiale prețioase. Fragmentele de coloane și cornișele ne confirmă părerea că edificiile trebuie să fi fost importante. Pe înălțime, unde cu siguranță se înălța cetățuia, fragmentele sînt și mai numeroase decît în altă parte. După urmele de fundații existente se pot urmări încă resturile multor edificii. Aici, pe cetățuie, trebuie să se fi înălțat cu siguranță marile temple ale lui Jupiter, Junona sau Minerva. Un strat semicircular de blocuri care ies la suprafață ne face să credem că cetățuia a avut un cerc de ziduri interioare, pentru protecția sa. Pe partea dinspre Montarozzi, sînt prezente urme de ziduri și un mare arc al unei porți. Spre răsărit, zona este mărginită de o colină numită La Castellina, care trebuie să fi fost în afara centurii de ziduri și nu prezintă nici un interes istoric. Blocurile zidurilor sînt asemănătoare cu acelea ale zidurilor din Veii și Cerveteri, iar porțile sînt numeroase. Perimetrul vechii cetăți trebuie să fi fost de aproximativ opt kilometri.

Ceea ce a rămas în prezent aparține în cea mai mare parte epocii romane. Chiar la marginile cetății se găsesc resturile Termelor Romane, explorate în 1829. Au fost scoase la lumină încăperi pictate, fragmente de statui și de coloane, inscripții latine, pardoseli de mozaic, care prin faptul că sînt foarte uzate, ne fac să credem că termele au fost folosite timp îndelungat. Au mai fost descoperite edificii, un templu închinat nimfelor, temple, cisterne; din păcate însă toate aceste săpături au fost curînd abandonate întrucît nu dădeau speranța unor descoperiri utile din punct de vedere comercial.

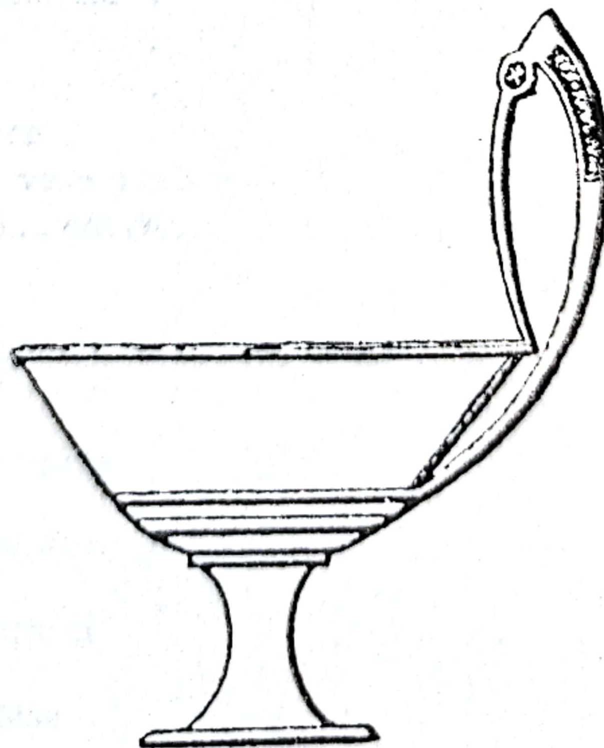
Cu acea ocazie a fost deschis un mormînt care, contrar tuturor regulilor etrusce, a fost plasat în interiorul zidurilor și cu siguranță trebuie să fi fost mormîntul vreunei personalități importante. Tavanul avea, ca de obicei, forma casei etrusce și au fost găsite fragmente de vase pictate, foarte prețioase, amestecate cu oase arse.

* * *

Priveliştea de care te bucuri de la Piano di Civita este foarte interesantă şi merită osteneala de a te opri cîteva clipe. În faţă, dincolo de vale, munţii Montarozzi, mai la dreapta cetatea Corneto, încoronată cu turnurile sale ce se profilează pe cer. Spre răsărit, muntele Quagliero, care face încă parte din necropolă. În partea de jos, un şir de copaci indică cursul rîului Marta. În faţă, albastrul intens al mării Tireniene, muntele Argentario şi, departe în mare, frumoasele insule Giglio şi Giannutri. Cînd vremea este favorabilă, se vede insula Elba, cu munţii săi albaştri. Spre sud, cîmpia joasă, mlăştinoasă pînă la munţii Tolfa şi Allumiere, pe cealaltă parte, marea masă a muntelui Amiata, colinele Canino, Montefiascone şi apoi verdele întunecat al munţilor Cimini.

Nu-ţi vine să crezi că în locul unor temple grandioase şi al fastuoaselor palate ale Lucumonilor etrusci există o asemenea pustietate. Printre pietrele rămase, creşte grîul şi şerpuieşte vipera leneşă. Unde sînt artiştii greci, preoţii egipteni, negustorii fenicieni, aliaţii din Sannio şi Umbria, brutalul gal şi cuceritorul roman?

Nimic n-a mai rămas din toate acestea. Chiar locuitorii săi cu gusturi rafinate şi cam extrava-

Vas etrusc — Cyathus

gante, au părăsit aceste locuri și se odihnesc tăcuți în mormintele lor. Poate sufletele lor mai rătăcesc printre morminte și se desfată privind din nou marile banchete, jocurile, dansurile zgomotoase și vioaie, pe care un pictor de valoare, educat în școlile grecești, le-a eternizat în amintirea zilelor fericite și prea scurte.

În mormintele sale, mai zace gloria marii Tarquinii, pulberea cetățenilor săi iluștri care s-au ascuns aici într-o zi, cu comorile lor de aur și argint, cu vasele lor preferate, cu piesele de bronz ale armurilor lor.

Acum aici totul este tăcut, numai pămîntul ascunde trecutul și gloriile apuse.

CUPRINS

Redactor: VIOREL HAROSA
Tehnoredactor: VALERIA PETROVICI

Bun de tipar: 6. 09. 1982; Apărut 1982
coli de tipar 14,33; planșe 12

Întreprinderea poligrafică Sibiu
Șos Alba Iulia nr. 40 Sibiu
Republica Socialistă România

Biblioteca de artă
335

Artă şi civil...

lumea etruscilor

George Dennis (1814—1898) s-a născut la Londra şi a studiat la Colegiul din Charterhouse. După terminarea studiilor a vizitat, între 1832 şi 1839 Anglia, Scoţia, Franţa, Portugalia, Elveţia şi Italia. In timpul călătoriei în Italia s-a maturizat în Dennis pasiunea pentru arheologie şi în special pentru civilizaţia etruscă concretizată în redactarea cărţii *"The Cities and Cemeteries of Etruria"* publicată în 1848 de John Murray din Londra. Scriindu-şi cartea, George Dennis şi-a precedat descrierea cetăţilor şi a necropolelor cercetate de o introducere ale cărei idei (despre monumente, cetăţile-stat, originea lor, limba, religia şi mitologia, artele şi ştiinţele, arhitectura şi pictura din morminte, artele plastice) ne permit o cunoaştere exhaustivă a unui subiect atît de vast cum era arheologia etruscă în acea vreme. O importanţă deosebită are aspectul literar al operei lui Dennis traversat de acelaşi spirit ca al marilor pictori peisagişti francezi Claude Lorrain, Nicolas Poussin, Gaspard Duguet. Astfel apar în text uimitoare descrieri artistice ale naturii italiene şi monumentelor artistice analizate profund în destinul şi formele lor istorice.

Vol. I — II lei 30